Dr. Sinan Marufoğlu

OSMANLI DÖNEMİNDE
KUZEY IRAK

BKM

EREN

OSMANLI DÖNEMİNDE
KUZEY IRAK

(1831-1914)

Dr. Sinan Marufoğlu

EREN

Yayımlayan: Muhittin Salih EREN
İstanbul 1998
34-96-Y-70-080

ISBN 975-7622-70-2

EREN Yayıncılık
Kitap-Dağıtım Tic ve San. Ltd. Şti.
Tünel, İstiklâl Cad. Sofyalı Sokak No: 34
80050 BEYOĞLU - İSTANBUL
Tel: (212) 251 28 58 - (212) 252 05 60
Fax: (212) 243 30 16
e-mail: eren@turk.net

İçindekiler

Önsöz 11
Kısaltmalar 12
Tablolar ve Haritaların Listesi 13
Belgeler Listesi 15
Resimlerin Listesi 17
Giriş 19

BİRİNCİ BÖLÜM 23
Bölgenin Tanımı, Coğrafî Yapısı, Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve İdarî Taksimatı 25

I- Bölgenin Tanımı 25
A- Mezopotamya 25
B- Irak 26
C- Kuzey Irak 27
II- Coğrafî Yapısı 29
A- Cezire bölgesi 10
B- Dağ bölgesi 30
1- Yüksek Dağlar Bölgesi 30
2- Alçak Dağlar Bölgesi 30
III- Bölgenin Osmanlı Hakimiyetine Girişi 31
IV- Bölgenin İdarî Yapısı 33
A- İdarî Teşkilat 33
B- İdarî Taksimat 35

İKİNCİ BÖLÜM 47
Sosyal Yapı 49

I- Nüfus Sayımları 49
II- Türkmenler 54
A- Irak'a Gelişleri ve Bölgeye Yerleşmeleri 54
B- Yerleşim Bölgeleri 56
C- İnanç, Mezhep ve Tarikatları 58
D- Sosyal ve İktisadî Konumları 61

III- Kürtler 63
A- Siyasî Konumları 63
B- Sosyal ve İktisadî Konumları 67
C- İnanç, Mezhep ve Tarikatları 68
IV- Araplar 74
A- Bölgeye Gelişleri 75
B- Sosyal ve İktisadî Konumları 77
C- İnanç, Mezhep ve Tarikatları 78
V- Azınlıklar 78
A- Hıristiyanlar 78
B- Yahudîler 83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 85
Toprak Düzeni 87

I- Tanzimat Öncesi 87
II- 1865 Toprak Layıhası 89
III- Topraklara Tapu Verilmesi 95
IV- Mukâtaaların İşletilmesi 99
V- Sınır Toprakları 102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 115
Aşiretlerin İskânı 117

I- Bölge Aşiretleri 117
A- Kürt Aşiretler 117
1-Caf Aşireti 121
B- Arap Aşiretler 126
1-Şammar Aşireti. 127
C- Karma Aşiretler 149
II- Aşiret Saldırıları 149
III-Aşiret Saldırılarının Önlenmesi 157
A- Askerî Müdahele 157
B- Sürgünler 164
C- İktisadî Ambargo Uygulamak 171
IV-Aşiretleri İskân Yöntemleri 172
A- Hıl'at Dağıtılması 172
B- Toprak Tahsisi 176
V- Alınan Vergiler 182

BEŞİNCİ BÖLÜM 185
İktisadî Yapı 187
I-Tarım ve Hayvancılık 187
A-Tarım 187
1- Toprak Türleri ve Üretim Tarzı 187
2- Ekilen Topraklar, Alınan Hasılatlar 189
a- Hububat 189
b- Tarımsal Sanayi Ürünleri 192
c- Bakliyat 193
d- Meyve 195
3- A'şar Vergisi 198
B- Hayvancılık 205
II- Esnaf ve Sanayi 210
III- Ticaret 213
A- İç Ticaret 213
B- Transit Ticaret 215
C- Dış Ticaret 217
1- İhracat 217
2- İthalat 219
IV- Yeraltı Kaynakları 220
Sonuç 225
Kaynakça 227
Dizin 233

Önsöz

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminde, günümüz Kuzey Irak'ın içinde bulundu Musul ve Şehrizor Vilayetlerinin sosyal ve iktisadî yapısını incelemektedir.

Araştırma dönemi ise, Osmanlı Devleti'nin Irak'ta son dönemini oluşturan 1831 senesinden itibaren, Birinci Dünya savaşının başladığı 1914 senesine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Devletlerin, gündelik resmî yazışmalarında, tarihi yanıltma gibi bir anlayış içinde olamayacakları düşüncesiyle, araştırmanın temel kaynağını, Osmanlı Devleti'nin arşiv belgelerine dayanarak gerçekleştirmeye çalıştık.

Ancak arşiv belgelerinin yanısıra, bölge hakkında Osmanlı dönemi ile ilgili yapılan araştırmalar ve çalışmalardan ulaşabildiğimiz kadarı ile yararlanmaya gayret ettik.

Bu araştırmanın yapılmasında ilmî ve manevî desteğini her zaman yanımda bulduğum değerli Prof.Dr. Ahmet Tabakoğlu hocam'a şükranlarımı bildirmeyi bir borç bilirim.

Bu araştırmanın okunmasında, yardımlarını esirgemeyen Baki Çakır, Arş. Görevlisi Rahmi Deniz Özbay ve Yrd.Doç.Dr. Gülfettin Çelik'e, araştırma süresince, maddî ve manevî destekte bulunan tüm arkadaş, dost ve hocalarıma, şükranlarımı sunarım.

Ayrıca araştırma sırasında, sunmuş oldukları hizmetlerinden dolayı, başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi mensupları olmak üzere, TDV, İslam Ansiklopedisi, Marmara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi eski eserler ve Hakkı Tarık Us kütüphaneleri çalışanlarına, Londra Üniversitesine bağlı SOAS'ta (School of Oriental and African Studies) Middle East Bölümü Başkanı Prof. Dr. Bengisu Rona'ya, Öğretim Görevlisi Dr. George Dede'ye ve SOAS kütüphane çalışanlarına, yardım ve ilgilerinden dolayı şükranlarımı bildiririm.

Son olarak, her çalışmanın eksikliği olacağı gibi, bu çalışmanın da mükemmel olduğu iddiasını taşımamaktadır. Ancak bölgenin Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki sosyal ve iktisadî yapısına bir ışık tuttuğuna dair bir kanaat oluşturabilir ise, araştırma amacına varmış olacaktır.

Sinan MARUFOĞLU
İstanbul/Mart 1998.

Kısaltmalar

a. e.	aynı eser.
a. g. e.	adı geçen eser.
a. s.	aynı sayfa.
A. Mkt. Um.	Sadâret Mektûbî Kalem-i Umûm-u Vilâyât.
Ayn. Def.	Ayniyyât Defteri.
B. O. A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
Bkz.	Bakınız.
Cev. Dh.	Cevdet Dahiliye.
Cev. Hrc.	Cevdet Hariciye.
Cev. İkt.	Cevdet İktisat.
Cev. Ml.	Cevdet Maliye.
Cev. Tm.	Cevdet Tımar.
Dh. Mtv.	Dahiliyye Nezaret-i Mütenevia.
g. e.	geçmiş eser.
İrd. Dh.	İrâde-i Dâhiliyye.
İrd. Hrc.	İrâde-i Hâriciyye.
İrd. Hus.	İrâde-i Husûsiyye.
İrd. Mec. Mah.	İrâde-i Meclis-i Mahsûs.
İrd. Mec. Val.	İrâde-i Meclis-i Vâlâ.
İrd. Mes. Müh.	İrâde-i Mesâil-i Muhimme.
İrd. Şry. Dv.	İrâde-i Şurâ-yı Devlet.
M. Cem. Blg.	Milletler Cemiyeti Belgelerinden.
Mad.	Mâliyeden Müdevver.
Mec. Vük. Maz.	Meclis-i Vükelâ Mazbatası.
Ml. Vrd.	Mâliye Vâridât.
Ml. Vrd. Ciz.	Mâliye Nezâreti Cizye.
Mus. - Kerk. Arşv. Blg.	Musul-Kerkük Arşiv Belgeleri.
Osm. Ord. Hum.	Osmânlı Ordu-yu Humâyûn.
Vil. Gel. Gid.	Vilayet Gelen Giden.
Y. E. Hus.	Yıldız Evrâk-ı Husûsî.
Y. Mtv.	Yıldız Mütenevvia.

Tablolar ve Haritalar

Tablo 1)	1894 senesinde, Musul Vilayetinin İdarî Taksimatı	39
Tablo 2)	1910 senesinde, Musul Vilayetinin İdarî Taksimatı	40
Tablo 3)	1881-83 Nüfus Sayımına göre Musul Vilayetinin Durumu	51
Tablo 4)	1895 senesinde, Musul Vilayetinin İnanç ve Mezheplere göre Nüfus yapısı	52
Tablo 5)	1897 Nüfus Sayımına göre Musul Vilayetinin "Kadın-Erkek" olarak Nüfusu	52
Tablo 6)	1906-7 seneleri sayımına göre Musul Vilayetinin Nüfusu	53
Tablo 7)	Kerkük'te 1880 senesinde bir Kâdiri Tarikatı Dergâhına tahsis edilen Vakfiyeler	61
Tablo 8)	Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Kürt Aşiretleri	69
Tablo 9)	Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Kürt Aşiretlerinin Mezhepleri	74
Tablo 10)	1847 senesinde Musul Vilayetinde bulunan göçebe Arap Aşiretleri	75
Tablo 11)	Musul Vilayetinde bulunan Arap Aşiretlerinin Bölge ve Mezhepleri	78
Tablo 12)	1901 senesinde, Anadolu ve Irak topraklarında yaşayan Keldaniler ve Nestoryenlerin Nüfusu	80
Tablo 13)	1881-1883 senesi Genel Nüfus sayımına göre Musul Vilayetinde Hıristiyan Nüfus	82
Tablo 14)	1895 senesi Nüfus sayımına göre Musul Vilayetinde Hıristiyan Nüfus	82
Tablo 15)	1906-7 senesi Nüfus sayımına göre, Musul Vilayetinde Hıristiyan Nüfus	83
Tablo 16)	Yaylamak için Kuzey Irak'tan İran'a giden Kürt Aşiretleri	118
Tablo 17)	1847 senesinde, Musul Sancağında bulunan Göçebe Kürt Aşiretleri	118
Tablo 18)	1905 senesinde Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Göçebe, Yarıyerleşik ve Yerleşik Kürt Aşiretleri	120
Tablo 19)	Irak'a kışlamak için gelen İranlı Kürt Aşiretler	121
Tablo 20)	1892 senesinde, Caf aşiretinin kolları ve sahip oldukları hayvan sayısı	123
Tablo 21)	1905 senesinde Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Göçebe, Yarıyerleşik ve Yerleşik Arap Aşiretleri	127
Tablo 22)	1847 senesinde, Musul'da Göçebe Arap Şammar Aşiretinin Kolları	148
Tablo 23)	1905 senesinde, Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde bulunan yarıyerleşik ve yerleşik karma Aşiretler	149

Tablo 24) Göçebe Arap Aşiretlerinin Erbil kazasına bağlı köylere vermiş oldukarı zayıat 151
Toblo 25) 1859 senesinde, Süleymaniye Sancağında Aşiret saldırılarından boşalan Köyler ve Mezraalar 156
Tablo 26) 1855 senesinde, Aşiretlerin gasbettiği mallardan sahiplerine iade edilenler 162
Tablo 27) 1853 senesinde, Musul Vilayetinde Arap Aşiretlerine verilen hıl'atlar 173
Tablo 28) 1853 senesinde, Musul Vilayetinde Kürt Aşiretlerine verilen hıl'atlar..... 176
Tablo 29) 1854-55 senelerinde Süleymaniye Sancağındaki Aşiretlerden alınan vergi miktarı 184
Tablo 30) 1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına bağlı kazalarda üretilen Hububat miktarı 186
Tablo 31) Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçeklerin Karşılığı..... 191
Tablo 32) Musul Vilayetinde Kullanılan Vezinlerin Karşılığı..... 192
Tablo 33) 1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına bağlı kazalarda üretilen sanayi tarım ürünlerinin miktarı..... 196
Tablo 34) 1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına bağlı kazalarda üretilen Bakliyat miktarı..... 197
Tablo 35) 1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına bağlı kazalarda üretilen Meyve miktarı..... 201
Tablo 36) 1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına bağlı kazalarda bulunan canlı hayvan sayısı 206
Tablo 37) 1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarında üretilen hayvansal ürün miktarı..... 208
Tablo 38) 1907 senesinde, Musul'un ticaret hacmi..... 215
Tablo 39) 1890 senesinde, Musul Vilayetinin tarım ürünlerinden bir yıllık ihracatı..... 218
Tablo 40) 1890 senesinde, Musul Vilayetinin bir yıllık canlı hayvan ihracatı..... 218
Tablo 41) 1907 senesinde, Musul Vilayetinin ihracatı 219
Tablo 42) 1907 senesinde, Musul Vilayetinin ithalatı..... 219

Harita-1) Musul Vilayeti'nin İdarî Taksimatı 41
Harita-2) Musul Vilayetinde bulunan Göçebe, Yarı yerleşik ve Yerleşik Aşiretlerin Coğrafi Dağılımı..... 42

Belgelerin Listesi

1- Musul'da Tanzimat Fermanın okunduğu tören merasimini anlatan ve çalışmaları hakkında bilgi veren Musul Valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın yazısı. B.O.A, İrd. Mec. Val. 2981, 29 Rabiülevvel 1264 (1847). s. ?

2- 1847 senesinde Musul Eyaletinde bulunan göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin sayısal durumunu gösteren pusula. B.O.A, İrd. Mec. Val. 4938, Yıl 1264 (1847).

3- Kerkük sancağına bağlı Göktepe köyünden, Halil oğlu Abdülcelil Ahmet ve Veli'ye ortaklık suretiyle ve Alaybeyi bayrağı altında seferlere katılmak şartı ile, ellerinde bulunan beraatlarının yeniden verilmesi, hakkında, Kerkük Alaybeyi Mehmet Esat'a ferman. B.O.A, Cev. Tım, 1341, Yıl 1283 (1866).

4- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

5- Daha önceleri İran tarafına göç etmiş olan Caf aşiretinin tekrar Süleymaniye sancağına getirilmeleri ve Salahiye kazasında iskân ettirilmeleri hakkında. Bağdad valiliğine şukka B.O.A, Ayn. Def. 852

6- Şammar aşiretinin Tikritten Musul'a kadar, Dicle Nehrinin sağ kenarında kendilerine tahsis edilen topraklarda ziraat ile geçinmeyi kabul etmeleri durumunda, bu topraklarda Şammar sancağı adında bir sancağın kurulması ve mutasarrıflık makamınında, Şammar şeyhi Ferhan'a verilmesi hakkında, Bağdad vilayetine şukka. B.O.A, Ayn. Def. 852

7- Şammar ve Aneze Arap aşiretlerinin yerleşik bölgelere saldırılarının önlenmesi ve bunların iskânı için gereken tedbirlerin alınması hususunda, Suriye ve Halep valilerine ve Zor mutasarrıfına şukka. B.O.A, Ayn. Def. 852, 11 Muharrem 1291 (1874).

8- Kerkük Eyalet Merkezinde toplanan, Şehrizor Eyalet Meclisinin, bölgedeki göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin yerleşik köylülerden ve yoldan geçen tüccarlardan çalmış oldukları mal ve eşyalar hakkında tutmuş olduğu 52 sayfalık mazbatanın son kısmı. B.O.A. İrade Dahiliye 13804.

9- Kerkük halkının, aşiret saldırıları yüzünden kıtlık çektiklerine dair ve devletin acil müdahalesini talep eden dört Kerküklü esnafın telgrafı. B.O.A, Y. A. Hus, 164-63, 12 Nisan 1878

10- Osmanlı-İran devletleri arasında göçebe olarak gelip giden aşiretlerin vermiş oldukları zararlarının önlenmesi ve kışlak-yaylak vergilerinin alınması için, sınır bölgesinde karakolların yapılması hakkında tebligat. B.O.A, Ayn. Def, 852, 21 Muharrem 1288 (1871).

11- Al-Cubur kabilesine bağlı Icil aşiretinin Kerkük, Erbil ve Musul civarında bulunan köylere yapmış oldukları baskınlar ile çalmış oldukları mal ve hayvanların geri alınıb sahiplerine iade edilenlerin dökümü. B.O.A, İrade Dahiliye 22106, 25 Safar 1272 (1855).

12- Al-Şammar aşiretinin bir kısmı tarafından, Musul köylerinden çalınmış olan mal ve hayvanların, yine Şammar aşiret şeyhi Ferhan'ın ayrdım ile iade olunanların miktarı ve sahipleri çıkmayan mallarında, şeyh Ferhan'a ve baraberindeki zabıtiye efradına gecikmiş olan maaşları

karşılığı olarak verilmesine dair, Musul Meclisinin tezkeresi. A.MKT. Um. Dos No. 21 Vasika no: 89. 1266 (1849).

13- 1852 senesinin Mart ayının başından itibaren Eylül ayının sonuna kadar 7 ay zarfında Musul Eyaletinde bulunan Kürt ve Arap aşiretlerine dağıtılan hilatların miktarı ve değerini gösteren tutanak. B.O.A, Cev. Mal. 29364, 19 Rabiülevvel 1270 (1853).

14- Süleymaniye sancağına bağlı Bâziyân kazasında iskân ettirilen Hamavend aşiretinin şeyhlerine verilen maaşların ve tohumluk olarak verilen masrafların Maliye Nezareti tarafından karşılanmasına dair. B.O.A. Ayn. Def, 852, 11 Safar 1296 (1878).

15- Musul ve Şehrizor vilayetlerinde göçebe Herkî aşiretine yerler tahsis edib iskân edilmeleri hakkında şukka. B.O.A, Ayn. Def, 848, 12 Muharrem 1283-24 Zilhicce 1293 (1875)

16- Göçebe Al-Şammar ve Al-Aneze Arap aşiretlerinin Musul, Bağdad, Halep ve Diyarbakır vilayetlerine saldırılarının önlenmesi ve Zor sancağında iskânları hususunda, adı geçen vilayetlerin valilerine Zor sancağı mutasarrıfı ile müzakere ederek bu sancağın idari sınırlarının belirtilmesi hakkında şukka. B.O.A. Ayn. Def. 852, 24 Cemazilevvel 1287 (1870).

17- 1851 senesinde Musul Eyaletinin bir yıllık Rüsumat varidatı B.O.A, Mal. Vrd, 2221, 1268 (1851).

Resimlerin Listesi

1. Eski Musul harâbesinde Araplar. (II. Abdülhamid Albümü).
2. Bölgedeki Kürtler. (II. Abdülhamid Albümü).
3. Musul Çarşısına giriş. (II. Abdülhamid Albümü).
4. Kerkük civarında petrol ocakları. (II. Abdülhamid Albümü).
5. Kerkük'e bağlı, Tuzhurmatu kasabası yakınlarında, petrol tasfiyesi için kullanılan ocaklar. (II. Abdülhamid Albümü).
6. Kerkük civarında, Bâbâ Gurgur petrol yatakları. (II. Abdülhamid Albümü).
7. Kuzey Irak'ta dağlık arazi içinden geçen bir ticaret kervanı. (II. Abdülhamid Albümü).
8. Musul'da Dicle Nehri ve kayıkçılar. (II. Abdülhamid Albümü).
9. Musul'un Dicle Nehri kıyısından görünüşü. (A. Uluçam'dan).
10. Musul'un Dicle Nehri kıyısından diğer bir açıdan görünüşü. (A. Uluçam'dan).
11. Abdülkadir Geylâni Külliyesi. Selçuklu dönemi minaresi. (A. Uluçam'dan).
12. Abdülkadir Geylâni Külliyesi. Osmanlı dönemi minaresi. (A. Uluçam'dan).
13. Musul, Nebi Yunus Külliyesi. (A. Uluçam'dan).
14. Musul, Mücahîdi Camii. (A. Uluçam'dan).
15. Musul, Şeyh Fethi Türbesi. (A. Uluçam'dan).
16. Musul, Şeyh Fethi Türbesi'nin Selçuklu dönemi yapılan mihrabı. (A. Uluçam'dan).
17. Musul, Sincar Sitti Zeyneb Türbesi. (A. Uluçam'dan).
18. Musul, Baştabya. (A. Uluçam'dan).
19. Erbil Kalesi. (A. Uluçam'dan).
20. Erbil Kalesi'nden diğer bir görünüş. (A. Uluçam'dan).
21. Musul, Karasaray. (A. Uluçam'dan).
22. Altınköprü. (A. Uluçam'dan).
23. Musul Köprüsü. (II. Abdülhamid Albümü).
24. Musul Köprüsü. (II. Abdülhamid Albümü).
25. Musul Mücahidi Köprüsü. (II. Abdülhamid Albümü).
26. Kerkük Köprüsü. (A. Uluçam'dan).

Giriş

Kuzey Irak'ın içinde bulunduğu, Musul ve Şehrizor vilayetlerini oluşturan coğrafî bölge, 4000 yıllık tarih birikiminin, bölge üzerinde yaşanan mücadelenin, halklar arasında kimi zaman savaş ve çoğu zaman da barış ortamında beraber yaşamanın doğurduğu kendine has bir toplum yapısına sahiptir.

Bölgenin coğrafî, stratejik ve iktisadî konumu itibariyle, komşu ülkeler için önemli bir mevkide bulunması, tarih boyunca bölge üzerinde büyük devletlerin siyasî ve askerî çekişmelerine yol açmış ve bu çekişmelerin etkisi toplumun sosyal ve inanç yapısına da açık bir şekilde yansımıştır.

1514 senesinde gerçekleşen Çaldıran savaşından sonra Osmanlı hakimiyetine giren bölge, zaman zaman Osmanlı-İran devletleri arasında yaşanan siyasî ve askerî çekişmeler neticesinde, iki ülke arasında el değiştirmiştir.

Osmanlıların Irak'ta süren hakimiyetlerini dört ayrı döneme ayırmamız mümkündür:

1. Bağdat'ın 1534 senesinde feth edilişinden 1622 senesinde Safevîlerin işgaline kadar,

2. IV. Sultan Murad tarafından Bağdat'ı 1638 senesinde geri almasından Memlüklü döneminin başladığı 1749 senesine kadar,

3. 1749 senesinden Memlüklü döneminin son bulduğu 1831 senesine kadar,

4. Son olarak 1831 senesinden Osmanlıların Birinci Dünya savaşında mağlub çıktığı 1918 senesine kadar.

19. yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa ülkelerinin Osmanlı topraklarında yoğun bir şekilde mallarını satmaları, ham madde temin etmeleri, İran, Hind ve Uzak Doğu ülkeleri ile olan ticarî bağlantılarını güvence altına alma istekleri, Osmanlı Devletini siyasî, sosyal ve iktisadî reformları içeren kararları almasında dış etkenlerin başında gelmiştir.

Bunların yanısıra, 1831 senesinde baş gösteren Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın askerî isyanı ve bu isyan neticesinde Osmanlı ordusunun Mehmed Ali Paşa ordusu karşısında yenilgiye uğraması, Osmanlı yöneticilerini, İngilizlerin Osmanlı devlet yapısında gerçekleştirmek istedikleri sosyal ve ekonomik refomları yerine getirmekte önemli bir siyasî etken olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmiştir.

Ancak Mehmed Ali Paşa isyanının bir başka siyasî yansıması da, 1831 senesinde Irak'ta Memlüklülerin dönemine son verilmekle sonuçlanmıştır.

1820 senesinden itibaren, Irak vilayetlerinde İngiliz çıkarlarına karşı tavır alan, Sultan'ın emirlerine rağmen görevi bırakmayı reddeden Davud Paşa'nın, Mısır Valisinin başlatmış olduğu askerî isyana katılmasının önlenmesi amacıyla 1831 senesinde Diyarbakır Valisi Ali Rıza Paşa önderliğinde Bağdad'a gönderilen askerî güç ile bu görevinden alınmıştır.

Yine Avrupa'nın doğu ile olan ticaretinin bu dönemden sonra ağırlıkla Irak topraklarından geçerek gerçekleştiği için, Irak topraklarında aşiretlerin oluşturdukları Emîrlikler ve bu Emîrlikler ile aşiretler arasında yaşanan çatışma ve çekişmeler yüzünden yaşanan güvensizliğe son verilmesi ve merkezî bir otoritenin oluşturulması gerekli görülmüştür.

1831 senesinden itibaren Irak'ta, merkezî otoriteyi sağlamak ve Emîrliklere son vermek amacıyla başlatılan askerî ve siyasî harekât, 1847'de bölgede Tanzimat döneminin başlatılmasıyla son bulmuştur.

Bu çalışma, günümüzde Kuzey Irak bölgesinde içinde barındıran Musul ve Şehrizor Vilayetleri'nin 1831-1914 yılları arasında sosyal ve iktisadî yapısına ışık tutmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda, yapılan araştırma bu giriş'in yanısıra beş bölüm ve bir sonuçtan oluşturulmuştur.

Birinci bölümde, Musul ve Şehrizor Vilayetlerini oluşturan bölgenin tanımı, coğrafî yapısı, Osmanlı hakimiyetine girşi ve idarî yapısı incelenmiştir.

İkinci bölümde ise, bölgenin sosyal yapısı ele alınmıştır. Bu bölümde, bölgede araştırma dönemi içerisinde yapılan nüfus sayımlarına değinildikten sonra, bölge toplumunu oluşturan toplulukların kısaca yapısına değinilmiştir.

Türkmenler hakkında, Irak'a gelişleri ve bölgeye yerleşmeleri, yerleşim bölgeleri, inanç, mezhep ve tarikatları, sosyal ve iktisadî konumlarına değinilmiştir.

Bölgedeki Kürtler ile ilgili de, siyasî konumları, sosyal ve iktisadî konumlarının yanısıra, inanç, mezhep ve tarikatları ele alınmıştır.

Araplar ise, bölgeye gelişleri, sosyal ve iktisadî konumları, inanç, mezhep ve tarikatları başlıkları altında incelenmiştir.

Ve bu bölümün sonunda da bölgede azınlık olarak bulunan Hıristiyanlar ile Yahudiler, azınlıklar başlığı altında ele alınmışlardır.

Bölgenin toprak düzeni, üçüncü bölümün konusu olarak, Tanzimat öncesi toprak düzenine değinildikten sonra, sırasıyla 1865 senesinde Irak toprakları ile ilgili çıkartılan toprak layıhası, topraklara tapu verilmesi, mukataaların işletilmesi ve "Hak-u Bâd" olarak bilinen sınır toprakları konuları işlenmiştir.

Sosyal yapının toprak düzeni ile olan ilişkisi, dördüncü bölümde aşiretlerin iskânı başlığı altında incelenmiştir. Bu bölümde, bölgede bulunan Kürt ve Arap aşiretleri detaylı bir şekilde incelendikten sonra, bu aşiretler arasında yaşanan çekişmeler ve yerleşik halka vermiş oldukları zararlarına değinilmiş, bu

saldırıların önlenmesi için devletin almış olduğu tedbirler ve göçebe aşiretlerin iskânı için sarfedilen teşebbüsler ve uygulanan yöntemler zikredilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise, bölgenin iktisadî yapısı işlenmiştir. Tarım ve hayvancılık konusunda, bölgedeki toprak türleri ve üretim tarzı, ekilen topraklar, alınan hasılatlar, a'şar vergisi ve hayvancılık konuları incelenmiştir.

Bölümün ikinci altbaşlığında da, bölgenin esnaf ve sanayisine değinildikten sonra, ticaret altbaşlığında da, bölgede araştırma dönemi içerisinde yaşanan iç ticaret, transit ticaret ve son olarakta bölgenin ihracatı ve ithalatı, dış ticaret başlığı altında ve I. Dünya Savaşında siyasi kaderinin değişmesinde baş faktör olan bölgenin zengin maden yataklarını, yeraltı kaynakları başlığı altında ele alınmıştır.

Birinci Bölüm

Bölgenin Tanımı, Coğrafî Yapısı, Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve İdarî Taksimatı

Bölgenin Tanımı, Coğrafî Yapısı, Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve İdarî Taksimatı

I Bölgenin Tanımı

Kuzey Irak'ı içine alan Musul ve Şehrizor Vilayetlerinin coğrafî sınırları hakkında sağlıklı bir tespit yapılması, eski yazarların ve gezginlerin bölge için kullanmış oldukları adları ve izlenimlerinin incelenmesini gerektirmektedir.

A Mezopotamya

Musul ve Şehrizor Vilayetleri, yani Kuzey Irak, medeniyetin ilk ortaya çıktığı Dicle ve Fırat havzalarının kuzey bölgesini oluşturmaktadır.

Greklerin "Mezopotamya" adını verdikleri bu yöreye, Araplar bu sözcüğü "Bilâd-ü ma beyn'en-nehreyn" (iki nehir arasındaki ülke) veya "Beyn'en-nehreyn" (iki nehir arası) olarak tercüme etmişlerdir.

Bunun doğru ve isabetli bir çeviri olmasına rağmen, bazı Arap tarih uzmanlarına göre yetersiz ve eksik kalmıştır. Çünkü eski Irak medeniyeti, iki nehir arası ile sınırlı kalmamış, iki nehrin çevrelerine de uzanmıştır. Zira Ubeyd, Erido, Ur ve Mari gibi eski şehir kalıntıları Dicle ve Fırat arasında değil, Fırat'ın batısında bulunmuştur.

Yine Aşnuna, Tel-Esmer ve Nuzi gibi eski medeniyete ait bölgeler, Dicle ve Fırat arasında değil, Dicle'nin doğusunda ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda eski Yunanlılar da bu tanımlamanın yetersiz kaldığının farkına varmış olmalılar ki bazıları, ilave olarak "Parapotamia" (iki nehir arası ve çevreleri) sözcüğünü kullanarak bu bölgeyi tanımlamaya çalışmışlardır.

Prof. Dr. Abdülaziz Salih'e göre; "iki nehir ülkesi" dememiz daha isabetli olacaktır, çünkü bazı Arap literatüründe geçen "Bilâdür-Râfideyn" (iki ırmak ülkesi) veya "Hadâretü'r-Râfideyn" (iki ırmak medeniyeti) sözcükleri tam anlamı vermekten uzak kalmaktadır. Zira ırmakların asıl nehirden farklı olduğu herkesin bildiği bir gerçektir[1].

---

[1] Abdülaziz Salih, *Eşşerku'l-edna, Mısr ve'l-Irak*, c 1, el-Kahire 1967, s. 371. Muhammed Beyyumî Mehran, *Tarihü'l-Irak el-kadîm,* Dârü'l-ma'rife el-câmi'iyye, el-İskenderiyye, 1990, s. 5.

B Irak

Günümüzde "Irak" topraklarını oluşturan coğrafî bölge, XI. yüzyılın sonuna kadar iki ayrı isimle anılmakta idi.

Bölgenin kuzey bölümüne "Irak'ul-Acem" (Acem Irak'ı), güney bölümüne ise "Irak'ul-Arap" (Arap Irak'ı) denilmekte idi.

Eski Arap yazarları ve coğrafyacılarına göre, Irak'ın veya iki nehir ülkesinin coğrafyası; güney bölgesi "Irak" ve kuzey bölgesi "el-Cezîre" adını verdikleri iki bölgeden oluşmaktadır[1].

Bu yazarlar güney bölgesinin, yani "Irak"ın doğu, batı ve güney sınırları konusunda aynı görüşü paylaşırken, kuzey sınırı hakkında değişik fikirler öne sürmektedirler. el-Mes'ûdi'ye (H. 332/M. 943) göre Irak, "el-Sevad"[2] adını verdikleri yörenin tamamını kapsamaktadır[3].

Ed-Durî'nin tespitlerine göre; Ustuhrî ve İbn-i Havkal "Irak'ı"; kuzeyde Tikrit'ten güneye doğru Basra körfezine ve doğuda Helvan'dan batıya doğru Kadisiyye'ye kadar uzanan bölge olarak tanımlamaktadırlar[4].

Makdesî'ye (H. 387/M. 997) göre; Anbar'dan Sin'e kadar olan çizgi Irak'ın kuzey sınırını oluşturmaktadır[5].

Hârizmî'nin (H. 221/M. 835) başlıksız haritasında, Abulhasan Nurettin İbn-i Said'in (H. 673/M. 1274) haritasında ve Benjamin Ben Joa'nın (1160-73) "Tabula Almamunina" isimli haritasında; "Irak" ismi Şatt'ül-Arap'tan kuzeye doğru Bağdat'a kadar olan bölgedir.

"el-Cezîre" ismi ise, Bağdat'ın kuzeyinde iki nehir arasında kalan bölge olarak gösterilmiştir. İki bölge arasında her hangi bir sınır çizilmemiştir.

İstaş'iri'nin "Irak" adlı haritasına göre Irak; kuzeyde Tikrit'ten (Tikrit dahil) Basra körfezindeki Abadan şehrine kadar uzanmaktadır[6].

Le Strange'in 1903'te Asya Derneği Monografları cilt 5'te (*Asiatic Society Monographs*, vol. V) yayınladığı "Mezopotamia and Persian under Mongols in

---

[1] Abdülaziz-Ed Durî, *Tarihü'l-Irak el-iktisadî fi'l-Karni'r-rabi' el-hicri*, Matbaatü'l-Mearif, Bağdat, 1948, s. 5.

[2] El-Sevad kelimesi "Siyah" anlamına gelmektedir. Toprakların bol su kaynaklı, ekili, arâzileri sürülmüş ve zaman içerisinde koyu bir renk kazanmış olanını, diğer ekilmemiş topraklardan ayırd etmek için kullanılmakta idi.

[3] El-Mes'ûdî, *Ettenbîh ve'l-işraf*, el-mektebetü'l-Arabiye, c.8, 1891, s. 36-38.

[4] El-Ustuhrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, el-mektebetü'l-coğrafiyye el-Arabiyye, c 1, 1870, s. 78-79. İbn-i Havkal; *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, el-mektebetü'l-coğrafiyye el-Arabiyye, c 2, 1889, s. 231. Ed-Durî, a. g. e, s. 6.

[5] El-Makdisî, *Alısenü'l-takasim ilâ ma'rifeti'l-akalim*, el-mektebetü'l-coğrafiyye'l-Arabiyye, c 3, 1877, s. 175. Ed-Durî, a. g. e, s. 6.

[6] M. Cem. Blg, *Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, 2 baskı, İstanbul 1991, s. 67.

the fourteenth century A. D " (M. S. XIV. yüzyılda Moğolların Yönetiminde İran ve Mezopotamya) başlıklı eserinde; başlangıçta, el-Irakeyn (iki Irak) terimi sadece iki büyük şehir için, Kufe ve Basra için kullanılmaktaydı.

Ancak Selçuklu Emîrlerinden Tuğrul Bey'e Abbasî Halifesi el-Kaim Bi-emrillah tarafından "Sultanü'l-Irakeyn" (iki Irak'ın Sultanı)[1] ünvanı verildikten sonra, l-Irakeyn'in Mezopotamya'yı güney ve kuzey olarak iki ayrı bölgeyi tanımlamak için kullanılmaya başlandığını öne sürmektedir[2].

1905'te yayınladığı *The Lands of Eastern Caliphate* "Doğu Halifeliğinin Ülkeleri" kitabında ise, Le Strange şu bilgileri vermektedir:

> "Araplar, Mezopotamya'yı iki eyalete bölmüşlerdi; aşağı eyalete eski Babil alüvyonları, Fırat'la Dicle'nin birbirine yaklaştığı noktada bu iki nehri birleştiren bir çizginin güneyine "el-Irak" adını vermişlerdi.
>
> Kuzeydeki taşlı ve sert yüzeyli ovalara "el-Cezîre" deniyordu, bu ovalarda yükselen dağlara "el-Cibal" (dağlar) ismi verilmişti. Ortaçağın sonunda, "el-Cibal" adı karıştırılmaya başlandı ve sonunda "Acem Irak'ı" halini aldı[3].

Bu bilgilerden, Irak denilen coğrafî bölge, kuzey sınırı ihtilaf konusu olmasına rağmen, genelde Tikrit'ten başlayarak güneye doğru Basra körfezinde bulunan ve günümüzde İran'ın zengin petrol şehirlerinin başında gelen Abadan'ı da içine almaktadır.

C Kuzey Irak

Ustuhrî ve İbn-i Havkal'e göre, Dicle ile Fırat arasındaki "el-Cezîre" denilen bölgenin güney sınırını, Anbar'dan Tikrit'e doğru geçen çizgi, kuzeye çıkarak Sin, Hadise, Musul, Cezire İbn-i Ömer ve Amed, daha sonra batıya Sümeysat'a yönelerek Cezire'nin batı sınırını oluşturan Fırat'a kadar uzanan çizgi oluşturmaktadır[4].

XIV. yüzyıla ait Le Strange tarafından hazırlanan bir haritada Erbil, Musul, Amadiye ve Muş, Cezire bölgesinde, Anah, Tikrit, Dakuk ise Irak'ta, Kürdistan ise, dağların sadece İran'da kalan doğu yamaçlarında gösterilmiştir[5].

Makdesî de el-Cezîre bölgesini üç ayrı bölgeye ayırmaktadır:

a-Diyâr-ı Rabi'a "Başkenti Musul".

---

[1] Bazı kaynaklara göre ise Tuğrul Bey'e "Sultanü'l-Maşrık ve'l-Magrib" (doğu ve batı Sultanı) lakabı verilmiştir.

[2] M. Cem. Bilg, *a. g. e*, s. 68.

[3] *A. e*, s., 68-69.

[4] İbn-i Havkal, s. 208-209. Ed-Durî, s. 6.

[5] M. Cem. Blg, *a. g. e*, s. 69.

b-Diyêr-ı Mudar "Başkenti Rakka"

c-Diyâr-ı Bakr "Başkenti Amid" (günümüzdeki Diyarbakır şehri)[1].

XVIII. yüzyılda Van Der Aa'nın "Turquie d'Asie" (Asya Türkiyesi) haritasında Van gölü kuzeyi, Urmiye gölünün güneyi, Fırat'ın doğusu ve Kuzey Irak bölgesinin kuzey kısmını da içine alan bölgeye "Türkmenler" ismini vermiştir[2].

Osmanlıların bu bölgeleri hakimiyetleri altına aldıkları döneme ait ana kaynak, Türk Orduları ile bu bölgede gezen Katib Çelebi'nin yazıları olmuştur.

Ancak 1847 senesinde Osmanlı-İran devletleri arasındaki sınırları tespit etmek amacıyla, II Erzurum anlaşması[3] çerçevesinde oluşturulan "Tahdîd-i Hudûd Komisyonu" içinde yer alan Mehmet Emin Derviş Paşa[4] ile Mehmet Hurşid Paşa'nın[5] bölge hakkındaki tespitleri son derece önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Bunların tespitlerine göre, Musul Eyaletinin coğrafi sınırları, kuzeyden ve kuzeydoğudan Dıyarbakır Sancağı, Van Vilayeti dahilinde olan Hakkari Sancağı,güneyden ve güneydoğudan Şehrizor Eyaleti, batıdan ve güneybatıdan el-Cezire çöl bölgesi ile sınırlı olduğu,[6] Şehrizor Eyaleti ise, kuzeyden ve kuzeybatıdan Hakkari Sancağı ile Musul Eyaleti, batıdan Dicle nehri, güneyden Bağdad Eyaleti ve doğudan İran Devleti ile sınırlı olduğu bildirilmiştir.[7]

Sonuç olarak bölgenin tanımlanması konusunda, tarih süreci içinde değişik görüşler ve isimlendirmeler ortaya atılmıştır.

---

[1] M. Cem. Blg, *a. g. e,* s. 69.

[2] A. e, s. 77.

[3] 1822-23 yılında aynı amaçla akolunan I. Erzurum anlaşmasının sonuç vermemesi üzerine, 25 yıl sonra 1847 senesinde, Sultan Abdülmecid Padişahlığı ve Reşid Paşa Sadareti döneminde, 9 maddeden oluşan bu II. Erzurum anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca oluşturulan "Tahdîd-i Hudûd Komisyonu"nda Osmanlı ve İran temsilcilerinin yanısıra, İngiltere ve Rusya Devletlerinin de temsilcileri bulunmakta idi. I. ve II. Erzurum anlaşmalarının metinleri için Bkz; Mahmud Mes'ûd Paşa, *Mu'âhedât Mecmu'ası*, İstanbul, 1298, c. 3, s. 1-8.

[4] Derviş Paşa, Osmanlı-İran sınır bölgeleri hakkındaki izlenimlerini "*Tahdîd-i Hudûd-ı İrâniyye*" adlı eserinde toplamıştır. 1817-1878 yılları arasında yaşayan Derviş Paşa'nın hayatı ve çalışmaları hakkında bkz; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i A'mire, İstanbul, 1311, c. 2, s. 337.

[5] Hurşid Paşa'nın sınır bölgeleri hakkındaki izlenimlerini ise, "Seyâhatnâme-i Hudûd" ve "Tahdîd-i Hudûd-i İrâniyye Lâyıhası" adlı iki ayrı çalışmada toplamıştır. Musul eski valilerinden Abdülcelilzade Yahya Paşa'nın kölesi iken ilk resmi görevine Hariciyye Nezareti'nin Mektubi kaleminde başlayan Hurşid Paşa'nın hayatı ve çalışmaları hakkında bkz; Mehmed Süreyya, a.g.e, s. 312-313.

[6] Mehmed Hûrşîd (Paşa),*Seyâhatnâme-i Hudûd*, Takvîmhâne-i A'mire, H.1277-M.1860, İstanbul, s. 300. Ayrıca bu eserin çevirim yazısı ve tıpkı basımı için bkz; Mehmed Hurşîd (Paşa), Seyâhatnâme-i Hudûd, Çevirimyazı: Alâattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997.

[7] *A. e*, s. 233.

Bu durumun doğal karşılanması gerekir, çünkü o günün ulaşım ve haberleşme şartlarının yetersiz kalmasının yanısıra, her bölgede olduğu gibi, bölgeye hakim olan siyasî otoritelerin görüşü doğrultusunda bölgeyi adlandırmak, alışa gelmiş bir uygulama idi.

Bu açıdan bakıldığında, bölge eskilerin deyimiyle "el-Cezîre", Osmanlıların "Musul ve Şehrizor"u, günümüz "Kuzey Irak'ını" içine almakta ve Irak'ın Tikrit'ten yukarı kalan bölgenin tamamını içermektedir.

Bu araştırmanın Osmanlı dönemi ile sınırlı olması nedeni ile, Osmanlıların bölge için kullandıkları "Musul ve Şehrizor" tanımlaması kullanılacaktır.

II Coğrafî Yapısı

Coğrafî açıdan Musul ve Şehrizor'u oluşturan bölgenin sınırları güneyden; Hadise ve Remadi'den ve bir diğer görüşe göre Tikrit'ten başlayarak kuzeyde Zaho ve bazen Cizre'ye[1], doğudan Ravendüz ve Köysancak, batıdan Zor[2] kazasına kadar uzanmaktadır.

Bölgeyi iki ayrı coğrafî bölgeye ayırmak gerekmektedir:

A- Cezire Bölgesi. B- Dağ Bölgesi.

A Cezire bölgesi

İki nehir arasında kalan toprakların "Cezire"nin çoğu yamaç ovalardan veya tepelerden oluşmaktadır. Yüksekliği 170-350 m. arasındadır[3].

Bölgenin özellikle Fırat'ın geçtiği toprakların çoğu çöl arâzisinden oluşmasına rağmen, otlak arâzileri "Sevad"ın (Irak'ın orta ve güney kısmı) otlak arâzilerinden daha fazladır ve daha fazla sayıda hayvan otlatma imkanına sahiptir[4].

Yine yağış bakımından da Sevad bölgesinden daha fazla yağış alan bölge konumundadır. Bunun da nedeni bölgenin daha yüksek olmasıdır. Zira bölge yaklaşık 200-1.000 m. yüksekliktedir[5].

Bağdat ile Basra arasında kalan bölgenin büyük bir kısmında yağış miktarı yılda ortalama 100-250 m^3 olurken, bu oran kuzeyde Fırat çevresinde aynı,

---

1 Musul'un idarî sınırları zaman zaman değiştiğinden, bu bölgenin de Musul'a tabi olduğu dönemler olmuştur; 14313 Nolu, H. 1257, M. 1841 Tarihli, BOA, Cev Dh'de: Cizre kazasının Diyarbakır'dan ayrılıp Musul'a ilhakına dair vali Mehmet Paşa'ya irade gönderilmiştir.

2 Günümüzde (Deyr-i Zor) adıyla bilinip, Suriye sınırları içinde, Kerkük-Musul-Haleb arasında çöl bölgesinde bulunmaktadır.

3 Cevdet Hasaneyn, *el-Alemü'l-Arabi dirase fi'l-coğrafiye'l-iklimiyye*, Darü'l-Ma'rife el-Cami'iyye, İskendiriye 1985, s. 502.

4 Ed-Durî, *a. g. e*, s. 7.

5 Cevdet Hasaneyn, *a. g. e*, s. 503.

Dicle'nin çevresinde ve bölgenin yerleşim alanlarının çoğunun bulunduğu yerlerde 250-500 m^3, dağlık bölgesinde ise 500-1.000 m^3'e kadar yükselmektedir[1].

B Dağ bölgesi

Dicle'nin doğu ve kuzeydoğu bölgesi, kuzeye doğru çıktıkça, yani İran ve Türkiye sınırlarına doğru, arâzi giderek daha yükselerek, silsileli dağlar bölgesini oluşturmaktadır.

Bu dağ silsilesi Irak'ın kuzey batısından güney doğusuna doğru bir hilal şeklini almaktadır. Bu dağlık arâzi, bölgede Irak'ın toplam yüzölçümünün beşte birini oluşturmaktadır, yani yaklaşık 90.370 km^2 [2].

1 Yüksek Dağlar Bölgesi

Bu kısım İran, Irak ve Türkiye sınır bölgesini oluşturan kayalık ve yüksek dağlardan meydana gelmektedir.

Bu bölge dağlarının yüksekliği 2100-3600 m. arasındadır. Aralarında derin vadiler bulunmaktadır. Bu sert kayalık arâziler içinden Küçük ve Büyük Zap suları akmaktadır.

Bölgenin en yüksek dağlarından bazıları: Irak-Türkiye sınırı yakınında Mühirinar (2133 m.), Sermeydan (3500 m.), Irak-İran sınırı yakınında Kandil (3451 m.) ve bölgenin en yükseği Hasarost (3600m.) dağıdır.

2 Alçak Dağlar Bölgesi

Bu bölge yüksek dağlar bölgesinin eteğini oluşturmaktadır, bunlar da güneyden kuzeye doğru sırasıyla şu sıradağlardan oluşmaktadır:

Hamrin (200-527 m), Mekhul (200-492 m.) ve bu silsile "el-Atşan, Adiyye, İbrahim, Tala'fer, İşkeft" dağları ile Musul şehrinin kuzey batısından Suriye sınırına kadar devam eden Sincar (1463 m) dağıdır[3].

Bu ikinci kısım dağlık bölgenin aşağısı Dicle nehrine doğru bir kaç ovadan oluşmaktadır:

1-Hamrin ovası (180-220 km^2), boyu 300 km. genişliği 60-80 km. dir.

2-Dibeke ovası (275 km^2), boyu 80 km. ve genişliği 16 km. dir. Bu bölge yeraltı su kaynakları ile zengindir.

3-Erbil ovası; Dibeke ovasına benzemektedir.

Musul ve Şehrizor Vilayetleri içerisinden üç nehir geçmektedir:

---

[1] Abdurrahman Hamide, *Coğrafiyet el-vatan el-Arabi*, Darü'l-Fikr, Dimaşk 1990, s. 329.

[2] Cevdet Hasaneyn, *a. g. e*, s. 503-504.

[3] A. e, s. 504-509.

1. Büyük Zap "Zab-ı Kebir", Bir bölümü İran'dan ve öteki bölümleri Hakkari dağlarından gelen bu nehir, Ravendüz kazasının ortasından geçtikten sonra Dicle'ye akar.

2 Küçük Zap "Zab-ı Sagir", Bir bölümü İran'ın Bane bölgesinden ve öteki bölümleri Köysancak, Raniye ve Merge dağlarından gelen bu nehir, Altın Köprü kasabasından geçerek (Kerkük'ün Hassa suyu buradan gelir) Mahlat adlı yerde Dicle'ye karışır.

3 Diyale Nehri, İran'dan gelen bu nehir, Bağdat Vilayeti ile Salahiyye kazası sınırını ayırdıktan sonra, Bağdat Vilayetinde Dicle'ye karışır.

Bunların yanında bir kaç tane de küçük ırmak bulunmaktadır[1];

1-Hoser; kaynağı Van Vilayetindedir.

2-Hazır; kaynağı Dıhok kazasına bağlı Mizuri nahiyesi dağlarıdır.

3-Hızıl; kaynağı Hakkari dağlarıdır.

4-Huybir; kaynağı Hakkari dağlarıdır.

Son olarak bölgenin hava sıcaklığı da değişiklik arz etmektedir. Musul ve Kerkük şehirlerin hava sıcaklığı yazın bazen 40-45 dereceye kadar çıkarken, bu sıcaklık kuzey ve kuzeydoğu dağlık bölgesinde azalmakta ve 15-20 derece civarında seyretmektedir.

Kışın ise, dağlık bölgenin hava sıcaklığı sıfırın altında 5-15 derece arasında olmasına karşın, Musul ve Kerkük'te 10-20 derece arasında seyretmektedir[2].

III Bölgenin Osmanlı Hakimiyetine Girmesi

Musul ve Şehrizor bölgesinde Türkmen oymaklarından Akkoyunlu Devleti'ni 1508 senesinde yıkan İran Hükümdarı Şah İsmail Safevi'nin, 16. yüzyılın başlarında başlatmış olduğu Şia mezhebini Anadolu'da yayma çabaları başarılı olmaya başlamış ve giderek Osmanlı toplumunda ve yönetiminde huzursuzluk yaratmaya başlamıştır[3].

---

[1] *Musul Salnamesi*, 1312, s. 255-256.

[2] Haziran 1858 senesinin bir yaz gününde, Kerkük'te meydana gelen aşırı sıcaklıktan halkın bunaldığı, ma'bedlere kapanarak Allah'tan amân diledikleri ve Kerkük Posta Müdürünün bir raporla durumu hükümete bildirdiği tespit edilmiştir. Bkz; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri,* Milliyet Gazetesi, İstanbul 1985, s. 363.

[3] Bkz; Ahmet Refik [Altınay], *Sahâif-u Muzeffariyât-ı Osmâniye*, Kütüphâne-i Askerî, İstanbul, 1325, s. 298-299; İbrahim Halil İbrahim, *Tarihü'l-vatan el-Arabî fi'l-ahd el-Osmânî*, Cami'at el-Musul, Musul 1984, s. 20-34; Ahmet Reşid, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Târih-i Osmânî*, ikinci kısım, Tefeyyüz kütüphanesi, İstanbul, 1327, s. 219-220; Edvard Daryol, *Şark Meselesi Bidâyet-i zuhûrundan zamanımıza kadar*, mütercimi: Nafiz, Muhtar Halid Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s. 215-217; BOA, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Yayın Nu:11, Ankara, 1993, s. 24-25; Abbas el-Azzavî, *Tarihü'l-Irak beyne'l-*

Sahâif-u Muzaffariyât-ı Osmâniyye eserin yazarı Ahmed Refik, Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı savaş açmasına neden olan durumu şöyle ifade etmektedir;

> Şâh İsmail'in yegâne maksadı, memâlik-i şahâne dâhiline tohum-u fesâdı ilka ederek, mezheb-i Şi'a'yı tezyîd ve kendi beka-u istikrârını te'yîd eylemekten i'bâret idi. Bu fikir, tutmuş oldığı mecrây-ı sehil ile öyle bir sahâ-yı intişâr bulmuştu ki, mezheb-i Şi'a'yı iltizâm edenler, günden güne çoğalmaya bâşlamış, hattâ Osmânlı Ordûsı erkânından ba'zıları nizâm-u kavânin-i a'skerîyyeye büsbütün muhâlif olarak, Şi'a mezhebini kabûl-u i'lân-ı Şi'iyyete kıyâm eylemişlerdi... husûsıyla Şâh İsmail'in Amâsya Vâlisi Şehzâde Sultân Ahmed'in oğullarını himâye ve hazret-i Pâdişâhiye bir tavır-i ihâfe izhâr eylemesi, ilân-ı harbe en mühim bir sebeb teşkîl eylemiş idi[1].

Bu ortamda iki devlet arasında bulunan Kürt ve Türkmen Emîrlerine ve Aşiret Şeyhlerine İran tarafını tutmamaları için, Yavuz Sultan Selim, İran Şahına karşı planladığı askerî çıkarmasından önce kendilerinden birisi olan Bitlisli İdris'i gönderir.

Bitlis'i bu görevinde, bunların oturdukları yerleri yurtluk ve ocaklık olarak kendilerine verilmesi karşılığında, Osmanlı Devleti'ne tâbi olmayı kabul etmelerini sağlamıştır.

Böylece, 1514 senesinde gerçekleşen Çaldıran savaşından galib çıkan Sultan Selim, komutanlarından Ferhad Paşa'ya iki ülke arasında kalan yöreleri ele geçirmesini emreder. Ferhad Paşa da 1515'te Mardin, Raha, Rakka, Musul, Sincar, Tala'fer, Cezire, İbn-i Ömer, İmadiye, Erbil ve Kerkük'ü Osmanlı hakimiyetine geçirir[2].

Ancak bölge halkının bu dönemden sonra da iki ülke arasında sık sık tabi'iyet değiştirmeleri, bölgedeki istikrarsızlığın devam etmesine neden olmuştur. Zira bölgenin gerçek anlamda Osmanlı hakimiyeti altına girmesi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Irak seferine çıktığı 1534 senesinden sonra gerçekleşmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın takib etmiş olduğu güzergâh ve geçmiş olduğu yerleşim bölgeleri hakkında Nasuhü's-Silahi Matrakçı; *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân* adlı eserinde[3];

---

ihtilâleyn, c 4, Şeriket etticâre ve't-tibâ'a el-mahdüde, Bağdat 1949, s. 16; Abdülaziz Süleyman Nevvâr, *Tarihü'l-Irak el-hadis*, Darü'l-Kâtib el-Arabî, el-Kahire 1968, s. 5-7.

[1] Ahmet Refik, *a. g. e*, s. 298-299.

[2] İbrahim Halil, *a. g. e*, s. 42.

[3] Nasûhü's-Silâhî Matrakçı, *Beyân-u Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Hüseyin. G. Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

> Hânekin, Kızılrıbât, Beyât, Şehrubân, Mendeli, Ba'kuba, el-Vendiyye, Medâyin, Cestân-u Bedrân, enbiyâlâr ve evliyâlâr şehri olan Dârü's-Selâm Bağdad (lem yuhlak mislühâ fi'l-bilâd)... ve Necef'ten sonra Kuzeye doğru Kal'atü'l-Enhâriyye, Remâhiyye, Huveyze, Fellûce, Hît, Kal'a-i Tikrit, Kerkük, Tâvûk, Altınköprü, Ivril (Erbil), Harîr, Şıklân (Şaklava), Cizril, Şehrizor, Kal'a-i Hufyân, Sazan, Dudan, Şimrân, Hazarmerd, Serçe, Hûrîn, Senvcik, Şehr-i Pazâr, Nevi (Ninevâ) ve Musul" gibi yerleri, Sultan Süleyman'ın geçtiği yerler olarak zikretmektedir.

Bu arada Kanunî Sultan Süleyman, bölgede idarî düzeni sağlamak amacıyla Kerkük'te 28 gün kalmıştır[1]. Bu sefer ile Bağdat'ın yanısıra Kuzey Irak'ta da Osmanlı hakimiyeti sağlanmış oluyordu.

IV Bölgenin İdarî Yapısı

A İdarî Teşkilat

Osmanlılar, kendilerine İlhanlılar ve Selçuklulardan kalan idarî teşkilatlanma sistemini devam ettirmişlerdir. Bu sistem ile feth edilen yeni topraklar dirlik olarak askerî komutanlara tımar ve zeamet adıyla tevcih edilir ve bu komutanlar aynı zamanda bölgelerinde Sultan adına askerî ve idarî kadronun başında yer alırlardı.

Devletin genişlemesi ile idarî teşkilatın da XVII. yüzyılın başlarından itibaren genişleme ihtiyacı doğmuştur.

Dirlikler kazalarda, kazalar sancaklarda, sancaklar ise en büyük idarî birim olan eyaletlerde toplanarak idare edilmeye başlanmıştır[2].

Yine bu idarî teşkilatın başında, Sultan tarafından veya Sultan adına verilen buyurdular ile atanan, askerî ve sivil yetkilere sahip komutanlar bulunmaktaydı. Eyaletler valilere, sancaklar sancakbeylere, kazalar da voyvodalara tevcih edilirdi[3].

Tanzimat'ın ilanından yirmibeş sene sonra, 1864 senesinde Eyalet sistemi yerine Mithat Paşa tarafından genişletilen ve ilk başta Tuna Vilayetinde tatbik edilen Vilayet sistemi uygulanmaya konulmuştur. 7 Cemaziyelahır 1281 (1864) tarihinde ilan edilen Vilâyet Nizâmnâmesi'nin Mukaddimesinde;

> Memleketin kıta'ât-ı müte'âddidesi Livâların münâsebâtına göre devâ-iri müte'âddideye taksîm ile, her dâire "Vilâyet" ismiyle yâd olunacağı ve her

---

[1] *Musul Salnamesi*, 1312.

[2] Ahmet Tabakoğlu; *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1994, s. 162.

[3] İsmail Hakkı Göreli, *Memleketimizde Vilayetler İdaresi Tarihine Bir Bakış*, Türk Hukuk Kurumu, Sayı: 85, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1945, s. 5.

dâire, idâre-i merkeziyyenin bulunduğu Sancakla berâber Livâlara münkasim olarak, her bir Sancak'ta bir Mutasarrıflık idâresi bulunacağı ve her Kazâ dahi bir Kayımakamlık olduğu ve her Kazâ kurâ'ya münkasim olup, her karye'de bir idâre-i Belediyye bulunacağı ve ba'zı kurâ'nın içtimâ'ından hâsıl .olan küçük dâireler hasbe'l-mevki' müstakil Kazâ olmayup, diger bir Kazâ'ya ilhâkı suretiyle idâre olunacağı ve bunlar Nâhiye i'tibâr kılınacağı ve kasaba ve şehirlerde lâ'akal (en az) elli hâne bir mahalle i'tibâr olunup, her bir mahalle bir karye hükmünde bulunacağı" bildirilmektedir[1].

29 Şevval 1287 (1870) tarihinde açıklanan 129 maddeli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizâmnâmesi ise, yukarıdaki Vilâyet Nizâmnâmesi'nin devamı niteliğindedir ve idarecilerin sorumluluklarını belirtmektedir.

Nizâmnâme, valilerin sorumluluklarını şöyle sıralamaktadır[2].

1- Kanûn ve nizâmların icrâsına nezâret.
2- Husûsî bir kanûn veya nizâm ile, devlet merkezinin emir veya karârnâmesi ile mukarrer olan mevâdı icrâ.
3- Birinci derecede mutasarrıflar ile vilâyet merkezindeki me'mûrları, ikinci derecede onlar vâsıtasiyle bütün idâre şu'beleri me'mûrlarını teftiş ederek, a'zli icâb edenlerin a'zline â'it tedbirleri ittihâz.
4- İcâbı hâlinde me'mûrların muhâkemesine emir i'tâ.
5- Teftişâtta görülen hatâ ve noksânları tashîh ve mülkîye me'mûrlarından ta'yinleri Vilâyete muhâvvel olanları intihâp ve nâhiye meclislerinin zamân-ı içtimâ'larını ta'yin ile bunların karârlarından isti'zânı olunânlardan salâhiyeti dâhilinde bulunânlara me'zûniyet i'tâ edip, Bâb-ı â'iden mühtâc-ı isti'zân olân mevâdda alacağı ruhsata göre tebligâtı iyfâ.

Vali ve diğer idarecilerin yanısıra, halkın zengin ve ileri gelenlerinden, devlet nezdinde halkın temsilcisi konumunda olan Ayânlar bulunmaktaydı.

Bunların oluşturduğu ve devletin kabul ettiği, halkın bütün meslek ve inanç gruplarının temsil edildiği mahalli meclisler bulunmaktaydı. Vilayet, kaza, nahiye meclislerinin işleyiş tarzı benzer doğrultuda idi[3].

Ayân meclisleri olarak bilinen bu meclislere bazen Şura meclisleri de denilmekteydi.

21 Rebiülevvel 1257 (1841) tarihli bir irâde-i Dahiliyede, Bağdat valisine hitâben gönderilen yazıda, Osmanlı Devleti'nin öteki vilayetlerinde olduğu gibi Irak vilayetlerinde de halkın kabul ve seçtiği ulema, ileri gelenlerinden ve dinî

---

[1] *A. e*, s. 7-8.

[2] *A. e*, 10.

[3] Mahalli Meclisler konusunda detaylı bilgi için, bakınız; İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985.

azınlıklarının da temsilcilerinin bulunduğu her bir nahiye, kaza ve vilayette devlet nezdinde halkın sorunlarına çözüm önerici ve meşveret kurumları olarak birer Şura Meclisleri kurulması talep edilmektedir.

Bu iradede söz konusu meclislerin oluşumu ve çalışma alanları ve günleri hakkında;

> Memâlik-i Osmâniyede oldığı üzre, her bir yerde Mecâlis-i Şurâ kurularak, o yörenin şer'î, mülkî, a'skerî ve bütün husûslarını, şer-i şerîf ve kanûnnâme-i münîfe tatbîk etmek üzre, devletin güvendigi ve halkın kabûl ve seçtiği u'lemâ ve vucûh-u ahâli ve mîrli Pâşâlar ve ümerâ-yı a'skerîyye ve tüccâr ve Yahûd ve Nasârâ'nın muhtârları tahsîs edilen binâlarda, haftada üç gün Mecâlis-i selâse a'kdiyle, hâzır oldukları halde; Ahad (Pazar) günü mevâdd-ı mahsûsaya, mîriyye ve mesâlih-i saltanât-ı seniyye ve umûrı mühimme ve mâliyye'yi ve Selâsâ (Salı) günü umûrı şer'iyye ve mülkîyye ve bütün hukuku şer'iyye ve u'rfîyye ve Hamîs (Perşembe) günü a'skerî malzemeleri ve savaş mühimmeleri ve öteki a'skerî ihtiyâçları görüşerek, düşüncelerini hakkaniyet üzre ve şer'a uygun bir şekilde taraf-ı saltanât-ı seniyye'ye takdîm ederek re'âyâ'nın du'âsını ve hâllerini dahâ" iyiye götürmek için çok iyi bir uygulama olduğu bildirilmektedir[1].

Musul Eyaletinde Tanzimat dönemi, Mehmet Vecihi Paşa'nın Musul valisi olarak göreve başlamasının dördüncü gününde, 29 Perşembe Rebiülevvel-1264 (1847) tarihinde resmen ilan edilmiştir[2].

Tanzimat'tan sonra devlet yapısında güçler ayrımı ilkesini uygulayarak, bu meclislere yörelerinin devlet kuruluşlarını denetleme yetkisi verilmiştir[3].

Osmanlı Devleti Musul ve Şehrizor Vilayetlerini bu sistem ile zaman zaman bazı yenilikler ve sorumlulukları dahada belirleyen yasalar ile idare etmiştir.

B İdarî Taksimat

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde Musul ve Şehrizor bölgesinde mevcut emîrliklerin ve aşiret Şeyhleri'nin nüfuz alanlarını, dolayısıyla bölgedeki

---

[1] BOA, İrd. Dh, 2133, 21 Rebiülevvel 1257 (1841).

[2] Musul Valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın göreve başlaması ve Musul'da Tanzimat Fermanın okunması ve yapılan törenlerle ilgili, Dersaadet'e gönderdiği yazısında: "Musul'a vusûlumın dördüncü yevm-i Pençşembe (Perşembe) vucûh-ı memleket ve ehâliden şerzeme-i kesîre ve re'ayâ-yı metrepoîd-u piskoposları ve Yahûd-u Nasârâ cümleten Musul'un Paşa kapûsu'na cem' olunarak, hâmili oldıgım fermân-ı merâhim ünvân-ı mülkperveri, kapû-yı mezkûr havâlisinde kemâl-i tevkîr-u ihtirâm berle, feth-u kırâat ve mazmûn-ı ma'deletününi cümleye lisânlarınca i'lân-u işâ'at ve tanzîmât-ı hayriyye icrâsından maksûd-ı aslı ne oldığı, bâlâda ehâli-yu fukarâ taraflarına beyân" edildiğini bildirmektedir. Mehmet Vecihi Paşa'nın Musul Eyaleti hakkındaki ilk izlenimleri ve Tanzimat törenlerini anlattığı yazısının tamamı için bakınız Belge No: 1

[3] Tuğlacı, *a. g. e*, 321.

kendisine itaat ve Osmanlı Devletine vergilerini vermek kaydıyla değiştirmemiştir.

Bu dönemde, Diyarbakr Vilayetine bağlanan bölgenin sancakları güneyden kuzeye doğru şunlar idi:

Hît, A'ne, Hadise, Sincar, Musul ve Suriye bölgesinde Rakka Sancağı[1].

Bölgede hüküm süren sancakbeyleri ve beylerbeyleri meşru'iyetlerini, adlarını taşıyan ve Sultan adına vali tarafından çıkarılan buyurdular ile kazanırlardı.

Osmanlı Devleti, Kanunî Sultan Süleyman seferinden sonra Irak bölgesini yeni bir idarî yapıya kavuşturmuştur[2]. Bu yapı, Irak havalisini beş ayrı eyalete bölerek idare etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Bu eyaletler şunlar idi: Kuzeyde Musul ve Şehrizor, ortada Bağdat ve güneyde de Basra ve el-Ehsa[3].

Ayn Ali Efendi'nin kayıtlarına göre, Musul Eyaleti bu dönemde: Musul, Bacvânlu, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bâne sancaklarından oluşmakta idi[4].

Şehrizor Eyaleti ise 20 sancaktan oluşmakta idi. Bunlar:

Erbil, Kessâf, Acûr, Benköle, Şehr-i Bâzâr, Bermân, Cebel-i Hamrin, Mâvrân, Hezârmerd, Bâf, Dulcurân, Brend, Merkâve, Belkas, Harir me'a-Rodin, Oşnî, Bel-u târı, kal'a-i Gâzî-i keşân, Seyid Burencin sancaklarıdır[5].

Osmanlıların Irak'ı bu idarî taksimata tabi tutarken, bölgenin coğrafî ve askerî konumlarının yanısıra coğrafî, iktisadî ve sosyal konumlarını da dikkate aldıkları görülmektedir[6].

Bu eyaletlerin idaresi, 1831 senesine kadar genelde Bağdat'ta çoğu zaman askerî ve sivil yetkilere sahip bir genel vali tarafından gerçekleştirilmekte idi. Diger eyaletlerin valileri her ne kadar Padişah tarafından atanmış idiseler de,

---

1 Irak'ın Osmanlı Dönemi İdari Taksimatı hakkında bakınız:
Halil Sahillioğlu, *E't-taksimatü'l-idariyye fi'l-Irak fi'l-ahdi'l-Osmani, el-mecelle et-tarihiyye el-Arabiyye el-Osmaniye*, Tunus, s. 227-248; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, 1890-1908, Ph. D, Manchester 1994.

2 Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'taki icraatı hakkında bakınız: Abbas el-Azzavî, *Tarihü'l-Irak beyne'l-ihtilaleyn*, c. 4, Şeriket Etticare ve't-tiba'a el-mahdüde, Bağdat 1949. s. 19-37.

3 *A. e.* s. 37.

4 Ayn Ali Efendi, kavânin-i âl-i Osmânder hulâse-i nazâminni Defter-i Divân (1018) senesi, Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Rabiülevvel-1280, s. 32.

5 Bağdat Eyaleti'nin sahip olduğu 18 sancak ise şunlar idi: Hille, Zengiâbâd, Cevâzir, Ramâhiyye, Cengula, Karadağ, Dertenek, Semavât (Semava), Beyât, Derne, Debâlâ, Vâsıt, Kerned, Demirkapı, Kazâniye, Geylan, Al-Sâyıh, İmadiye. Bkz: Ayn Ali Efeandi, a.g.e, s. 34-37.

6 Satı el-Husari, *el-Biladü'l-Arabiyye ve'l-devletü'l-Osmâniyye*, 1957, s. 128; Abdülaziz Süleyman Nevvar, *Mısır ve'l-Irak, dirâse fi Tarih el-a'lâkât beynehumâ hatta nüşûb el-harb el-â'lemiyye el-ûla*, Mektebet el-Encilo el-Mısrıyye, el-Kahire 1968, s. 61.

onların yetkileri ve nüfuz alanları Bağdat valisinin askerî ve siyasî gücüne göre değişiklik arz etmekte idi.

Bu tarihten sonra Irak'ta planlı bir şekilde gerçekleşen merkezî yönetimi sağlamak ve ortada bulunan yarı bağımsız konumdaki emîrliklere son verme harekâtı devam etmiştir.

Bağdat'ta Memlûklülerin[1] son valisi Davut Paşa'nın İstanbul'dan gelen emirlere rağmen valilik makamını devretmeyi reddetmesi üzerine, 1831 senesinde Diyarbakır Valisi Ali Rıza Paşa, Davut Paşa'nın tutuklanması için görevlendirilmiştir[2]. Ali Rıza Paşa, Davut Paşa'yı tutuklu olarak Dersaadete göndermesinin ardından, Musul'da uzun zamandan beri hüküm süren Celilî Ailesi'nin dönemine, Mehmet Bayraktar Paşa 1834 senesinde son vermiştir[3].

Bağdat'ta Ali Rıza Paşa[4] ve ardından bu göreve 1842 senesinde atanan Mehmet Necib Paşa[5], Musul'da Mehmet Bayraktar Paşa'nın ardından Musul valiliğine 1845 senesinde atanan Niş eski valisi Hafız Mehmet Paşa'nın[6] işbirliği ile, Musul ve Şehrizor Eyaletlerinde oluşan Kürt Emîrlikleri, 1834 senesinde Ravendüz'de Soran Emîrliği, 1839 senesinde İmadiye'de Behdinân Emîrliği[7] ve 1850 senesinde de Süleymaniye'de Baban Emîrliği ortadan kaldırılmıştır[8].

---

[1] Irak'ta Memlüklülerin dönemi, köle kökenli valilerin 1749 senesinden itibaren başa gelmeleri ile başlamış ve 1831 senesinde Davut Paşa'nın tutuklanması ile son bulmuştur. Bunların, 1517 senesinde Sultan Selim tarafından ortadan kaldırılan Mısır Memlüklü devleti ile ilgisi yoktur. Bkz; Faik Selman, *Tarihü'l- Memâlik (el-kölemend) fî Bağdad, nakalehü mîne'l-Turkiyye îlâ'l-Arabîyye Muhammed Ermenazî*, Bağdad Matbaatû'l- Mearif, 1961.

2 Geniş bilgi için bkz: Abbas el-Azzavî, *Tarihü'l-Irak beyne'l-ihtilalâyn*, c 4, Şeriket e't-ticâre ve't-tibâ'a el-mahdûde, Bağdat, 1949. s. 19-37; Abdülaziz Süleyman Nevvar, *Davut Paşa vali Bağdat*, Dar el-Katib el-Arabi, el-Kahire, 1968; Ahmed el-Sufi, *el-Memâlik fi'l-Irak,* el-Musul 1952; Osman Bin Send el-Basri, *Metâli' E's-suud bi-tîbi Ahbâr el-vâli Davut*, Yazma.

[3] Bu ailenin Musul'daki Hükümdarlık dönemi ile ilgili bakınız: İmad Abdüsselam Reuf, *el-Musul fi'l-ahd el-Osmani fetret el-hükm el-mahalli 1726-1834*, Matbaatü'l-Adab fi'n-Necef el-Eşref, 1975; Süleyman E's-sa'iğ, *Tarihü'l-Musul*, Beyrut 1940.

[4] Ali Rıza Paşa "Trabzonludur, Lâz Ahmet Paşa'nın akrabâsıdır. Magnisa mütesellimi, İzmir gümrükçüsü ve daha sonra Menemen voyvodalığı görevlerinde bulunan Ali Rıza Paşa, olur. 1244 (1828) senesinde İstabl-ı Âmire pâyesi ile Halep valisi Rauf Paşa'ya Kethûda olur. 1245 (1829)'da Vezir ünvanı ile Halep ve 1246 (1830)'da Diyarbakır valisi olur. Bağdad'ta vali bulunan Davut Paşa'yı Bağdad'tan çıkarmakla görevlendirilir ve bu görevi yerine getirerek devlete hizmetinden dolayı Bağdad valisi olur. 1253 (1837)'de Bağdad valiliğinin yanısıra Şehrizor valiliği de kendine tevcih edilir. 1256 (1840)'ta Cidde, 1258 (1842)'de de Şam valisi olan Ali Rıza Paşa, 1261 (1846) senesinin Zilkade ayında valilik görevinden ayrılmış ve 1262 (1845) senesinin Ramazan ayında Şam'da vefat ederek Bîlâl-i Habeşî'nin bulunduğu mezârlıkta toprağa verilmiştir. Bkz; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahut Tezkere-i Meşâhîr-î Osmânîyye*, Matbaa-î âmîre, C.3, 1311, s. 5-568.

[5] BOA, İrd. M. Val, 838, 5 Ramazan 1258 (1842).

[6] BOA, Cev. Dh, 13091, Şevval 1261 (1845).

[7] Günümüzdede Kuzey Irak'ta oluşan siyasî kürt partiler, aslında bu Emirliklerin kültürel kalıntıları üzerine kurulmuş ve yer almaya çalışmaktadırlar. Zira Mesut Berzânî liderliğindeki

1848 senesinde Bağdat ve Şehrizor Eyaletleri valiliğine eski Irak ve Hicaz Ordu Müşiri olan Abdi Paşa'nın tayini hakkında bir hüküm çıkarılmış ise de[1], 1849 senesinde Süleymaniye ve Ravendüz sancaklarını içine alan ve Kerkük eyalet merkezi olmak üzere Şehrizor Eyaleti kurulmuş ve valiliğine Ali Rıza Mehmed Paşa* atanmıştır[2].

Ancak 1851'de Musul ve Şehrizor eyaletleri birer sancak olarak tekrar Bağdat'a ilhak edilmişlerdir[3].

Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği (1869-1872) döneminde Irak eyaletlerinde 1864 senesi vilayet sistemi uygulanmaya başlanmıştır.

İKDP'si; Behdinanca konuşan Kuzey Irak'lı Kürtlerin bulunduğu Dıhok, Zaho, İmadiyye ve Ravendüz çevresinde örgütlenmişken, Celâl Tâlibânî önderlindeki IKYP'si, Soranca konuşan Kuzey Irak'lı kürtlerir bulunduğu Süleymaniye, Erbil ve İran'a yakın bölgelerde örgütlenmektedir. Bkz, Sinan Maruf oğlu, "Osmanlı Döneminde Kuzey Irak Kürtlerinin Sosyal ve Siyâsi konumları", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 42, 1996, s. 45-53.

8 Bu emirlikler hakkında detaylı bilgi için bakınız: Muhammed Emin Zeki, *Tarih e'd-düvel ve'l-İmarât el-Kurdiyye*, tercümet Muhammed Ali Avni, el-Kahire 1948; Muhammed Emin Zeki, *Hulaset tarih el-Kurd ve Kurdistan*, tercümet Muhammed Ali Avni, 1961; Muhammed Emin Zeki, *Tarih el-Süleymaniyye*, tercümet Molla Cemil el-Rozbiyani, Bağdat, 1951; Sıddik el-Demleveci, *İmaret Behdinan av İmaret el-İmadiye*, el-Musul 1952.

1 BOA, Cev. Dh, 7694, Şaban-1265 (1848).

* Ali Rıza Mehmed Paşa, Bağdad eski valisi Davut Paşa'yı 1831 senesinde tutuklayan ve biyografisi önceki sayfalarda verilen Ali Rıza Paşa'nın anısı değildir. Ali Rıza Mehmed Paşa'nın biyografisi için Bkz; Mehmet Süreyya, a.g.e, s. 574.

2 BOA, İrd. Dh, 12777, 8 Ramazan 1266 (1849). Bu iradede, Şehrizor Eyaleti'nin kuruluşuna ilişkin; "Süleymâniye ve Râvendüz sancaklarının Bağdat'tan uzak olmaları, buranın âsâyişinin temini zorlandığı ve bölgenin kalkındırılması için Kerkük merkez olmak üzre Şehrizor namı ile bir eyâlet-i mahsûsâ teşkil edilmesi ve valiliğe Ali Rıza Paşa'nın atanması" denilmektedir. Aslında bu eyaletin kuruluşuna bu gerekçeleri ortaya çıkaran son siyasî gelişme, aynı dosyada 23 Receb 1266 (1849) tarihli Bağdat Valisi Necib Paşa'nın yazısında yer almaktadır. Bu yazıya göre Süleymaniye Sancağında eski kaymakam Abdan Paşa'nın görev süresinin bitmesi ve yeni atanan İsmail Paşa'nın Dersaadet'ten gelişinin gecikmesi, Abdan Paşa'nın adamlarının gizlice taraftarlarına mektup yazarak, Abdan Paşa'nın yeniden atandığına dair yalan haber yaymaları, halk arasında huzursuzluğa yol açmış, eşkıyalık ve yol kesmekle ün kazanan Hemavend aşiretiyle işbirliği yaparak ve başına topladığı taraftarları ile birlikte piyade beşinci alayı firarilerinden 200 kadar asker kaçağını da yanına alarak toplam 600 kadar atlı ve piyade bir kuvvet ile Süleymaniye Sancağında karışıklık yarattıklarını, ancak bunların üzerlerine sevk edilen askerî birliklerin bunları bertaraf etmeyi başararak Abdan Paşa'yı tutuklu olarak Bağdat'a ve oradan da Diyarbakır'a sevk ettiklerine dair olaylar anlatılmaktadır.

3 BOA, İrâde-i Meclis-i Vâlâ, 8892, 20-Zal'kade-1268. (1851).

Kazalar	Nahiyeler
Akra	Dıhok
Davudiyye	Sincar
Zaho	Tella'fer
Mizorî me'a nevâhî	

Tablo 1
1894 senesinde Musul Vilayeti'nin İdarî Taksimatı

Livalar	Kazalar
1- Musul	1- İmadiyye
	2- Zaho
	3- Akra
2- Kerkük	1- Erbil
	2- Salahiye
	3- Köysancak
	4- Ravendüz
	5- Raniye
3- Süleymaniye	1- Karadağ
	2- Bâziyan
	3- Merge
	4- Şehr-i Pazar
	5- Gülanber

Kaynak: Musul Salnamesi, 1312 (1894).

1878 senesinden itibaren Musul, Şehrizor Vilayetini de içine alarak İstanbul'a bağlı bir vilayet haline dönüştürülmüş ve Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı I. Dünya savaşı sonrasına kadar bu konumda kalmıştır[1].

1910 senesinde basılan "*Memâlik-i Osmâniye Coğrâfiya-yı İktisâdiyyesi*" adlı eserde, Musul Vilayeti'nin idarî taksimatı, sancaklar, kazalar, kaza merkezleri, kaza sınıfları, nahiyeler ve bu nahiyelere bağlı olan köylerin sayıları Tablo 2' de verilmiştir.

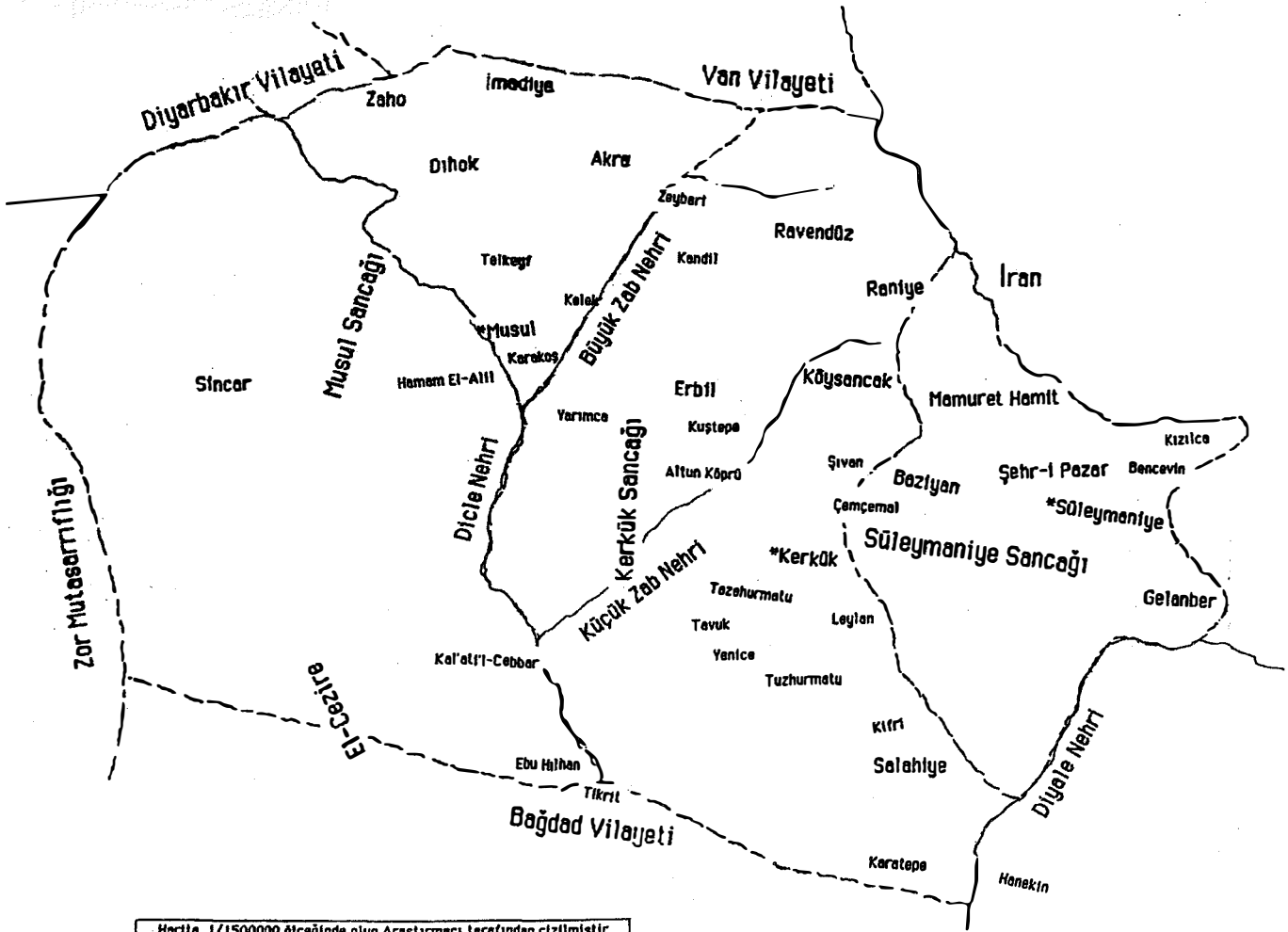
---

[1] Eşref Muhamed Abdürrahman Esseyyid Mü'nis, *Tarihü'l-Irak el-siyasî 1872-1908,* Risalet Macisteyr, Kısm e't-tarih, Kulliyet el-Adâb, Camiat Aynşems, el-Kahire 1993, s. 39. Tuğlacı, *a. g. e*, s. 376.

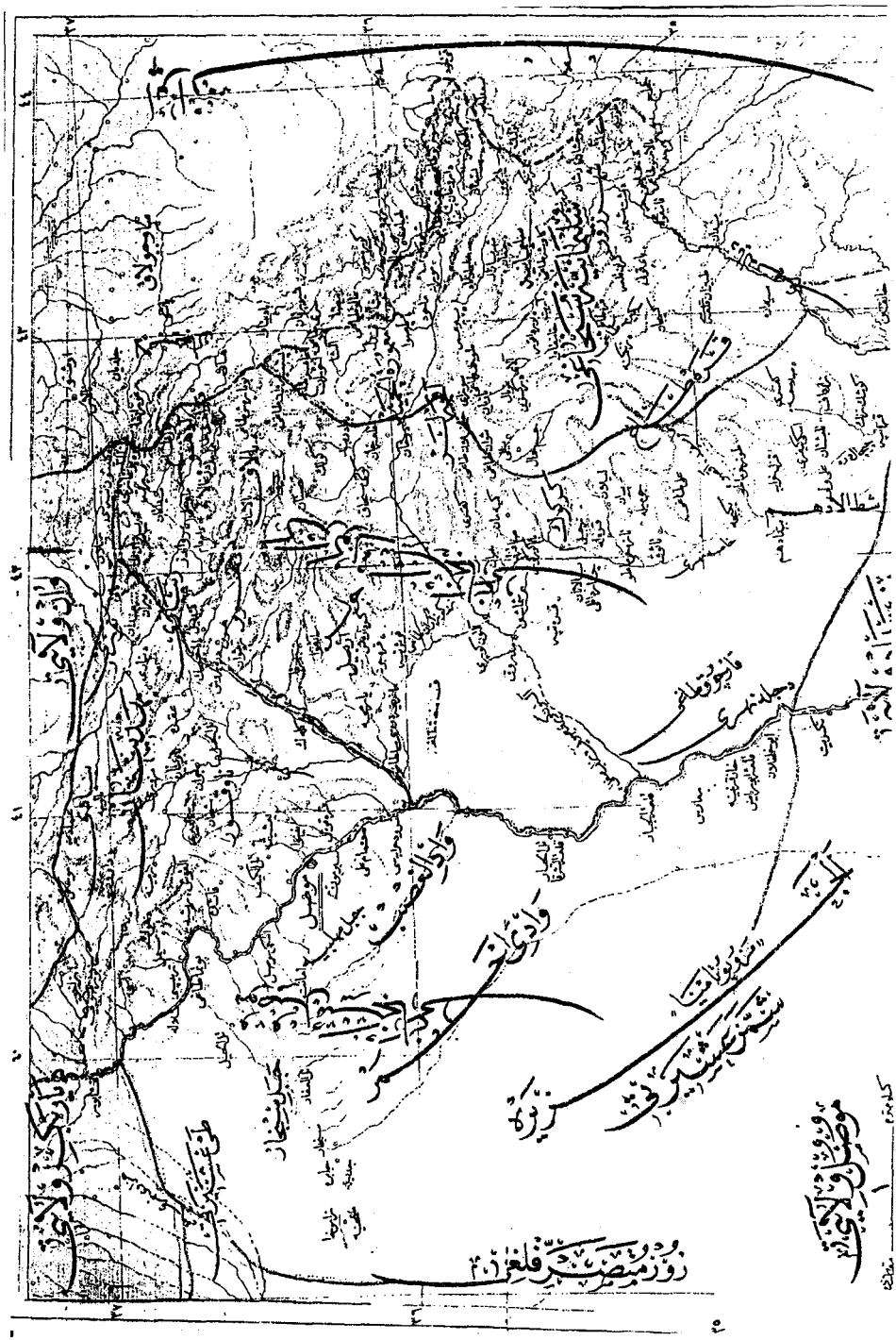
Tablo 2
1910 senesinde Musul Vilayeti'nin İdarî Taksimatı

Sancak/sınıf	Kaza/sınıf	Kaza Merkezi	Nahiye	Köy sayısı
Musul /1	Musul/1	Musul	Musul, Aşâir-i seb'a	506
	İmadiye/2	İmadiye	iki adet nahiye	185
	Zaho/2	Bohtan	Bohtan	109
	Dıhok/3	Dıhok	Dıhok, Mezüri	215
	Akra/3	Akra	Akra, Sürçi, Zeybar	132
	Sincar/2	Sincar	Sincar, Tala'fer	-
Kerkük/1	Kerkük/1	Kerkük	Kerkük, Melha, Tuzhurmatu, Altın Köprü, Kil, Şıvan	348
	Ravendüz/1	Ravendüz	Ravendüz, Dîre, Balek, Bradost, Şirvan	283
	Köysancak /3	Köysancak	Köysancak, Şaklâva	121
	Raniye/3	Raniye	Raniye	90
	Erbil/2	Erbil	Sultaniye, Dizeyyi	230
	Salahiye/2	Kifri	Salahiye, Karatepe	91
Süleymaniye/1	Süleymaniye/1	Süleymaniye	dört adet tevâif	139
	Gülanber/2	Gülanber	Gülanber, Serüçek, Kızılca, Karadağ, Şeyh İsmail taifesi	473
	Ma'murete'l-Hamid/3	Ma'murete'l-Hamid	Ma'murete'l-Hamid, Sürtaş, Pişder	177
	Bâziyan/2	Bâziyan	Bâziyan, Kala-i Siboke	159
	Şehr-i Pazar/3	Şehr-i Pazar	Şehr-i Pazar	125
Toplam Köy Sayısı				**3394**

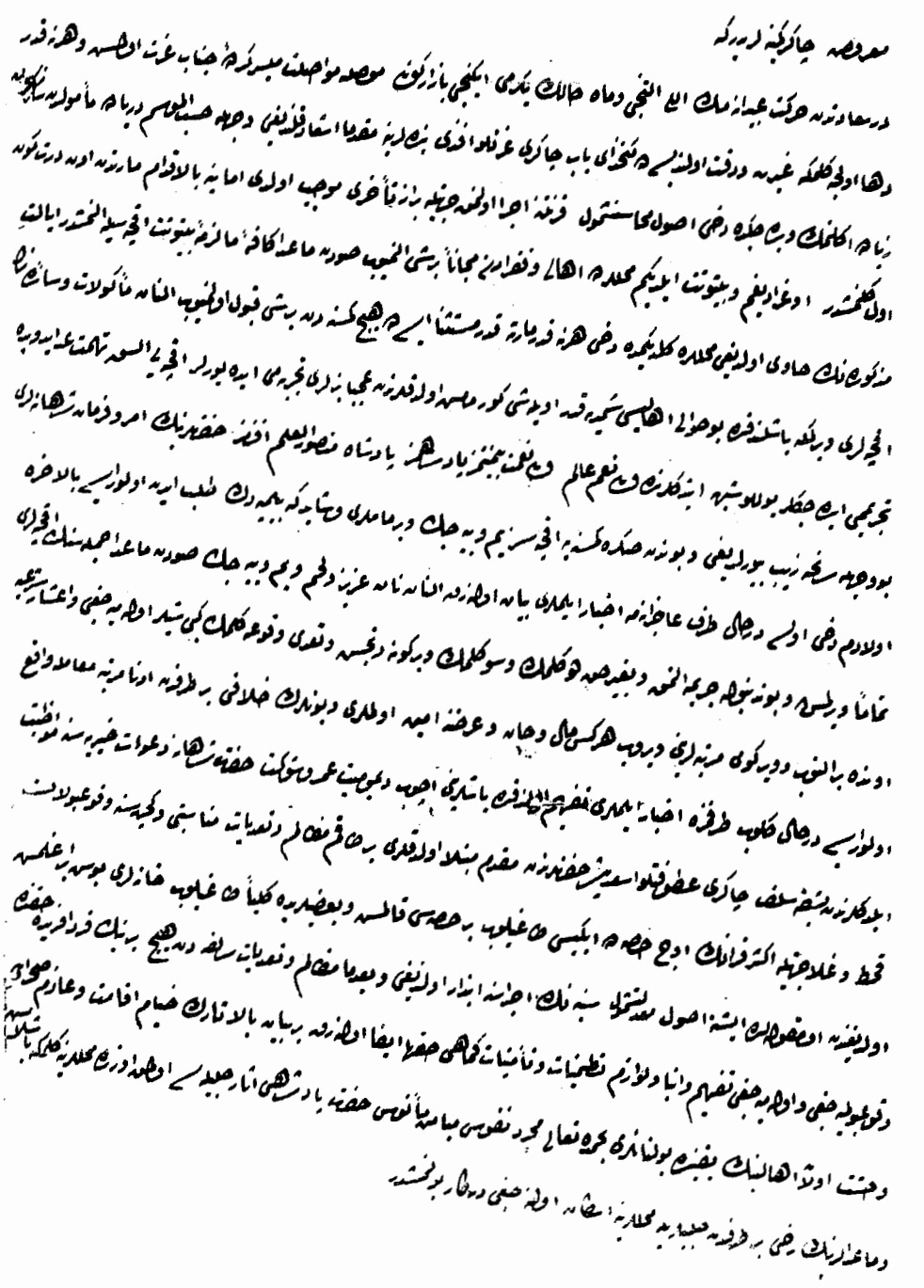
Kaynak: Saffet, 1328 (1910), s. 103.

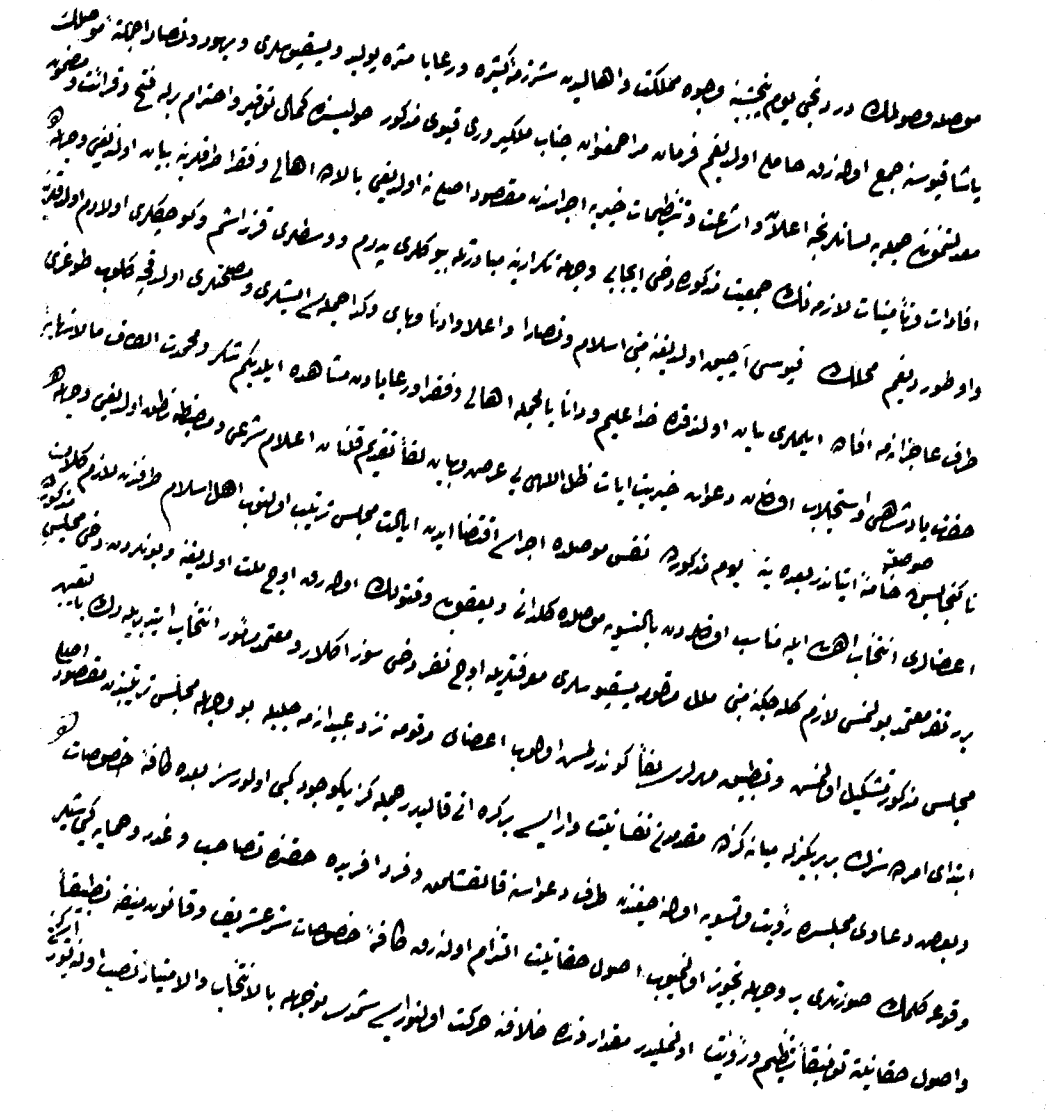
Harita-1 Musul Vilayeti'nin İdarî Taksimatı

Harita-2 Musul Vilayetinde bulunan Göçebe, Yarı yerleşik ve Yerleşik Aşiretlerin Coğrafi Dağılımı

1a- Musul'da Tanzimat Fermanın okunduğu tören merasimini anlatan ve çalışmaları hakkında bilgi veren Musul Valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın yazısı. B.O.A, İrd. Mec. Val. 2981, 29 Rabiülevvel 1264 (1847). s. ?

1b- Musul'da Tanzimat Fermanın okunduğu tören merasimini anlatan ve çalışmaları hakkında bilgi veren Musul Valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın yazısı. B.O.A, İrd. Mec. Val. 2981, 29 Rabiülevvel 1264 (1847). s. ?

1c- Musul'da Tanzimat Fermanın okuduğu tören merasimini anlatan ve çalışmaları hakkında bilgi veren Musul Valisi Mehmet Vecihi Paşa'nın yazısı. B.O.A, İrd. Mec. Val. 2981, 29 Rabiülevvel 1264 (1847). s. ?

İkinci Bölüm

Sosyal Yapı

Sosyal Yapı

Şüphesiz bir toplumun sosyal yapısını oluşturan faktörlerin başında, o toplumun yaşamış olduğu tarihî olaylar, yaşadığı bölgenin coğrafî koşulları ve bunların sonucunda iktisadî ve siyasî ortamın yaratmış olduğu kültürel yapı gelir.

Kuzey Irak bölgesi, 4000 yıllık tarih birikiminin, bölge üzerinde yaşanan mücadelenin, halklar arasında kimi zaman savaş ve çoğu zaman da barış ortamında beraber yaşamanın doğurduğu kendine has bir toplum yapısına sahiptir.

Bölge halkının çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar; Türkmen, Kürt ve Arap topluluklarından oluşmaktadır. Bölgedeki Müslümanların çoğunluğu ehl-i sünnetin dört mezhebine mensup olup, Caferî mezhebine mensup Türkmen ve Araplar'ın yanısıra, kökenleri tam olarak belli olmayan Yezîdî ve Alevî mezhebinin uçlarından sayılan Kakai mezhebine mensup iki ayrı küçük topluluk bulunmaktadır.

Bölgede azınlık olarak kalan gayri müslimler (ehl-i zimmet); Hıristiyan ve Yahudî dinlerine mensup topluluklardan oluşmaktadır. Hıristiyan dinine mensup topluluk; Asurî, Keldânî, Süryânî ve Ermenî gruplarından oluşmaktadır. Bunlar kendi aralarında da mezhep bakımından, Katolik, Yakubî, Nesturî ve Protestan olarak ayrılmaktadırlar.

I Nüfus Sayımları

Irak eyaletlerinde nüfus sayımı meselesi, Osmanlı Devleti için her zaman bir sorun olmuştur.

Osmanlı Devleti, 1831 senesinde Bağdat'ta Memlüklülerin dönemine son verdikten sonra, Musul valiliğine atanan Mehmet İnce Bayraktar Paşa[1], 1835 senesinde Musul'da zorunlu askerlik uygulamasını gündeme getirerek ve bu amaca yönelik kur'a gerçekleştirmeye çalışması, Musul halkını galeyana getirmiştir.

---

[1] Mehmet İnce Bayraktarzâde Paşa, ilk idarî görevine Kilis Mutasarrıfı olarak başlamıştır. 1246 (1830)'da Mirmiranlık ünvanı ile Rakka Mutasarrıfı, 1247 (1831) senesinde vezir ünvanı ile Halep valisi ve Kuvve-i Müfreze Seraskeri, 1248 (1832)'de Basra ve 1259 (1833)'te Şehrizor valisi olur. 1251 (1835) senesinin Şaban ayında bu görevinden alınır ve aynı senenin Zilkade ayında Musul valiliğine atanır. 1260 (1844) senesinin Muharrem ayında Musul'da vefat eder. Bkz. Mehmet Süreyya, *a. g. e*, s. 291.

Vali, halkı yatıştırmak ve nasihat yolu ile bu işi kabullenmeleri için yardımcılarından Kasım Efendi'yi görevlendirmiştir. Ancak ayaklanma aşamasına gelen halkın Kasım Efendi'yi öldürmeleri üzerine, Mehmet Bayraktar Paşa, Musul şehrini top ateşine tutmuş, Nizamiye askerlerinden bir kısmını göndererek, ayaklanmayı bastırmış ve Musul'un ileri gelenlerinden bir kısmını Basra'ya uzaklaştırmıştır.

Vali Bayraktar Paşa'nın bu tutumu karşısında, Musul halkının zorunlu askerliği kabul etmekten başka çaresi kalmamıştır[1].

Nisan 1849 senesinde, Irak havalisinde nüfus sayımı ve kur'a uygulaması için gerekli olan 800 nefer, Ordu-yu Humâyûn tarafından talep edilmiş ise de, güneyde yaşanan asâyişsizlik yüzünden, 600 nefer gönderilmiş ve bu sayım aynı nedenden dolayı gerçekleşememiştir[2].

1851 senesinde, Musul ve Şehrizor eyaletlerinde nüfus sayımı ve kur'a yapılması için Anadolu ve Arabistan Orduy-u Hümâyûnlarından bir askerî güç tertib ve sevk edilmesi Dersaadet'ten talep edilmiştir.

Ancak Dersaadet bu isteği yine Irak'ın güneyindeki asâyişin tam olarak sağlanmadığı gerekçesiyle "şimdilik Musul ve Şehrizor eyaletleri için planlanan nüfus sayımından vazgeçilmesi, ileri bir tarihte Irak'ın bütün eyaletlerini kapsayacak bir nüfus sayımının yapılması uygun olacağı" cevabını vermiştir[3].

Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan sonra da yapılan nüfus sayımlarında, tebaasını dinî mensubiyet esası üzerine, Müslim, gayrimüslim ve diğer dinî azınlıklar şeklinde kaydetmekte idi.

1881 senesinde yapılan ve 1883 senesinde sonuçlanan genel nüfus sayımında Şehrizor, Musul Vilayetine bağlı olarak kazalarda bulunan Müslim ve gayrimüslimlerin sayıları tespit edilmiştir.

Bu sayıma göre, Musul ve Şehrizor vilayetlerinde 164.593 Müslim, 7.082 Katolik, 4.286 Yahudî, 102 Protestan, 45 Ermenî ve 3 Rum olmak üzere, toplam 176.111 kişinin kayd edildiği bildirilmiştir.

Yine aynı sayım verilerine göre, kazalar arasında en yoğun nüfusa sahip sıralamada, Musul 27.881 Müslim, 1 Rum, 45 Ermenî, 2.809 Katolik, 692

---

[1] Abbas el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak beyne'l-ihtilâleyn*, c. 7, s. 69. Halk arasında bu heyacan ve ayaklanma, 1869 senesinde Bağdat'ta da yapılan nüfus sayımı ve kur'a üzerine meydana gelmiştir. Bağdat valisine bu konu hakkında gönderilen yazıda "Bağdâd'ta tahrîr-i nüfûs ve tefrîk-i Şi'a mâddelerinin ikmâl ve ifâsiyle berâber, kur'a-i şer'iyye usûlunun icrâsına teşebbüs olundığı sırada, ba'zı cühalâ-yı ehâlinin beyninde heyacânın meydâna gelmesi üzerine, ba'zı mahalle ehâlisinden ve sâbıkalılardan bir tâkım esâfillerin garadât-ı mefsedetkârâne ve kargaşa" çıkarmaları üzerine, bunların tespiti ve suçluların cezalandırılması talep edilmiştir. BOA, Bağdat Ayn. Def, 849, 21 Receb 1286 (1869).

[2] BOA, A. MKT. UM, Dos 8-94, 10. 4. 1266 (1849).

[3] BOA, İrd. Dh, 15809, 2 Cemaziyelevvel 1268 (1851).

Yahudî ve 74 Protestan olmak üzere toplam 31.502 nüfusu ile birinci sırada yer alırken, Kerkük; 22.008 Müslim, 2 Rum, 243 Katolik ve 441 Yahudî olmak üzere, toplam 22.694 nüfusu ile ikinci sırada yer almıştır.

Üçüncü sırada ise, 13.601 Müslim, 1.213 Katolik, 121 Yahudî ve 28 Protestan olmak üzere, toplam 14.963 nüfusa sahip olan İmadiye kazası gelirken, Süleymaniye Kazası da, 14.556 Müslim, 54 Katolik ve 218 Yahudî olmak üzere, toplam 14.828 nüfusu ile dördüncü sırada yer almıştır (Bkz Tablo 3).

Tablo 3

1881-1883 Genel Nüfus sayımına göre Musul Vilayeti'nin Nüfusu

Kazalar	Müslim	Rum	Ermenî	Katolik	Yahudî	Protestan	Toplam
Musul	27.881	1	45	2.809	692	74	31.502
Dıhok	4.834	-	-	1.742	496	-	7.072
Akra	6.183	-	-	170	283	-	6.636
Zaho	1.655	-	-	228	543	-	2.426
Zibar	2.610	-	-	76	57	-	2.743
Sincar	3.442	-	-	-	-	-	3.442
Kerkük	22.008	2	-	243	441	-	22.694
Salahiye	9.559	-	-	-	157	-	9.716
Erbil	10.677	-	-	340	620	-	11.637
Raniye	5389	-	-	-	45	-	5.434
Köysancak	8.680	-	-	205	134	-	9.019
Revandüz	11.147	-	-	-	359	-	11.506
Süleymaniye	14.556	-	-	54	218	-	14.828
Gülanber	6.313	-	-	-	59	-	6.372
Merge	6.320	-	-	-	35	-	6.355
Şehr-i Pazar	5.330	-	-	-	-	-	5.330
Baziyân	4.408	-	-	2	26	-	4.463
İmadiye	13.601	-	-	1.213	121	28	14.963
Toplam	164.593	3	45	7.082	4.286	102	176.111

Kaynak: M. K, Arşv. Blg, s. 12. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 144-145.

1895 senesinde gerçekleştirilen sayım sonucu, Musul Vilayeti'nin nüfusu, 178.138 Müslim, 1.322 Keldânî, 1.159 Süryânî, 5.653 Katolik, 73 Ermenî, 135 Protestan, 13 Rum, 4.675 Yahudî ve 5.358 Yezîdî olmak üzere, toplam nüfusu 196.526 olarak gerçekleşmiştir.

Livalara göre nüfus dağılımı ise, Musul'da 63.962 Müslim, 1.322 Keldânî, 1.159 Süryânî, 44.482 Katolik, 73 Ermenî, 135 Protestan, 13 Rum, 2388 Yahudî ve 5.358 Yezîdî olmak üzere, 78.892 toplam nüfus bulunmaktaydı.

Kerkük'te ise 73.909 Müslim, 1.117 Katolik ve 1.854 Yahudî olmak üzere, toplam 76.880 nüfus yaşamakta idi.

Süleymaniye Livasının nüfusu ise, 40.267 Müslim, 54 Katolik ve 433 Yahudî olmak üzere, toplam 40.754 nüfusa sahip olduğu bildirilmiştir.

Tablo 4
1895 senesinde, Musul Vilayeti'nin İnanç ve Mezheplere göre Nüfus yapısı

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
İslam	63.962	73.909	40.267	178.138
Keldânî	1.322	-	-	1.322
Süryânî	1.159	-	-	1.159
Katolik	4.482	1.117	54	5.653
Ermenî	83	-	-	83
Protestan	135	-	-	135
Rum	13	-	-	13
Yahudî	2.388	1.854	433	4.675
Yezidî	5.358	-	-	5.358
Toplam	**78.892**	**76.880**	**40.754**	**196.526**

Kaynak: M. K, Arşv. Blg, s. 13. K. Karpat, *a. g. e,* s. 152-153.

Nüfusun kadın ve erkek olarak dağılımı ise, 1897 senesinde yapılan sayımda verilmiştir. Bu sayımın verilerine göre, Musul Vilayeti'nin toplam nüfusu 205.013 kişi olarak tespit edilmiş ve bunların 193.512'si erkek ve 11.501'i kadın olarak verilmiştir (Bkz: Tablo 5).

Tablo 5
1897 Nüfus Sayımına göre Musul Vilayeti'nin "Kadın-Erkek" olarak Nüfusu

Topluluklar	Erkek	Kadın	Toplam
Müslim	179.831	6.987	186.818
Rum	13	-	13
Ermenî	74	-	74
Katolik	4.355	1	4.356
Protestan	3.479	3.355	6.834
Maruniler	1.158	1.192	2.350
Toplam	**194.670**	**110.343**	**205.013**

Kaynak: M. K, Arşv. Blg, s. 13. K. Karpat, *a. g. e,* s. 152-153.

Son olarak 1906-7 senelerinde gerçekleşen sayıma göre ise, Musul Vilayeti'nin nüfus durumu aşağıda Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6
1906-7 seneleri sayımına göre Musul Vilayeti'nin Nüfusu

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
Müslim	43.775	67.458	36.929	148.162
Rum	1	2	-	3
Ermenî	45	-	-	45
Katolik	3.882	788	56	4.726
Protestan	74	-	-	74
Keldânî	719	-	-	719
Ya'kubî	1.024	-	-	1.024
Yahudî	2.071	1.758	336	4.165
Yezidî	2.830	-	-	2.830
Toplam	54.421	70.006	37.321	161.748

Kaynak: M. K, Arşv. Blg, s. 14. K. Karpat, *a. g. e*, s. 166-167.

Bu sayımlardaki doğruluk payı da tartışılır bir konumdadır. Zira tahminli olarak yapılmış olan bu sayımlarda, Irak halkı dinî mahremiyetten dolayı kadınların sayımlara katılmasına karşı çıkmışlardır[1].

Ayrıca askerlikten kaçmak ve vergi mükellefi olmamak için kırsal kesimdeki erkeklerin çoğu yapılan nüfus sayımlarına katılmamışlardır.

Zira 1913 senesinde, Köysancak kaymakam vekili tarafından bölge hakkında yazılan bir raporda[2];

> ... nüfûs meselesine gelince, denebîlir ki, nüfûsun burâlarda henüz te'sîs etmediği iddi'a olunsa mübâlağa olmâz. Fi'l-hakîka nüfûs me'mûrlukları vârsa da nefs-i kasabaların bîle nüfûs-i u'mûmiyyesinin yüzde yirmisi henüz tahrîre girmemiştir. Çünki ne muhtâr belli ne imâm ve nede mes'ûliyyet vâr. E'imme ve muhtârlar vuku'âtı kat'iyyen vermezler. el-yevm muharrer olân nüfûs da, kat'iyyen doğrı degildir. Hiç bir kimse bulâmâzsınız ki sinn-i hakikisinde yâzılmış olsûn" tespitleri yeralmıştır.

---

[1] *Musul Selnamesi*, 1312, s. 263-264.
[2] *Mus. Kerk. Arşv. Blg*, s. 361.

II Türkmenler

A Irak'a Gelişleri ve Bölgeye Yerleşmeleri

Türkmenlerin Irak'a gelişleri ve yerleşmeleri uzun vâdeli olmuştur[1].

Geliş ve yerleşmeleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, M. Ö. Orta Asyadan Anadolu ve Mezopotamya bölgelerine göç eden çeşitli Türk gruplarının bölgede bulundukları bilinmektedir[2].

Tarihçilere göre, Türkmenlerin Irak'a ilk gelişleri M. 674 (H. 54) yılında Emevî komutanlarından Ubeydullah bin Ziyad'ın Buhara ve çevresinde Kaboç Hatun idaresinde bulunan Türkmen devletçiğini 24.000 askeri ile kuşatması ve sonuçta bölgeyi feth etmesi üzerine, Türkmen askerlerin cesaretlerinden dolayı, Basra'da zencilerin çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için 2.000 Türkmen askeri getirmesiyle gerçekleşmiştir[3].

Yine Meşrık Valisi Yezid bin Ömer bin Hüseyin, 749 senesinde Buhara'dan üç yüz kadar Türkmen askerini getirerek ordusuna katmıştır[4].

Türkmenlerin hilafet merkezi olan Bağdat'ta görünmeleri, Abbasî Devleti'nin kurulmasıyla beraber başlamıştır.

Halife Cafer el-Mansur (754-775) Bağdat şehrini kurarken Türklerden oluşan askerî birlik için bir garnizon yaptırmıştı[5].

Daha sonra gelen Abbasî halifeleri, siyasî ve askerî merkezlerini güçlendirmekte Türk askerlerine büyük ehemmiyet vermişlerdir, hatta Halife Harun el-Reşid (786-809) muhafız birliğini tamamen Türklerden oluşturmuştu.

Halife Mutasım (833-842) devrinde Türk askerlerin kalması için Bağdat ile Kerkük arasında Tikrit'e yakın bir yerde Samerra şehri kurulmuştur.

Türk askerlerin şehirdeki sayısı bir ara 40.000 nefer civarına ulaşmıştı, buradaki Türk askerlerin evlenmeleri için çeşitli Türk bölgelerinden kızlar getirilmiş ve bunlara maaş tahsis edilmiştir[6].

Bu dönemden sonra, Türklerin Hilafet merkezinde söz sahibi olduklarını gösteren bir başka gelişme de, Halife Mutasım'ın Hilafet Başkentini Bağdat'tan Samerra'ya nakletmesi idi.

---

[1] Mustafa Cevad, *Tarihü'l-Turk fi'l-Irak, Mecellet el-Delil*, el-aded 2, Necef 1946, s. 69.

[2] Enver Yakupoğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul 1976, s. 12-13.

[3] Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri ve Irak-Türk İlişkileri (1932-1963)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 125; Aydın Beyatlı, "Irak Tarihine Kısa Bir Bakış", *Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni*, Sayı 2, 1990, s. 7-8; Erşed Hürmüzî, *el-Turkman fi'l-Irak*, Bağdat 1971, s. 17.

[4] Cevad, *a. g. e*, 61.

[5] Koçsoy, *a. g. e*, s. 125.

[6] *A. e.* s. 126.

Türklerin, Halifeler üzerinde çok etkin oldukları bu dönemde herkes tarafından bilinmekte idi. İbn-i Haldun'a göre "Halifelerin elinde bir şey kalmamıştı, Halifelerin hali şairin şu beytlerinde tavsif ettiği gibi idi:

> Halife, Vasıf ile Boğa arasında, kafesindeki kuş gibi, mahpus bir haldedir. Papağan kuşu ne öğretilir ise onu söylediği gibi, Halife de bu iki Türk komutanı tarafından öğretilen sözleri tekrarlar[1].

Şüphesiz Türklerin Abbasî Halifeleri nezdinde böyle bir mevkiye gelmeleri kendilerine has bazı özelliklerinden kaynaklanmıştır.

Abbasî dönemindeki Arap yazarlarından İbn-i Haldun, *el-Mukaddime* adlı eserinde Türkleri şöyle vasıflandırmakta;

> Onlar, yaltaklanmayı, nifakı, boş gösterişi, arada yalan ve uyduruk sözlerle dolaşmayı, riyayı, velilere gösterişli masraflar yapmayı ve ortaklara zülum etmeyi bilmeyen bir millettir. Bid'atı bilmezler, nefis ve hevesleri onları ifsâd etmemiştir. Şüpheli malları helâl olarak almazlar. Dünyada Türklerden cesaretli, atıcı ve düşmana saldırıda kararlı üstün bir millet yoktur[2].

el-Cahız ise, *Menakıbu't-Turk* adlı eserinde Türklerin cesaretlerine, sabırlarına, emanete sahip çıkmalarına ve askerî yeteneklerine övgüler sarfetmektedir[3].

Türklerin bu dönemde söz sahibi oldukları yer sadece Irak'la sınırlı kalmamış, Suriye ve Mısır da yetki alanlarına girmiştir. Nitekim Mısır ve Suriye'de Abbasî Devleti'ne bağlı olarak kurulan Tulunî Devleti'nin kurucusu Ahmet bin Tulun aslında bir Türk komutanı idi.

Irak'a Türkmen aşiretlerinin ikinci akımı 1050-54 yılları arasında kalabalık gruplar halinde gelerek muhtelif şehirlere yerleşmeleri ile gerçekleşmiştir[4].

Abbasî Halifesinin İranlı Büveyhîlerin baskılarına karşı Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'den yardım talebinde bulunması, Selçuklu Devleti'nin Bağdat'a hakim olmasına vesile olmuştur.

Araplar, Türklere daha önce yalnız Etrak (Türkler) derlerken, bu tarihten sonra Etrak-u Bağdat (Bağdat Türkleri) demeye başlamışlardır.

---

[1] İbn-i Haldun, *Mukaddime* I, Çev: Zakir Kadiri Ugan, II baskı, İstanbul 1968, s. 56. Abdulhaluk Çay, "Irak Türklerinin Tarihine Genel Bir Bakış", *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 1987, s. 21.

[2] Mecmuat-u Müellifin, *el-Irak fi't-tarih, sürre men rea*, Darü'l-hüriyye, Bağdat 1983, s. 421.

[3] Ed-durî, *a. g. e*, s. 18.

[4] Çay, *a. g. e*, s. 6-7.

Selçuk Türkmenleri artık İslam'ı koruma ve yayma görevini üstlenmiş oluyorlardı; Irak Tarihi uzmanı olan Mısırlı Prof. Dr. Abdülaziz Süleyman Nevvar'a göre;

> "Irak Selçukluları İran'dan gelen Şii mezhebinin sürekli baskısına maruz kalmışlardır. Bunun yanısıra Bizans İmparatorluğu'ndan gelebilecek baskılarla da karşı karşıya kalmışlardır.
> Selçuklular Bizanslılara karşı giriştikleri şiddetli çatışmalarında İslam'ı ve Sünnî mezhebini yayan ve koruyan konumuna gelmişlerdir, oysa Büveyhî ve Fatimî devletlerinin son dönemlerinde, Bizanslılara karşı yalnız kendi sınırlarını korumakla yetinmişlerdir"[1].

Bu dönemde hilafet başkenti Bağdat'ın Selçukluların elinde kalmasıyla Türkler Irak'a gelerek büyük bir çoğunluk oluşturmaya başlamışlardır. Yine bu dönemde Musul, Erbil ve Kerkük'te Türkmen Emîrlikleri kurulmuştur[2].

1258 yılında Moğol istilası ile Abbasî hilafet Devleti düşmüş, Moğolların önünden kaçan kalabalık Türk grupları da Irak'a gelmişlerdir.

Cengiz Han Ordusu karşısında bozguna uğrayan Harzem Şah'ın ordusundan kalanların bir kısmı, Irak'ın kuzey bölgesine sığınmışlardır.

Bugün Karatepe, Dakuk ve civarlarındaki bölgelerde yaşamakta olan ve isimlerini Harzem Şah'lardan alan Beyat aşireti, Türkan Hatun'un mensup olduğu aşiretinin bir devamı olarak varsayılmaktadır[3].

1258'den sonra sırasıyla 1258-1336 İlhanlı, 1338-1360 Celayirli, 1360-1469 Karakoyunlu ve 1470 tarihinden itibaren de Akkoyunlu Türkmen asıllı devletlerinin hakimiyetinde kalan Musul ve Şehrizor bölgesi, 1508 yılında Şah İsmail önderliğinde bulunan Safevî Devleti'nin eline geçmiştir[4].

B Yerleşim Bölgeleri

Irak'ta Osmanlı dönemi, Bağdat'ın Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1534 senesinde feth edilişi ile birlikte başlamış ve bu dönem ile birlikte Irak'a yeni bir Türk dalgasının gelişi gerçekleşmişti.

1622 senesinde Safevîler Bağdat'ı işgal etmişler ise de, Bağdat 1638 senesinde IV. Sultan Murad tarafından kurtarılmıştır[5].

---

[1] Nevvar, *a. g. e*, s., 32.

[2] Bu dönemde Kuzey Irak'ta kurulan Türkmen Emîrlikleri ve Atabebegleri hakkında detaylı bilgi için bakınız; Hüseyn Ali Al-Dakukî, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti, İ.Ü. Ed. Fak. basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975.

[3] Cevad, *a. g. e*, s. 280-281.

[4] Çağ yayınları, *Büyük İslam Tarihi*, c 13, İstanbul 1989, s. 174.

[5] Osmanlıların Irak'ta süren hakimiyetlerini dört ayrı döneme ayırmamız mümkündür: Birinci dönem: Bağdat'ın 1534 senesinde feth edilişinden 1622 senesinde Safevîlerin işgaline kadar. İkinci dönem: IV. Sultan Murad tarafından Bağdat'ı 1638 senesinde geri almasından Memlüklü

Osmanlı dönemi boyunca, iki devlet arasında Irak üzerinde devam edegelen mücadele, aslında bir mezhep mücadelesi idi. Zira bölgeye hakim olan taraf, yandaşları mezhep mensuplarından Türkleri bölgeye yerleştirdikleri bilinen bir gerçektir. Safevîler, Şah İsmail zamanında (1505-24) tarihleri arasında, Azerbaycan'ın Şi'i mezhepli Meraga Türklerinden bir kısmını Irak'a yerleştirmişlerdir. Nadir Şah da 1733-43 arasında Irak üzerinde hakimiyet sağlamaya çalıştığı dönemlerde, beraberinde Şi'i mezhepli bir kısım Azeri Türklerini getirtip bölgede yerleştirmiştir[1].

Osmanlılar da IV. Sultan Murad döneminden itibaren, İran-Irak sınırında dağlık bölgedeki, tabiyetleri belirsiz olan yarı yerleşik ve göçebe Kürt aşiretlerinin, Dicle ile Fırat arasında el-Cezîre bölgesinden ve Fırat'ın batısında çöl bölgesinden gelebilecek göçebe Arap aşiretlerinin muhtemel saldırılarını önlemek, Musul-Bağdat yolunu güvence altına almak için bu yol üzerinde bulunan şehir ve kasabalarda aslen varolan Türkmen varlığını, Sünnî mezhepli Anadolu Türkleri ile güçlendirmişlerdir[2].

Böylece, Irak'ta Türkmenlerin yerleşim bölgeleri, Osmanlı dönemi boyunca bu amaç doğrultusunda şekillenmiş ve Birinci Dünya savaşı sonrasına kadar bunların yerleşim bölgeleri, kuzeyden güneye doğru "Büyük Yol" olarak tanımlanan; Musul ve etrafındaki kasabalar ve özellikle Tala'fer, Nebî Yunus ve Reşidiye.

Erbil ve Kerkük şehirlerinin yanısıra, bu şehirler etrafındaki köy ve kasabalar; Altınköprü, Kuştepe, Dakuk, Tazehurmatu, Tuzhurmatu, Karatepe, Kifri, Leylan.

Bağdat ve Bağdat'ın doğu ve güneydoğusunda Hanekin, Mendeli, Kızılrabat, Bedre ve Cessan kasaba ve kazalarının yanısıra bunlara bağlı çok sayıda köy ve mezraa Türkmenlerin yerleşim bölgeleri olmuştur.

---

döneminin başladığı 1749 senesine kadar. Üçüncü dönem: Memlüklülerin dönemi, 1749 senesinden, bu döneme son verildiği 1831 senesine kadar. Dördücü ve son dönem ise, 1831 senesinden Osmanlıların Birinci Dünya savaşında mağlub çıktığı 1918 senesine kadar. Bkz: İmad Abdüsselam, *Et-tarih ve'l-mü'arrihun el-Irakıyyun fi'l-asri'l Osmâni*, ettab'al-ula, Dar Vasıt, Bağdat 1983, s. 19.

[1] Cevad, *a. g. e*, s. 284.

[2] Musul eski valisi Hazım Tepeyran'ın sözleri bu tespiti doğrulamaktadır: "Kerkük, Erbil kazalarının merkezleri ve onlara bağlı köylerden bir çoğu gibi Tal'afer nahiyesi nüfusunun ekseriyetini de Dördüncü Sultan Murad zamanında yerleştirilmiş olan Türkler teşkil ediyorlardı". Bkz; *Canlı Tarihler, Ebubekir Hâzim Tepeyran*; Türkiye yayınevi, İstanbul, 1945, s. 391.

C İnanç, Mezhep ve Tarikatları

Türkmenlerin Müslüman olarak Irak'a ilk gelişleri yukarıda belirtildiği gibi M. 674 (H. 54) senesinde gerçekleşmiştir. Zira XI yüzyıldan itibaren Amuderya'yı geçerek İslamiyeti kabul eden bütün Türklere "Türkmen " veya "Türkoman" denilirdi[1].

Ancak Kerkük'ün bazı semtlerinde az sayıda olmasına rağmen Hıristiyan dinine mensup Türklerin bulunması, Türklerin Irak topraklarındaki varlıklarının İslamiyet öncesine kadar uzandığını göstermektedir.

Türkmenlerin çoğu Müslüman Sünnîdirler. Hanefî mezhebine mensup olanları Kerkük, Musul ve Bağdat Türkmenleri idi. Şafi'î mezhebine mensup Türkmenler ise Erbil, Süleymaniye, Köysancak ve Kürt bölgelerinde yaşayanları idi.

Bunların yanısıra Caferî (Şi'a) mezhebine mensup Türkmenler, Kerkük-Bağdat yolu üzerinde ve civarlarında kırsal kesimde yaşayanlar oluşturuyordu.

Dolayısıyla Türkmenlerden Sünnî-Hanefî olanlar, şehir merkezlerinde yaşayanlar, Şafi'î olanları ise, Kürt bölgelerine yakın civarlarda yaşayanlar idi.

Caferî olanlar ise, merkezî şehirlere yakın ve güneye doğru, Arap bölgelerine yakın yaşayan Türkmenler oluşturuyordu.

Türkmenlerin bu inanç ve mezhep yapısındaki coğrafî dağılımın temelinde, yukarıda da zikr edildiği gibi, bölge üzerinde yüzyıllar boyunca yaşanan Osmanlı-İran çekişmesinin bir sonucu idi.

Türkmenler arasında dinî tarikatlardan, kuzey bölgede Kürtlerin bulunduğu yörelerde Nakşîbendîlik[2] yaygın iken, Kerkük, Musul ve Bağdat şehirlerinde yaşayan Türkmenler arasında Nakşîbendiliğin yanısıra Kadirîlik, Rüfaîlik ve Mevlevîlik de yer almakta idi. Bu tarikatların açmış oldukları dergâh ve zaviyeler, Osmanlı toplumunda ilk, orta ve yüksek seviyede eğitim kurumlarının (medrese) işlevini yerine getirmekteydiler.

Osmanlı Devleti'nde bu tarikatların önem kazanmasının bir başka temel nedeni ise siyasî olmuştur. İran'ın Anadolu ve Irak topraklarında yaymaya çalıştığı Şi'îlik mezhebinin yayılmasını önlemek idi. Sünnî mezhebini korumada bu tarikatlar önemli görevler üstlenmişlerdir[3].

---

[1] M. Cem. Blg, *a. g. e*, s. 124.

[2] Osmanlı devletinde Nakşîbendîlik tarikatı, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaşmış, Şeyh Halid-i Bağdadî (1826) tarafından tecdid edilmiş, ulema ile tarikat erbabı arasındaki ihtilaf ve tartışmalar nisbeten ortadan kaldırılmış ve Nakşîbendîlik tarikatı, son Osmanlı döneminde devlet tarafından desteklenmiş bir tarikat olmuştur. Bkz; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1983, s. 69.

[3] İrfan Gündüz'ün tespitlerine göre: "Kanunî de, seleflerinin yaptığı gibi, Şi'î akaidi ile mücadele için, tarikat erbabını bu yola tevcih etmeye ayrı bir önem vermiştir. Bulundukları

1869 senesinde Bağdat valisine gönderilen bir yazıda;

> Şi'a mezhebi u'lemâlarının te'siriyle ba'zı kabâil ve a'şâir Şi'a ettirilüb", bunun üzerine Bâb-ı â'liye gelen istekler değerlendirilerek, buna karşılık "ehl-i Sünnet u'lemâlarından bir hey'et teşkîl ettirilüb", bu mezhebin batıl olduğunu ve yayılmasını önlemek için görevlendirilmesi talep edilmiştir[1].

1893 senesinde İran'da, Kermenşah şehrinde Osmanlı Şehbenderi olan Mehmet Ali Nüzhet, Osmanlı-İran münasebetleri hakkında yazmış olduğu bir eserinde;

> ...İranlıların Dârü'l-Hilâfe Tahran olduğu iddiasındaki fikirlerinden vazgeçmediklerini... bildirerek, Irak'ta İran'ın Şi'a mezhebini yayma konusundaki çabalarının artarak devam ettiğini yazmaktadır;
>
> 50-55 seneden beru Bağdad'ta teşeyyü' (Şi'a mezhebini benimsemek) sür'atle intişâr etmekle berâber, sekiz on seneden beridir, mezheb-i Bâbî dahi ehl-i teşeyyü' arasında yâyılmakdadır. Bûndan 60-70 sene akdemine (öncesine) kadar yâlnız Bağdad'ın Al-Boyâcılar mahallesi Şi'î iken, bugünki günde, esâsen Sünnî bûlunân bir çok â'ilenin teşeyyü' etdigi tahakkuk eylemişdir, tesbitini yapmaktadır[2].

Bu mezhep mücadelesinde, Yeniçeri Ocağı'nın tarikatı olan Bektaşîliğin âciz kalmasının yanısıra, Bâtınî zümrelerin içine sızması sonucu, Yeniçeri Ocağı'nın II. Mahmut döneminde kapatılması ile beraber, Bektaşî tekkeleri de, Sünnî mezhebini korumakta ve savunmakta göstermiş oldukları hassasiyetten dolayı Nakşîbendî Şeyhlerinin uhdelerine tevcih edilmiştir[3].

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Sünnî tarikat Şeyhlerini vergiden muaf tutmak, zaviyelerine tâmiyye olarak vakfiyeler tahsis etmek, Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde de yaygın bir uygulama idi.

Burada, örnek oluşturması açısından, 1880 senesinde Kerkük'te Kâdiri tarikatı şeyhlerinden Abdülbaki efendiye hazineden tahsis edilen 280 Kuruş ve taamiye olarak Tis'în köyünün gelirlerinin yanısıra, aşağıdaki köylerin karşılığında gösterilen hisselerinin adı geçen şeyhin dergâhına tahsis edildiğini zikretmekle yetineceğiz.

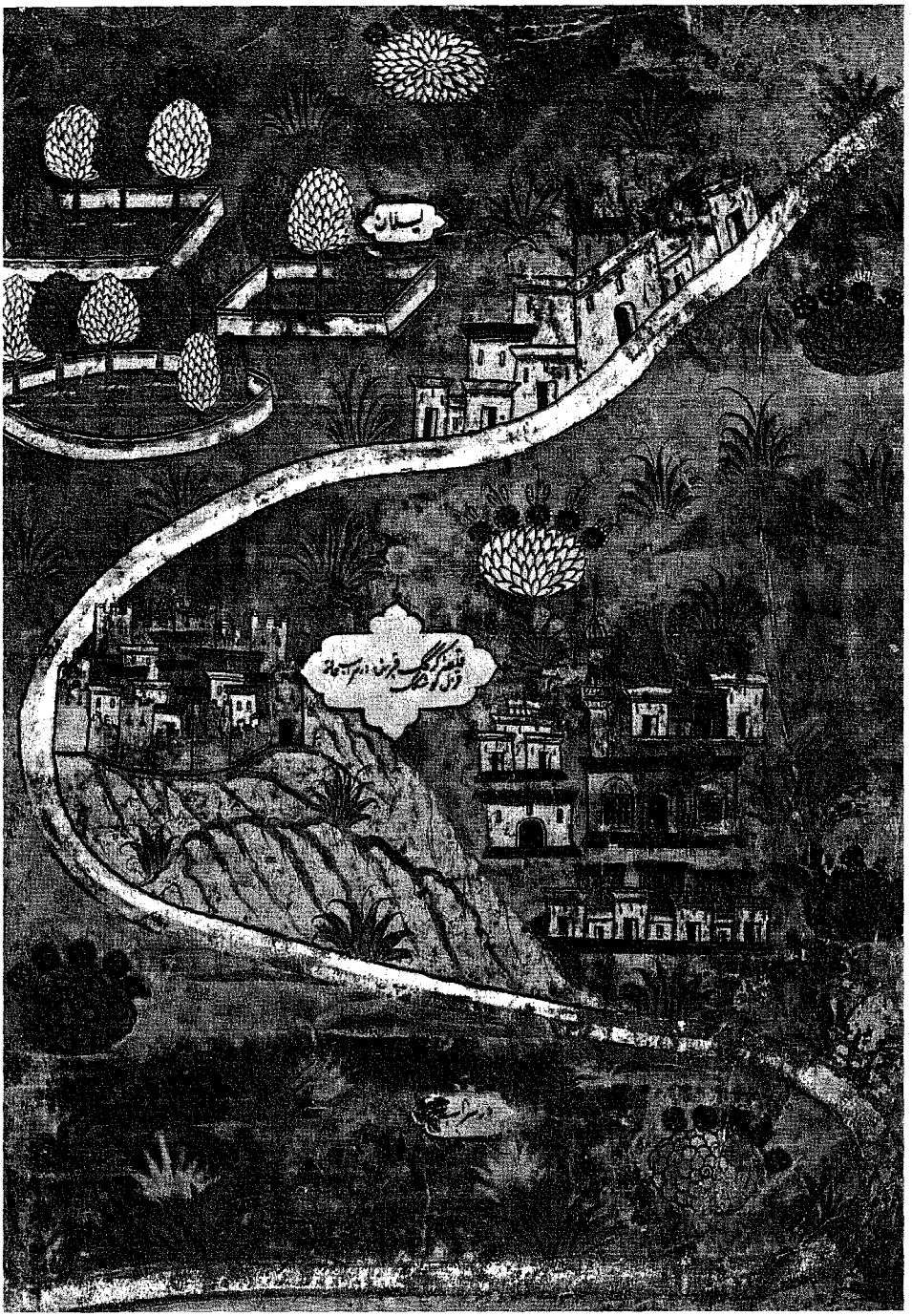
---

her yerde, Şi'î akîdesine karşı olan ve Sünnîliği ile temâyüz eden Nakşîbendîler ile, diğer Sünnî tarikat saliklerini himâye ederek", Anadolu ve Irak topraklarının birlik ve bütünlüğünü korumaya çalışmıştır. *a. g. e*, s. 66.

1 BOA, Ayn. Def, 849, 6 Receb 1286. (1869).

2 Mehmet Ali Nüzhet, *Saltanât-ı Seniyye-i Osmâniyye'nin İran'a karşı vaz'-ı Siyâsî ve Askeriyyesi*, Kermenşah 1311, s. 9-22.

3 Gündüz, *a. g. e*, s. 69.

Tarihî Kerkük Kalesi.
Nasuhû's-Silâhî (Matrâkçî)'nın, *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, isimli eserinden. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

Bu dergâha, Vasılya köyünün 980 ve İmam Hasan köyünün 400 Kuruşluk gelirlerinin tamamı, Dâraman köyünün 900, Kalkanlı köyünün 2.500 ve Heft Çeşme köyünün 700 Kuruşluk gelirlerinin yarısı. Gelya köyünün 1.300, Sakızı köyünün 1.300 ve Mâmereş köyünün 970 Kuruşluk gelirlerinin üçte ikisi. Alisaray köyünün 400 ve Esir Gökten köyünün 1.600 Kuruşluk gelirlerinin dörtte biri ve Fıgar köyünün 650 kuruşluk gelirinin altıda biri tahsis edilmiştir.

Tablo 7
Kerkük'te 1880 senesinde bir Kâdiri Tarikatı Dergâhına tahsis edilen Vakfiyeler

Köyün Adı	Geliri (Kuruş)	Tahsis edilen miktar %	Tahsis edilen miktar (Kuruş)
Dâramân	900	50	450
Alisaray	400	25	100
Gelya	1.300	66	866
Sakızı	1.300	66	866
Mâmereş	970	66	646
Fıgar	650	16	108
Esir Gökten	1.600	25	400
Vasılya	980	100	980
Kalkanlı	2.500	50	1.250
Heft Çeşme	700	50	350
İmam Hasan	400	100	400
Toplam			**6.416**

Kaynak: BOA, İrd. Dh, 66493, 26 Rebiülevvel 1298 (1880).
BOA, İrd. Dh, 66720, Gurre-i Cemaziyelahir 1298 (1880).

D Sosyal ve İktisadî Konumları

Yerleşik hayata uzun zamandan beri geçmiş olan Türkmenler, kuzeyde özelliklede Kerkük, Erbil ve Musul'da çoğunlukta idiler.

Bağdat'ta sayı bakımından Araplardan sonra ikinci büyük topluluğu oluşturan Türkmenler, diğer şehir ve kasabalarda ise genelde devletin sivil ve askerî görevini yapan, iş ve ticaret sahipleri Türkmenler yerleşmiştir.

Kerkük, Erbil, Musul ve Bağdat şehirlerinde ve Türkmenlerin çoğunluğu oluşturdukları kaza ve kasabalarda uzun zamandan beri yerleşmiş, devlet kadrolarında görev almış ve Türk kızları ile evlenmiş olan Kürt ve Arapların Türkleştiklerini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son dönemine doğru gelindiğinde, Türkmenlerin bir kısmı Arap ve Kürtler ile zaman içerisinde gerçekleşen evlilik ve kaynaşmaları sonucu, Kürtleşmiş veya Araplaşmış bulunuyorlardı.

Bunlardan, kuzeyde Erbil ve Süleymaniye çevresinde yerleşmiş olan Türkmenlerin bir kısmı Kürtleşmiştir.

Liung'in araştırmalarına göre, Türkmenler ile Kürtler arasında tarih süreci içerisinde gerçekleşen evliliklerin, hangi ırkın lehine sonuçlandığı hakkında kesin bir sonuca varmak imkansızdır. Ancak bu evliliklerin netleşme süreci, ortalama %20'si Türkmen ve %35'ı Kürtler lehine sonuçlandığı bildirilmektedir[1].

Musul etrafındaki köy ve kasabalarda, güneyde Bağdat ve civarlarında bulunan Türkmenlerin bir kısmıda Araplaşmıştır. Horasan Türkmenlerinden olan ve Kifri'de yerleşmiş bulunan Beyat aşireti ise, Araplar ile olan evlilik sonucu bir kısmı Osmanlı döneminin sonuna doğru Araplaşmıştır. Bunların yaklaşık %35'i Arap ve %65'i Türkmenler'den oluştukları idia edilmektedir[2].

Kerkük ve civarında bulunan Türkmenlerin öteki bölgelere göre bu durumdan daha az etkilendikleri gözlenmiştir[3].

Irak Türkmenleri, Osmanlıların geldikleri ilk dönemde, şehirlerde yönetim kadrolarında bulunmalarının yanısıra, tarım ve hayvancılıkla da uğraşmaktaydılar. Ancak Türkmenlerin, 18'nci yüzyıldan itibaren, Irak'ın büyük şehir ve kasabalarında yerleşmiş olanları el sanatları, esnaf ve ticaret mesleklerini de büyük ölçüde icra etmeye başlamışlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kerkük ve Musul şehirlerinde faaliyet gösteren esnaflardan:

Kılıççılar, Demirciler, Kazancılar, Tenekeciler, Çubukçular, Terziler, Sarraççılar, Keçeciler, Palancılar, Basmacılar, Otrakçılar, Çarıkçılar, Boyacılar, Sarraflar, Kasablar, Mimarlar, Attarlar, Berberler, Sebzeciler, Kebabçılar, Atçılar, Allafçılar, Lüleciler, Hamallar, Taşçılar, Bostancılar, Na'lıbentçiler, Tütüncüler, Hamamcılar, Neccarlar (Marangozlar), Bakkallar, Sağırcılar, Eskiciler, Oduncular, Ekmekçiler, Kuyumcular, Mumcular, Sabuncular, Katırcılar, Mu'sırcılar, İplikçiler ve Mazotçuları tesbit etmemiz mümkün olmuştur[4].

Böylece bu dönem ile beraber, Irak'ta Türkmenlerin büyük toprak sahipleri olmalarının yanında, Erbil, Kerkük, Musul ve Bağdat gibi büyük şehirler ile

---

1 Ravlig-Frayliç, *Türkmen Aşiretleri*, s. 13-14.

2 XVI yüzyılda Bağdat'ta yaşamış olan büyük Türkmen şairi Fuzuli'nin bu aşirete mensup olduğu bilinmektedir.

3 1820 senesinde Kerkük'ten geçen İran kökenli bir görevlinin anlatımlarına göre, Kerkük halkının çoğunu Yeniçeri Türkler oluşturuyordu. Bkz; El-Munşi', *el-Bağdadi, rihlet el-Munşi' el-Bağdadi, nekalaha ani'l-Farisiyye Abbas el-Azzavî*, tab' şeriket et-ticare ve't-tiba'a el-mahdude, Bağdat 1948, s. 64.

4 BOA, Cev. Dh, 14393, 25 Rebiülahir 1262. (1845)

civar kaza ve kasabalarda zengin sermaye sahibi tüccar ve esnaf olarak iktisadî hayatta da faaliyet gösterdikleri bir dönem olmuştur[1].

Zira şehirleşmelerinin bir göstergesi olarak, Türkmen aileleri bu dönemden sonra, Bezirgân, Otrakçı, Neftçi ve Doğramacı gibi meslekleri ile tanınmaya başlanmışlardır[2].

IIIc Kürtler

A Siyasî Konumları

Osmanlılar, 16'ncı asırdan itibaren bölgeye hakim olmalarından sonra da, Kürtlerin kurmuş oldukları aşiret Emîrliklerine dokunmamışlardır.

Osmanlı Devleti, bu Sünnî Kürt Emîrliklerini, Şi'î İran'dan gelebilecek saldırılara karşı korumakta idi[3]. Burada araştırma dönemi içerisinde konu ile ilgili arşiv belgelerinden üç tanesini sunmakla yetineceğiz:

1- 1827 senesinde, Serdâr'a hitaben yazılan bir yazıda;

> Süleymâniye civârında kâin Mâmiş (İran tarafında) kabîlesinden ve Veli A'bbâsi'den A'bdullah Belbâs müntehâbât-ı kabâilinden 1.200'e yakın hânenin, Osmânlı Devleti'ne hicret istidâsında olduklarından ve Sünnîyü'l-mezheb olân bû kimselerin A'cem idâresinden kurtârılması lâzimeden bulındığına binâen is'âf-u istirdâtlarına çâlışılması istenmiştir[4].

2- 1847 senesinde, İran Şehinşahı Muhammed Şah'ın ölümü üzerine, İran sınır bölgesinde bulunan Zuhab aşiretlerinin sınırı geçerek, Osmanlı Devleti'nden yerlerine gelib kendilerini İranlılardan kurtarmalarını talep etmişlerdir.

---

[1] 1850 senesinde, bölgedeki Osmanlı Ordusu mensublarına 15 aydan fazla geçikmiş maaşlarının ödenmesi için, Kerkük esnaf ve tüccarlarından daha sonra Maliye Nezaretinden ödenmek üzere senetler karşılığında para temin edilmiştir. Bkz: BOA, İrd. Dh, 13805, 9 Cemaziyelahir 1267. (1850)

[2] Günümüzde bölgede bulunan Türkmen boylarının ve aile adlarının tam listesi için bakınız: Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim içinde. Irak'ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dökümentasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1996, s. 291-300.

[3] Osmanlılardan önce, bölgede Sünnî mezhebini korumak Abbasî Devleti'nin son döneminden itibaren Selçuklulara kalmıştır. Zira "Irak Selçukluları İran'dan gelen Şi'a mezhebinin sürekli baskısına maruz kalmalarının yanısıra Bizans İmparatorluğu'ndan gelebilecek baskılarla da karşı karşıya kalmışlardır, Selçuklular Bizanslara Karşı giriştikleri şiddetli mücadeleleri sonucu, İslamı ve Sünnî mezhebini yayan ve koruyan bir millet konumuna gelmişlerdir. Oysa Büveyhiler ve Fatimiler hükümlerinin son dönemlerinde Bizanslılara karşı yalnız kendi sınırlarını korumakla yetinmişlerdir". Bkz; Nevvar, a. g. e, 1968, s. 32.

[4] BOA, Cev. Hrc, 134, 17 Safer 1243. (1827).

Ancak Osmanlı Devleti bu talebi ihtiyatla karşılamış, sınır bölgesindeki memurları dikkatli olmaya çağırmış ve muhacirlerin durumlarını Bağdat Vilayet Meclisi'nde görüşülüp duruma göre hareket edilmesi kararını almıştır[1].

3- 1911 senesinde, Serdeşt halkının rıcasını dile getiren ve Osmanlı Devleti'nden kendilerini korumalarını talep eden Serdeşt Müftüsü dahil altı kişinin imzasıyla, 29 Temmuz 1329 (1911) tarihinde çekmiş oldukları istirhâm telgraflarında, Osmanlı Devleti'ne çağrıda bulunarak şöyle yazmaktadırlar;

> Serdeşt ve havâlisi vaktiyle Süleymâniye hükümrânı olân Bâbân Pâşâlarının idâre-i hükümetleri tahtında bulındığı târihen sâbitdir. Bâbân hânedânının inkırâzıyla (yok olmasıyla), Süleymâniye Sancâğı doğrıdan doğrıya Hükûmet-i Osmâniyye'ye iltihâk etdirildigi hâlde, bi'l-cümle tevâbi'i dahi, a'ynı iltihâka tâbi' oldığı hâlde, me'mûrîn-i Osmâniyye'nin teseyyüb-ü ahvâl-i lâ-kaydâneleri yüzünden İrân, fırsat-i fuzûlî müdâhalâtlarına Serdeşt'i Memâlik-i İraniyye a'dâdına geçirmeye muvaffak oldılar. Kaç sene evvel hakaik-i müstemirre tezâhür ederek Saltanât-ı Osmâniyye mülkünü istirdâd ettiyse de, her nâsılsa geçen kıştan beru, İrân boyûndırığı tekrâr boynumuza geçirildi. Hükümet-i Osmâniyye'ye olân itâ'atımız İrânlıları gücendirmiş bir a'râz-ı şedîd-i kalbe bâ'is olmuş olmalıdır ki, mâlımıza kanâ'at etmiyerek, nüfûsımıza da ta'arrûz olunuyor. Müslümânız, makâm-ı hilâfete merbûtız, Halîfe-i İslâm mülk-ü cihetinden olmasa bîle, İslâmiyet noktasından bizi muhâfazaya mecbûrdur. İrân'a hâkim sıfatıyla üzerimize tasallut ettigi muhteris İ'zzetullah Hân'ın men'-i şirârı her neye mütevakkıf ise, icrâsını a'dâlet-i İslâmiyyet-perver, düvel-i mu'azzamanın re'fet-i vicdâniyyelerinden istirhâm eyleriz[2].

Ancak Kuzey Irak'ta, Osmanlı Devleti'nin himayesinde 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra oluşan Kürt Emîrlikleri, kendi aralarında da nüfuz mücadalesi içinde idiler ve İran ile Osmanlı Devleti arasında zaman zaman bağlılık değiştirmişlerdir.

Bu emîrlikler, 18'nci yüzyılın sonundan itibaren de bölgelerinde bir güç oluşturmaya başlamışlardır ve bunların en güçlüsü 1784 senesinde Süleymaniye'de kurulan Bâbânlı Emîrliğidir[3].

---

[1] BOA, İrd. Mes. Müh, 581, 1264. (1847).

[2] BOA, Dh. Nz, 93, 1 Ağustos 1329. BOA, Mus. Kerk. Arşv. Blg, 1993, 330-331.

[3] Bâbânlıların ahlak bakımından çok düşkün olduklarına, acımasızlıkları ve savaştıkları aşiretlere karşı her türlü yöntemi kullandıklarına dair Hurşid Paşa şu tespitlerde bulunmuştur; "İşbû Bâbân Kürdleri hânelerinden dûr olduklarında, binekleri olân atlarına fi'l-i şenî' işledikleri menkuldür. U'rbân-u a'şâyir, bûnların a'skerinden korkduğu kadar, hiç bir şeyden korkmâzlar. Meşhûrdur ki, Bâbân a'skerinden niçün ol kadar hauf-u hirâs edersiz, deyu a'şîret

Bu emîrliklerin oluşumu ve bölge halkı üzerinde hakimiyet sağlamalırı hakkında, Hurşid Paşa;

> Bâlâda beyân olındığı gibi, zamân-ı sâbıkın îcâb-ı hâlinden olmak üzre, cündîlik-ü silahşorlık her tarafda mergûb bulındığı misillü livâ-i mezbûrde dahi mer'i-yu mu'teber idi. Süleymâniye Pâşâları o makule rekb-u nüzûlde ve silahşorlıkda kesb-i mehâret-ü husûsan ba'zı ğavğâlarda isbât-ı merdângi-ü şecâ'at edenlere vâfî-i ikrâm-u hürmet eylediklerinden. herkes bu san'ata meyl-ü heves ederek ber vech-i âtî ol yüzden bir tâkım re'iyyeyi istimlâk-u bîçârelerin a'rak-ı cebînleriyle hâsıl eyledikleri zâd-ü zahîrelerini kendü umûrlarında sarf-ü istihlâk edegelmiş oldıklarından re'âyâ-u fukarâ keruhi bunlara pâmâl-u bunlar bâlıgan mâ belag müreffeh-ü hoşhâl " olarak geçindiklerini bildirmiştir.[1]

Hurşid Paşa, Süleymaniye Livasında ve bu livaya bağlı köy ve nahiyelerin Bâbân Paşalarına tevcih edilişi ve bunların zaman içerisinde devlete karşı değişen tutumları hakkında da;

> ... "Livâ-yı mezbûr ikiyüz altmışyedi senesine gelince, taraf-ı eşref-i Saltanat-i Seniyye'den Pâşâlık u'nvâniyle ve ba'zen mîrmîrânlık rütbesiyle yerlüsinden-ü Bâbân hânedânından birer zâta ihâle olunageldiginden ve hânedân-ı mezbûrde îse havâdis-i kevniyyeden gâfil-u mübtelâyı gurûr bir kaç kâfir-i ni'met zuhûr berle cânib-i Devlet-i A'liyye'den nâil oldıkları i'zz-u şerefin kadr-ü kıymetini bîlemeyüb" bağımsızlık hayelleri kurduklarını ve " Pâşâyanı mümâ ileyhim arasıra Bağdad vâlilerine i'syân etmek ve Devlet-i A'liyye'nin evâmir-ü nevâhisinden cüz' olân vülât-ı müşârün ileyhimin emr-ü nehîlerine itâ'at etmemek gibi mürtekib-i fazâyıh günâgün" olduklarından ve kendilerine içten ve dıştan destekçi bulmaya çalıştıklarını, ayrıca " taht-ı tasarruflarında olân kurâ ve nevâhînin cânib-i mîrîye â'id a'şârını me'kel-i erbâb i'nâd ederek, beyâğı livâ-i mezbûr a'şârının üçrüb'ından ziyâdesini bu dürlü nâ ehil bir tâkım kesânın u'hdelerine" vermiş olduklarını ve bu insanlar zaman içerisinde, ellerindeki mîrî'ye aid toprakların büyük bir kısmını, dedelerinden veraset kalmış gibi devrandıklarını ve Bâbân Paşaları bölgeyi bu şekilde ellerinde tutabildiklerini ve yönettiklerini bildirmiştir.[2]

---

ağalarının birinden süal olundukta, sâir düşmanla mukabelemizde bozulur isek, a'sker yağma-ü tâlâna düşdigi sırada, bizler evlâd-u i'yâlmizi tahlîs edebilûriz, lâkin Bâbân a'skerine bozıldığımızda her şeyden evvel mâ hasal, nâmûsımız olân karı-u kızlarımıza uşûb ef'âl-ı şenî'a-yı ibtidâr, ba'dehü ellerine düşen emvâlı yağmâ-u târumâr ederler deyu, cevâb vermişdir". Bkz; Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd,* s. 241-242.

[1] *A.e*, s. 242.

[2] A.e,s.242-243.

Osmanlı Devleti, 1831 senesinde Bağdat'ta Memlüklülerin dönemine son verdikten sonra, Kuzey Irak'ta bu emîrliklere yönelerek; Ravendüz'de Sorân Emirliğini (1834), İmadiye'de Behdinân Emirliğini (1839) ve Süleymaniye'de Bâbân Emirliğini (1850) ortadan kaldırarak, bölgeyi merkezî hükümete bağlamıştır.[1]

Musul ve Şehrizor vilayetlerinde bulunan Kürtler, kuzeyden güneye doğru, İran ile olan sınır boyunca göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik aşiretler halinde yaşamakta idiler. Tabi'iyyetleri hangi devlete (Osmanlı veya İran) ait olduğu açık bir şekilde bilinmeyen göçebe ve yarıyerleşik aşiretlerin bir kısmı köyleri basarak ve yoldan geçen kervanların mallarını gasb ederek geçimlerini sağlamaya çalışmaları, aralarında sık sık yaşanan çatışmalar, bunları iki devlet arasında sürekli istikrarı bozan unsurlar haline getirmiştir.

Zira bu durumu önlemek için iki devlet yetkililerinin zaman zaman bu aşiretlerin tabi'iyyetlerini ve iki ülke toprakları içinde kalan kışlak ve yaylak yerlerini tespit etmek maksadı ile komisyonlar oluşturdukları ve anlaşmalar yaptıkları bilinmektedir[2].

Osmanlı-İran arasında Irak sınırları ile ilgili ilk anlaşma IV. Sultan Murad'ın Bağdat'ı İranlılardan geri almasıyla 1049 (1639) senesinde yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Bedre, Cessan, Mendeli, Dertenek şehirleri ile Caf aşiretinin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Ancak yine de bu anlaşma, kesin olarak sınırları çizemediğinden bölgedeki Kürt aşiretlerinin tabi'iyyetleri de iki ülke arasında bölünmüştür. Zira iki ülke arasında sınır bölgesinde göçebe aşiretlerin konumu da detaylı bir şekilde ele alınmamıştır[3]. Son sınır tespit çalışmaları

---

[1] Bazı kaynaklarda, Osmanlı devletine bağlı olarak, İran karşısında bilinçli bir şekilde oluşmalarına müsaade edilen bu Kürt Emîrliklerin, birer bağımsız siyasî devletler imiş ve Osmanlı Ordusuna karşı çatışmaları da, Kürt halkının ulusal bağımsız hareketi imiş gibi takdim edilmeye çalışılmaktadır. Oysa bu emîrliklerin oluşumu, bölgedeki güçlü bir aşiretin diğer güçsüz aşiretler üzerinde sağladığı üstünlüğü ile oluşmakta idi ve bu oluşum, çevredeki büyük devletlerin kontrolu, gözetimi ve izni çerçevesinde gerçekleşmekte idi.Kaldı ki, Osmanlı Devleti, o dönemde Kürt halkının da mensubu bulunduğu İslam aleminin ve Sünni mezhepinin bayraktarlığını ve korumasını üstlenmiş idi. Dolaysıyla, İslam Dünyasında Birinci Dünya Savaşından sonra sömürgeci Avrupalılara karşı, siyasi ve askeri anlamda yürütülen ulusal bağımsızlık hareketlerine bir benzerlik tarafı yoktur.

[2] İran ile olan sınır bölgesinde, göçebe aşiretlerinden Menkur aşireti'nin iki ülke arasında zaman zaman tabi'iyyet değiştirmesi ve son olarak Osmanlı tebaası iken İran sınırları içinde bulunan Serdeşt kasabasına saldırarak kasabayı yakıb tahrib eden aşiret reisi Hamza Ağa'nın tutuklanması ve çalınan malların iadesi için İran tarafından gelen bir hey'et, Bağdat Vilayeti tarafından bu maksat için oluşturulan hey'etle beraber bir inceleme ve tahkik komisyonu oluşturulmuştur. BOA, İrd. Hrc. 14212 ve 14222, 7 Cemaziyelahir 1286 ve 16 Cemaziyelahir 1286 (1869).

[3] Bkz; Derviş Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İrâniyye*, Matbaa-i Â'mire, 1286. s. 60; J. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, London 1952, vol. 1, s. 23; Nevvar, *Mısır ve'l-Irak*, s. 120; Nevvar, *Tarihü'l-Irak*, s. 12.

Bağdat valisi Necib Paşa döneminde başlamış ve bu komisyonda Osmanlı Devleti'ni Derviş Paşa ile Hurşid Paşa temsil etmişlerdir.

Bu çalışmalar, Osmanlı-İran devletlerinin Irak sınırlarını çizmek, bölgedeki yarı yerleşik ve göçebe aşiretlerin tabi'iyyetlerini kesinleştirmek için yapılmıştır[1].

Bu çalışmaların sonucunda, 1847 senesinde Erzurum'da, Osmanlı Devleti ile İran arasında, Doğu Anadolu ile Irak sınırları ve göçebe aşiretler hakkında kapsamlı bir anlaşma yapılmıştır.[2]

Bu anlaşma gereğince, uzun süreden beri iki ülke arasında sorun olan göçebe aşiretler, iki ülkeden birisinde istikrar etmek konusunda seçim yapmak zorunda bırakılmışlardır. Yine bu anlaşma uyarınca İran, Süleymaniye Sancağından vazgeçmesine karşın, güneyde Muhammara kazasını almıştır[3].

Ancak 1851 senesinde, Derviş Paşa'nın Hurşid Paşa ile bulunduğu İran-Osmanlı sınır tespit komisyonunda iken, Hariciyye Nezaretine yazmış olduğu müzekkerelerinde, bu bölgede yaşayan bazı aşiretlerin tabi'iyetini kesinleştirme konusunda çok zorlandıklarını ve bu yüzden sınırları belirlemede güçlükler çektiklerini bildirmektedir.

Derviş Paşa, Hariciyye Nezaretine 2 Zilhicce 1268 (1851) tarihli bir yazısına atfen, Nezarete hitaben;

> Şehrizor sahrâsıyla Havramân dâğı silsilesinin, Şehrizor sâhasına nâzır olân yüzlerinin aralarında bûlunub, el-yevm tasarruf-u İrâniyye'de olân 17 kıt'a karye, Şehrizor'un diger karyeleriyle bir kazâ karyeleri gibi, muhtalit bulunmuş ve hass-ı nass-ı mu'âhede'de, bû karyelerin a'hden hângi tarafta kaldıkları, lâyıkıyla anlaşılmâmış, diye yazmaktadır[4].

B Sosyal ve İktisadî Konumları

Musul ve Şehrizor vilayetleri içinde yaşayan Kürtler, genelde dağlık bölgede ve İran sınırı yakınlarında göçebe, kırsal kesimde yarıyerleşik ve şehirlerin etrafındaki köy ve kasabalarda da yerleşik olarak aşiretler halinde yaşamakta idiler. Göçebe olan aşiretler, geçimlerini hayvancılıkla, bir kısmı da bölgedeki

---

[1] Bkz; Derviş Paşa, *a. g. e*, 1286; Muhammed R. Nasıri, Nasıreddin Şah zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1897), (basılmamış Doktora Tezi), İ. Ü. Ed. Fak, İstanbul, 1977.

[2] 1822-23 yılında aynı amaçla gerçekleştirilen I. Erzurum anlaşmasından 25 yıl sonra bu II. Erzurum anlaşması çerçevesinde, İngiltere ve Rusya Devletlerinden birer temsilcilerinin de katılımıyla bir sınır tespit "Tahdîd-i Hudûd" komisyonu oluşturulmuştur. Bu iki anlaşmanın metinleri hakkında bakınız; Mahmud Mes'ud Paşa, *Mu'ahedât Mecmu'ası*, c. 3,s.1-8.

[3] Azzâvî, a. g. e, 1955, s. 78-79.

[4] Derviş Paşa, *a. g. e*, s. 49.

köyleri basarak ve kervanları soyarak sağlamakta idiler. Bunların başında da Hemavend aşireti gelmekte idi[1].

Yarıyerleşik olanları ise, genelde hayvancılıkla uğraşmakta, köylerde yerleşik olanları da, aşiret ağalarının geniş topraklarında çiftçilik yaparak ve hayvan besleyerek geçimlerini sağlamakta idiler. Göçebe ve yarıyerleşik olanları, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yaylak bölgelerine göç ederler, sonbahar mevsimi ile birlikte tekrar kışlak yerlerine geri dönerler idi.

Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren, Kürt aşiretlerin bir kısmı kuzeyde Musul-İran sınır hattında bulunan Ravendüz, Dıhok, Zaho, İmadiye ve Musul'un güneydoğusunda, Bağdat-İran ticaret yolunda bulunan Köysancak, Taktak, Raniye ve Süleymaniye gibi şehir ve kasabalarda yerleşik hayata geçmiş, ticaret ve el sanatları mesleklerini icra etmeye başlamışlardır*.

C İnanç, Mezhep ve Tarikatları

Bölge halkının İslamiyet öncesi inançları hakkında, bölgede yapılan arkeolojik araştırmalara göre ilk çağlara aid bulgular ve sonuçlar, bölge halkının yapmış oldukları resim ve heykeller, korktukları aslan, kaplan ve vahşî hayvanların doğaüstü bir güce sahip olduklarına inandıkları şeklinde yorumlanmıştır[2].

Daha sonraki dönemlerde, Kürt halkı arasında değişik inançlar ortaya çıkmış ise de, bunların en yaygın ve kalıcısı Zerdüşt dini[3] olmuştur.

---

[1] Bölgede Osmanlı devletine ve bölge halkına en çok zararları dokunan ve İran ile Osmanlı devleti arasında sorun çıkartıcı bir unsur haline gelen aşiretlerin başında Hemavend aşireti olmuştur. İki ülke arasında sık sık sığınma talepinde bulunan Hemavend aşireti, Süleymaniye Sancağının İran-Irak sınır bölgesinde göçebelik hayatı sürdürmekte idiler. Bunların 1180-1190 senelerinde İran'dan gelerek Süleymaniye'ye bağlı Baziyan kazasında yerleştikleri tahmin edilmektedir. Hemavend aşireti kendilerine yol kesmeyi ve köyleri basmayı bir meslek edinmişlerdir ve bu yüzden sık sık devletin takibatına uğramaktalar ve zaman zaman İran'a sığınmakta, ancak oradada başları İran devleti ile sıkıştığında Osmanlı devletine tekrar geri dönmekte idiler. Bu aşiret hakkında bakınız: Abbas, el-Azzâvî, *Aşâirü'l-Irak el-Kurdiyye*, c. 2, Menşurat el-Şerif el-Radi, Kum, İran, 1947, s. 77.

* Bölgedeki Kürt aşiretler hakkında daha detaylı bilgileri, Aşiretlerin İskânı bölümünde ele alacağız.

[2] E. Xemgin, *Kürdistan'da Dinî inançlar ve Etkileri (İslamiyet öncesi)*, Melsa Yayınları, İstanbul 1992, s. 28.

[3] Mecusîlik, "ateş perestlik " dini olarak bilinen bu Din, M. Ö 1000-600 yılları arasında İran'da yaşamış olan Zerâdeşt tarafından kurulmuştur.

Tablo 8

Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Kürt Aşiretleri

ADI	BÖLGESİ	ADI	BÖLGESİ	ADI	BÖLGESİ
Sûrçî	Akra	Sûrçî	Altınköprü	Sûrçî	Ravendüz
Kakaî	Kelek	Kakaî	Dakuk	Rizârî	Ravendüz
Kerdî	Erbil	Herkî	Akra	Herkî	Ravendüz
Şirvân	Ravendüz	Mizûrî	Ravendüz	Bırâdost	Ravendüz
Hoşnâv	Köysancak	Pişkelî	Raniye	Mındâmıra	Raniye
Petzîrî	Raniye	Belbâs	Raniye	Belbâs	Pisva
Aker	Raniye	Yerli Babulî	Raniye	Körk	Raniye
Susnî	Raniye	Balkî	Ravendüz	Mâmiş	Pisva
Şeyh Bizînî	Küçük Zab	Menkur	Pisva	İsmail Azîzî	Süleymaniye
Ocak	Pisva	Pişter	Ma'mret Hamit	Berzencî	Süleymaniye
Kafroş	Çemçemal	Bâne	Bâne	Guvâre	Süleymaniye
Caf	Süleymaniye				
Hemâvend	Çemçemal	Şuvân	Şuvan		
Tâlbânî	Karatepe			Artuş	Zaho
Artuş	Dıhok	Haylânî	Şaklava	Haylânî	Ravendüz

Kaynak: Osm. Ord. Hum. Raporu, 1325 (1905).

Yahudîlik dininin bölgeye gelişi, M. Ö 7'nci yüzyılın sonlarında ve 6'ncı yüzyılın başlarında, Babil Kralı Nabukadnassar tarafından Filistin topraklarında bulunan İsrail halkını esir alması ve Irak topraklarına sürmesi üzerine, Irak halkı ve dolayısıyla kuzey bölge halkı arasına Yahudilik dini girmiş ve zaman içerisinde Kürt halkının bir kısmı bu dini benimsemiş ve içlerinden Hâhâmlar yetişmiştir[1].

Kürt halkı arasında Hıristiyanlığın yayılışı ise, Roma-Bizans İmparatorluklarının siyasî etkinlikleri sonucu gerçekleşmiştir[2]. İslamiyet'in Kürt halkı tarafından kabulü ise, M. 642 (H. 20) yılında ikinci Halife Ömer bin Hattab döneminde, Iyaz bin Ganam komutanlığında bölgeye gelen İslam ordusunun bölgeyi feth etmesiyle gerçekleşmiştir. Müslüman Kürtlerin çoğu Sünnî olup, tümü Şafi'î mezhebine mensupturlar.

---

[1] Kürtlerin Yahudî Hâhâmlarından, Musul'da bulunan "Hâhâm Salum Barzânî", 1855 senesinde bir Müslüman'a hakaret etmesi üzerine, açılan hukukî dava sonucu, adı geçen Kürt Hâhâm'ın önce Dârsaadet'e oradanda Selanik'e uzaklaştırılmasına karar verilmiş ise de, İstanbul Hâhâm başından gelen bir istirham dilekçesinde, adı geçen Hâhâm'ın Selanik havasından rahatsız olduğu, uyum sıkıntısı çektiğini ve Musul'da kalan çoçuklarının perişan halde olduklarını, bu yüzden adı geçen Hâhâm'ın ailesi ile birlikte Selanik yerine Kuds-i Şerif'e nefi edilmesi talebi, Musul Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilmiştir. BOA, İrd. Mec. Val, 15414, 22 Receb 1272. (1855).

[2] E. Xemgin, *a. g. e*, s. 171.

Bir Osmanlı diplomatın ifadesine göre, Osmanlı Devleti için; Kürdistânlıların ehl-i sünnetten olması, eyâlet-i mezkûrede hukuk ve menâfi'-i Osmâniyye'nin sühûlet-i muhâfazasına başkaca bir vâsıtadır[1].

Zira Osmanlı Devleti, 1834 senesinden sonra, bölgedeki Kürt Emîrliklerini ortadan kaldırmak için askerî harekat başlatmadan önce, bölge halkı arasında, İslam alimlerinin; "Halife ordusuna karşı koymak, müslümanı dininden çıkarır" fetvalarını yaymış ve söz konusu emîrliklerin ortadan kaldırışında bu fetvaların etkin olduğu gözlenmiştir.

Kürtler arasında en yaygın ve etkin tarikat ise Nakşîbendî tarikatıdır. Bölgede bulunan tarikat şeyhleri, Osmanlı Devleti nezdinde saygın bir yere sahip idiler. Zira bunların üstlenmiş oldukları eğitim ve birleştirici sosyal faaliyetlerini sürdürmek için zaviyelerine ve badethanelerine Anadolunun diğer bölgelerinde olduğu gibi, vakıflar tahsis edilmiş, erzak, taamiye ve maaş bağlanmıştır.

Ayrıca Kürt kökenli tarikat şeyhleri'nin gönüllerini Osmanlı Devleti'ne bağlı tutmak ve İran'a yönelmemeleri için, sınır bölgesinde bulunan tarikat şeyhlerine hediyeler verilmekte idi[2]. Kürtleşmiş Türkmen oldukları tahmin edilen Kakailer ise, Alevî mezhebinin Hz. Ali'yi Tanrılaştıran bir inanca sahiplerdir.

Bunlar, 1905 senesinde yapılan mahalli sayıma göre iki ayrı bölgede bulunmakta idiler: Birincisi 30 haneli, 220 nüfuslu bir grup, Büyük Zab suyunun Erbil'e yakın Kelek bölgesinde yerleşmişlerdir. 120 haneli, 850 nüfuslu ikinci grup ise Kerkük'ün Dakuk bölgesinde yaşadıkları tespit edilmiştir[3].

Kürtleşmiş Araplar oldukları tahmin edilen Sincar dağının eteğinde, aynı adı taşıyan kazada yaşayan Yezîdîler ise, içeriği tam olarak bilinmeyen Şeytanperestlik olarak nitelenen bir inancı benimsemişlerdir[4].

---

[1] Nüzhet, *a. g. e*, s. 14.

[2] Musul'a bağlı Şemdinan tarafında oturan Şeyh Taha Efendi'ye, İran tarafından bir aded A'bâ ve Asâ hediye edildiği haberinin Musul Mutasarrıfına gelmesi üzerine, adı geçen şeyhin gönlünü kazanmak için bir aded A'sâ ile bin beşyüz kuruş kıymetinde bir Şâl'ı hediye ettiğini, Musul Mutasarrıfı bildirmektedir. Bkz, BOA, İrd. Hrc, 4493, 29-Muharrem-1269 (1852).

[3] *Osm. Ord. Hum. Raporu.* 1905 (1325).

[4] Yezidilerin kökenleri ve inançları hakkında çok çeşitli iddialar bulunmaktadır. Ancak bilinen gerçekleri arasında, kurucularının Şeyh Adi bin Musâfir olduğu, kutsal kitapları ise iki tane olduğu, biri Cilve kitabı (kitâbü'l-Cilve), diğeri de siyah kitab (Mushafi Reş)'tir. Musul valisi Nazif Paşa tarafından, Yezîdilerin mukaddes eşyaları ile ilgili, 20 Şubat 1329 tarihinde Dahiliyye Nezaretine gönderdiği telgrafında, 21 sene önce Ömer Vehbi Paşa tarafından Yezidilere aid mukaddes dini eşyaları ve kitapları, bu topluluğun ileri gelenlerine, Musul'da düzenlenen bir törenle kendilerine iade edildiğini ve bu gelişmeden dolayı, bu toplumun çok memnun olduklarını bildirmiştir. Nazif Paşa bu olayla ilgili telgrafında:

Yezîdilere â'id olub, Ferîk Ömer Vehbî Pâşâ tarafından yirmibir sene mukaddem (1308) bî-gayrî hakkin zabt ile, Bağdâd a'skerî depoyına irsâl edilmiş olân eşyây-ı dîniyye, Nezâret-i Celîlelerinin müsâ'adesiyle, Musul'a getirilerek, cemâ'at-ı mezkûrenin rü'esâ-u sanâdîdi hâzır

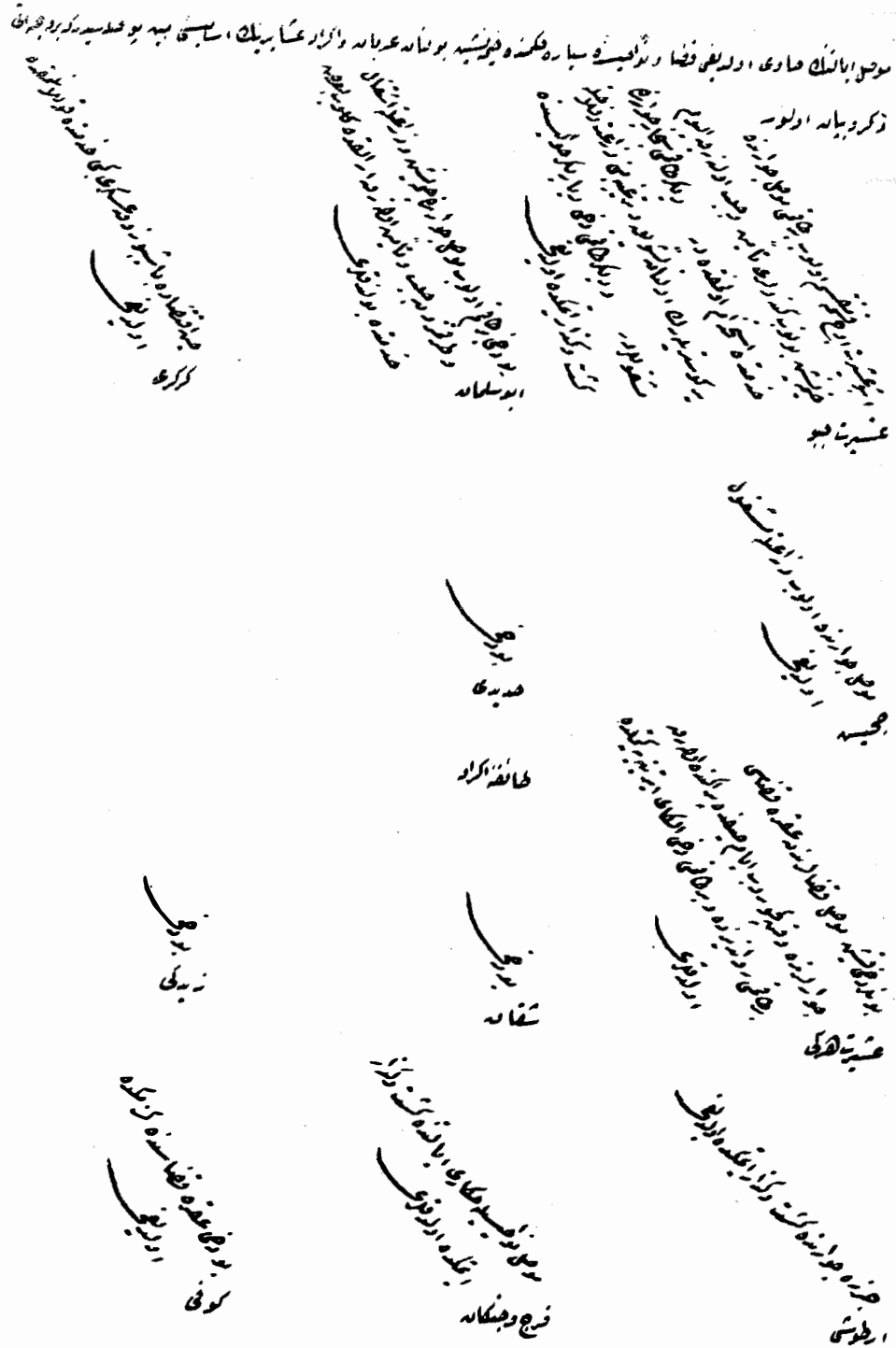
1905 senesi sayımına göre bunlar: 38 fırka, 8435'i kadın ve 10.505'i erkek olmak üzere toplam 18.980 kişiden oluştukları, evlerinin sayısı 4.325, güçlerinin 1.960'ı süvari, 7.960'ı piyade ve ellerindeki silah sayısı da 7.960 adet olduğu bildirilmektedir[1].

---

oldığı hâlde, kendilerine teslîm ve Osmânlı nâm-ı mübecceli altında yâşâyân her kavm-u cemâ'atın hukuk-ı şahsiyye-ü mezhebiyyesine hükümetin dâimâ ri'ayetkâr olacağı teflıîm edilmişdir. Â'tıfet-i, vâkı'a-yı hak pervarâna rü'esâ-u efrâd, mu'âmelenin fevka'l-â'de tehassüs-ü şükrânını mûcib olarak, kendilerinin de ba'demâ her dürlü vezâif-i tâbi'iyyeti îfâ ve tekâlîf-i emîriyyeleriyle birlikde, efrâd-ı a'skeriyyelerini i'tâ edeceklerini, sevinçlerinden ağlayarak te'mîn etmiş oldukları, ve ba'demâ hükümetden tevahhûş-u tebâ'ud ve bu tevahhûş arkasıyla irtikâbı şekâvet-ü isyân etmiyecekleri kaviyyen me'mûl" bulunacağını bildirmiştir.

BOA, Dh.Sys, 117, 6, 21.3.1332. Yezidiler ve Yezidilik hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Ayandan) Nuri, *A'bede-i İblis, Yezîdî Taifesi'nin i'tikadâtı, âdâtı, evsâfı*, Matbaa-i İçtihât, İstanbul, 1328; John S. Guest, *The Yezîdis, A study in Survival*, KPI, London and New York, 1987; Erol Sever, *Yezîdîlik ve Yezîdilerin Kökeni*, Berfin, İstanbul 1993; Hayri Başbuğ, *Yezîdîlik İnancı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987; Şevket Beysanoğlu, *İnançları, Gelenek ve Görenekleri ile Yezîdîler*, Neyir Matbaası, Ankara 1988; Abbas el-Azzâvî, *Tarihü'l-Yezîdîyye ve aslu akidetihim*, Bağdad, 1935; Turgut Akpınar, "Yezidiler Şeytana mı Tapar?", *Tarih ve Toplum*, Sayı 131, s. 14-20. Kasım 1994, İstanbul; Turgut Akpınar, "Yezidilik ve İlgi Çekici İnançları, Adetleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı 133, s. 41-54. Ocak 1995, İstanbul.

[1] *Osm. Ord. Hum. Raporu.* 1905 (1325).

2a- 1847 senesinde Musul Eyaletinde bulunan göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin sayısal durumunu gösteren pusula. B.O.A, İrd. Mec. Val. 4938, Yıl 1264 (1847).

موصل ایالتنك قاری اولیغی قضا و نواحیسنده بولنان عربانه وطائفه اکراد عشایرینك بروجه تحریر مقداری وکیفیتی بیده بولنمسیله برکه بروجه ذیل تحریر

	نفوس	سوارى	پیاده
صبوعشیرتی	٥٠٠٠	١٠٠	٥٠٠
ابوسلمانه عشیرتی	٤٠٠٠	٤٠٠	٠٠٠
کرکری عشیرتی	٤٠٠٠	٥٠٠	٤٠٠
جحیش عشیرتی	٤٥٠٠	١٥٠	١٠٠٠
حدیدی عشیرتی	٦٠٠٠	٤٠٠	١٥٠٠
	٦٦٥٠٠	٢٤٥٠	٧٨٠٠
طائفه اکراد عشایرندن	٠٠٠٠	٠٠٠	٠٠٠٠
هرکی عشیرتی	٩٠٠٠	١٥٠٠	٤٥٠٠
شفاده عشیرتی	٤٠٠٠	٠٠٠	١٠٠٠
زیدکی عشیرتی	١٦٠٠٠	٥٠٠٠	٥٠٠
ارطوشی عشیرتی	٦٠٠٠	٠٠٠	٢٠٠٠
فرج وشکاره عشیرتی	٤٠٠٠	٠٠٠	٥٠٠٠
کوفی عشیرتی	١٥٠٠٠	٠٠٠	٤٠٠٠
	٩١٦٠٠	٤٩٥٠	١٥٧٠٠
بقدار ایالتی عربانه سنده اولوب موصل ایالتنه کشت وکذار ایتمکده اولانه عشایرندن	٠٠٠٠	٠٠٠	٠٠٠٠
زیدانه عشیرتی	٤٥٠٠	٤٠٠	٠٠٠٠
فداغه عشیرتی	١٥٠٠٠	٤٠٠	٠٠٠٠
الصلاح عشیرتی	١٥٠٠٠	٥٠٠	٠٠٠٠
عبده عشیرتی	٤٠٠٠	٥٠٠	٠٠٠٠
العامور عشیرتی	١٥٠٠٠	٤٠٠	٠٠٠٠
البجم عشیرتی	٦٠٠٠	١٥٠	٠٠٠٠
البیج عشیرتی	٩٠٠٠	٤٠٠	٠٠٠٠
العلیانه عشیرتی	٤٥٠٠	١٠٠	٠١٠٠
الرمیثه عشیرتی	٦٠٠٠	٤٠٠	٠٠٠٠
النصه عشیرتی	٤٥٠٠	١٥٠	٠٠٠٠
الاسلم عشیرتی	٩٠٠٠	٤٠٠	٠٠٠٠
	٢١٩١٠٠	٤٥٩٥٠	٢١٧٠٠

2b- 1847 senesinde Musul Eyaletinde bulunan göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin sayısal durumunu gösteren pusula. B.O.A, İrd. Mec. Val. 4938, Yıl 1264 (1847).

Tablo 9
Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Kürt Aşiretlerinin Mezhepleri

ADI	MEZHEBİ	ADI	MEZHEBİ	ADI	MEZHEBİ
Sûrçî	Şafi'î	Kerdî	Şafi'î	Herkî	Şafi'î
Rizârî	"	Şirvân	"	Mizûrî	"
Bıradost	"	Petzîrî	"	Mındamıra	"
Hoşnâv	"	Pişkelî	"	Belbâs	"
Aker	"	Yerli Babulî	"	Şeyh Bizînî	"
Körk	"			Menkur	"
Balkî	"	Mâmiş	"	Ocak	"
Pişter	"	Kafroş	"	Bâne	"
İsmail Azîzî	"	Berzencî	"	Şuvân	
Tâlbâni		Hemâvend	"		"
	"	Haylânî		Artuş	"
			"	Kakaî	Kakaî

Kaynak: Osm. Ord. Hum. Raporu, 1325 (1905).

IV Araplar

A Bölgeye Gelişleri

Arap yarımadası, Arapların anavatanı olarak kabul edilmektedir. Araplar yarımadada "kabileler"[1] halinde yaşamakta ve soyları Adnânîler ile Kahtânîler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Arapların buradan kuzeye doğru, Fırat ve Dicle havzalarına ve Suriye bölgelerine ilk yayılmaları hakkında kesin bir tarihin saptanması mümkün değil ise de, bunların 6. ve 7. yüzyılda Me'rib Seddi'nin yıkılışından sonra gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

Ancak bazı araştırmacılara göre, Arapların, Arap yarımadasından kuzeye doğru çıkışları, 4. yüzyıldan itibaren başlamış ve İslam Ordusu feth ettikleri ilk yerlerde, önceden tanıdıkları Arap kabilelerinin yerleştiklerini görmüşlerdir[2].

İslam öncesi, Irak bölgesinde Fars (Sâsâni) İmparatorluğuna bağlı Gasâsina adında ve Suriye bölgesinde de Rum (Bizans) İmparatorluğuna bağlı Menâzira adında Arap Emîrliklerinin varlıkları bilinmekte idi. İslam öncesi Kuzey Irak

---

1 "Kabile" Arapça bir sözcük olarak "Aşiret" karşılığı kullanılmakta ise de, aşiretin üstünde daha büyük bir topluluğu ifade etmektedir. Türkçede ise genelde göçebe unsurlar için kullanılmış aşiret ismi, Osmanlı döneminde de Boyun altında, Cemaatin üstünde olan topluluklar için kullanılmakta idi. Bkz: "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 9.

2 Bernard Lewis, *The Arabs in History*, Oxford University Press, New Edition, Oxford, New York 1993, s. 55.

bölgesinde ve özellikle Musul civarında yerleşen Adnânî Arap kabilelerinden: Ayâd, Al-Nemr, Tağlip, Guda'a, Takîf, Benu Şeybân. Kahtânî kabilelerinden de: Al-Ezd, Al-Ferâhîd, Aneze[1], Al-Hazreç, Kinde, Tây, Hemedân ve Selîme olmuştur[2]. 637 (H. 16) senesinde Musul ve Kerkük bölgesini fetheden İslam Ordusu ile birlikte ve daha sonraları, bölgeye Arap kabileleri akın etmeye başlamışlardır. Bu dönemden sonra bölgede, yukarıda zikrettiğimiz Arap kabilelerinin yanısıra, Benu Temim, Benu Fahd, Benu Umran, Benu Çâdir ve Benu Zübeyd kabileleri de bulunmakta idiler[3].

Abbasî Devleti'nin son dönemlerine kadar bölgede Arapların varlığı büyük çapta kendini hisettirirken, Türkmen aşiretlerinin bölgede hakimiyet kurmalarıyla ve Moğol istilası sonucu Abbasî Devleti'nin yıkılışından sonra bölgedeki Arap varlığı, yerini giderek göçebelik yaşamı sürdüren Arap kabilelerine bırakmıştır.

Ancak bölge üzerinde yaşanan siyasî ve askerî mücadelelere rağmen yine de bölgede yerleşmiş Arap kabileleri varlıklarını devam ettirmişlerdir.

B Sosyal ve İktisadî Konumları

Musul'da Tanzimat'ın ilan edildiği 1847 senesinde, tahmin üzerine yapılan bir sayıma göre, Musul eyaletine bağlı kaza ve nahiyelerde bulunan Arap aşiretlerinin nüfusları, güçleri ve silahları şöyle verilmiştir:

Tablo 10

1847 senesinde Musul Vilayetinde bulunan göçebe Arap Aşiretleri

Adı	Nüfusu	Süvari sayısı	Silah sayısı
Al-Cubûr	5000	100	500
Al-Ebu Selmân	300	40	-
Al-Kerkerî	300	50	30
Al-Cıhayş	450	15	100
Al-Hadîdî	600	40	150
Toplam	**6650**	**245**	**780**

Kaynak: BOA, İrd. M. Val, 4938, 1264.

---

[1] Aneze kabilesi, Arap yarımadasının en büyük kabilelerinden kabul edilmekte ve kolları Irak, Süriye, Ürdün, Necd ve Hicaz bölglerine yayılmıştır. Günümüzde de Suudi Arabistan kıraliyet ailesi Al-Suud, Bahreyn'in Al-Halife ve Kuveyt'in Al-Subah Emirlikleri bu kabileye mensupturlar.

[2] Arapların bu bölgede bulunmaları hakkında bakınız: Said el-Deyveci, *Tarihü'l-Musul*, el-cüz' el-evvel, Matbu'at el-Mecma' el-ilmi el-Iraki, Bağdat 1982, s. 17-21; Nita Viktorovina Bigolivsekya, *el-Arap ala Hudud Bizanta ve İran mine'l-karn el-Rabi' ila el-karn essadis el-milâdi*, nakalehü ani'l-Rusiyye. Salahaddin Osman Haşim, el-Meclis el-Vatanî li'ssakafeti ve'l-fünuni ve'l-Adâb fi-Kuveyt, 1985.

[3] Nilüfer Abdulhakim, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, İ. Ü. Edeb. Fak (Doktora Tezi), 1975, s. 203.

Aynı yıl içinde, Şehrizor Eyaletinde bulunan göçebe Al-Ubeyd Arap aşiretleri şöyle verilmiştir:[1]

Adı	Hanesi	Erk.Nüfus	Süvarisi	Piyadesi
Al-Ubeyd	1.700	7.000	800	6.200
Al-Bu A'lka	350	800	200	100
Al-Hadîdiyyin	80	150	00	00
Al-Bu Müferrec	200	500	00	00
Al-Bu Hamdân	250	650	250	400
Al-Bu Hamed	250	550	250	300
Toplam	2.830	9.650	1.500	7.000

Ancak bunların yanında, kışlak yerleri Bağdat eyaleti sınırları içinde bulunan ve zaman zaman Musul eyaleti içine de gelip giden Şammar aşiretinin bazı kolları da bölgede bulunmaktaydı. Arap aşiretlerinin çoğu hayvancılıkla geçinerek, Dicle ile Fırat arasında kalan el-Cezîre bölgesinde göçebelik hayatı sürdürmekte idiler.

Bunların bir kısmı özellikle de Cubûr, Ebu Selmân, Kerkerî, Cıhayş, Hadîdî aşiretleri Tanzimat'tan sonra, devletin teşviki ve desteğiyle* yerleşik hayata geçib hayvancılık yanında tarım ile de uğraşmaya başlamışlar idi.

Bu açıdan, Irak genelinde ve bölgedeki Arap aşiretleri iki bölüme ayırılmakta idi; yerleşik hayata geçmiş, tarım ile geçinen Araplara "Fılih (Fellâh'ın çoğulu), Mukîm ve Müzâri'", göçebe olarak yaşayan, hayvancılık ve köyleri basıp, kervanları soyan Araplara da "Bedu, Serserî ve Yağmakâr" sıfatları verilmekte idi[2]. Bir kısmı da (Şammar'ın Abde aşireti) yol kesmeyi, köy basmayı meslek edinmişlerdir[3]. Bunların yanısıra Fırat'ın batısından ve güney bölgesinden gelen büyük göçebe Aneze kabilesi de bölgede zaman zaman köyleri basmakta[4], Şammar aşiretleri ile aralarında sık sık çatışmalar yaşanmakta idi[5].

---

[1] Hurşid Paşa, *a.g.e,* s. 235.

* Tanzimat'tan sonra devletin teşviki ve desteği, toprak tahsisi, tohum temini, aşiret Şeyhlerine maaş bağlanması şeklinde olmuştur.

[2] J. B. L. Jack Baron Roso, *Bağdat'tan Halep'e Arabistan Seyahati*, mütercimi Mehmed Suad, Türk Matbaası, 1321, s. 59.

[3] BOA, İrd. M. Val, 4938, 1264 (1847).

[4] 1857 (1274) senesinde Osmanlı Devleti ile Aneze aşiretleri arasında yaşanan sıcak çatışma akabinde firar eden Aneze aşiretleri hakkında Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa, İstanbul'a gönderdiği yazısında bunların yaklaşık 800 bin çadırlı, 4-5 bin civarında deve üzerinde silahlı, tümünün savaşa kabiliyeti olan 800 Süvari'den oluştuklarını bildirmektedir. Bkz; BOA, İrd. Dh, 26448, 17 Receb 1274 (1857).

[5] Urfa Kumandanı Lütfi Paşa'nın, 1901 senesinde Dersaadet'e göndermiş olduğu yazısı, Aneze ile Şammar aşiretleri arasında o tarihe kadar devam edegelen çatışmaların nedenini içermektedir:

Bir kısım Arap aşiret mensupları (Kerkerî, Cubûr, Al-Bu Hamed aşireti) ise gerektiğinde başıbozuk olarak askerî hizmette görev almakta idiler[1]. Bunların bir kısmı da, valiler arasında zaman zaman meydana gelen siyasî çekişmelerde kullanılmışlardır[2].

C İnanç, Mezhep ve Tarikatları

Araştırma döneminde, yerleşik Arapların yerleşim bölgeleri kuzeyden Anadolu topraklarından güneye doğru Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Musul Vilayeti sınırları içindeki yerleri Sümmeyl, Hammam el-Alîl, Şargât, Tala'fer ve Kerkük civarında da bazı köy ve kasabalar idi.

Araplar, bölgeye İslamiyeti getiren bir millet olmaları hasebiyle, aşiretlerin tümü Müslümandır. Ancak bunlar arasında mezhep farklılığı bulunmaktadır.

Tuzhurmatu bölgesinde bulunan Ni'aymilerin seyyid olarak (Hz. Ali'nin soyundan geldikleri) bilinmelerinin dışında, bölgede Arap aşiretleri arasında Rufâî, Kâdirî ve Nakşî tarikatlarının varlıkları kabul edilmesine rağmen, Türkmenler ve Kürtler arasında olduğu kadar yaygın değildir.

Beş bin çâdır halkı, üç fırkadan i'bâret olân Şammar a'şâiri, Bağdad ve Musul Vilâyetlerine tâbi' ve hudûdları Bağdad ve Sincâr sahrâsına mümted iken, mu'ahharen (son zamanlarda) bir fırkası Deyr'e (Suriye Vilayeti içinde) rabt olındığı cihetle, bûnlar bû fırsattan bi'l-istifâde tevsî'-i hudûd ederek ve mezkûr üç fırka ba'zen birleşerek Sincâr Dâğı'nı tecâvüzle, Dıyârbakır ve Urfa dâhiline yâyılub, i'ka'-ı hasâret etmekde ve mukaddemen Deyr'e tâbi' iken, mu'ahharen Halep'e rabt olunân, Aneze'liler ise her sene Halep'e vergi vermek behânesiyle mâ'mureye (yerleşim bölgelerine) tecâvüzle, Hımıs cihetlerine ve Meskene'ye kadar ilerlemekde ve ekseriyye Meskene ile Cebr kalası civârında, Fırât nehrini geçüb Millî a'şireti ile bi'l-ittifâk, Sincâr sahrâsını mürûr ile Re'sü'l-A'yn cihetlerine gelmiş olân Şammar'lılar ile çarpışmakta oldukları ve bunlara iştirâk eden a'şâir-i sağîre(küçük aşiretler) ile berâber, nehb-u gârete ve mâ'mûraları tahribe cesâret etmekte bulundukları cihetle, mezkûr Şammar a'şiretinin Deyr'den fekk-i irtibâtı ve kemâ fi's-sâbık (daha, önce olduğu gibi) Musul Vilâyetine rabtıyla Sincâr Dâğı, Hâbûr nehri vâdisine ve Aneze urbânın dahi, Deyr'e rabtıyla, Halep'e ve Fırât nehriyle Cezîre havâlisine tecâvüzlerinin önünün alınması, münâsib" olacağını bildirmektedir. Bkz; BOA, İrd. Hus, 70, 25 Cemaziyelahir 1319 (1901). BOA, İrd. Dh, 26258, 23 Cemaziyelevvel 1274 (1857).

[1] BOA, İrd. M. Val, 4938, 1264 (1847).

[2] 1857 senesinde, Şehrizor valisi Ali Rıza Paşa hakkında çıkan yolsuzluk ve kabiliyetsizlik iddialarını araştırmak maksadıyla Darsaadet'ten Kerkük'e gelen komisyon, bölgenin asayışının giderek bozulması nedenini öğrenmek için Eyalet meclisi a'zalarına yöneltilen soru üzerine, "bu olayların Selim Paşa döneminde fazlalaşma sürecine girmiş olduğu ve hatta Selim Paşa'nın katırları bile Arap aşkıyaları tarafından çalınmış olduğu, ancak Ali Rıza Paşa döneminde bu tür olayların azalmamasının nedeni, Musul valisinin Kerkük'üde kendi vilayetine katmak isteğinden kaynaklandığı, çünkü Kerkük civarında köy basarak bu tür eşkıyalık hareketlerine katılanlar içinden tutuklanan bir kısmı, Musul'a bağlı Al-Bu-Hamed ve Cubûr Arap aşiretlerine mensub olub ve bunların bazılarıda Musul'da memur olarak görev yaptıkları ortaya çıktığını"ifade etmişlerdir. BOA, İrd. M. Val, 16890, 19 Cemaziyelevvel 1274 (1857).

Bölgedeki Arap aşiretlerinden, Kerkerî, Zübeyd, Lehip, Al-Ubeyd ve Al-Cubûr'un Karatepe kolu Şafi'î, Cubûr'un Kerkük ve Selmân-i Pak kolları, Al-Bu Iceyl, Dileym ve Beni Zeyd aşiretleri Hanefî, Şammar Al-Sâyıh aşiretinin bir bölümü ile Aneze aşiretinin bir bölümü Malikî, Şammar Al-Sayıh aşiretinin diğer bölümü Hanbelî, Aneze'nin diğer bir bölümü ile Şammar Hoka ve Hadîdî aşiretleri Caferî mezhebine mensubturlar.

Tablo 11

Musul Vilayetinde bulunan Arap Aşiretlerinin Mezhepleri

Adı	Bölgesi	Mezhebi
Kerkerî	Tala'fer	Şafi'î
Şammar Al-Sâyıh	Tuzhurmatu	Malikî, Hanbelî
Şammar Hoka	Selmân-i Pak	Caferî
Zübeyd	Erbil-Şemamek	Şafi'î
Lehip	Karatepe	Şafi'î
Ubeyd	Kerkük civarı	Şafi'î
Cubûr	Kerkük civarı	Hanefî
Cubûr	Karatepe	Şafi'î
Cubûr	Selmân-i Pak	Hanefî
Al-Bu Iceyl	Tikrit	Hanefî
Dileym	Selmân-i Pak	Hanefî
Beni Zeyd	Karatepe	Hanefî
Aneze	el-Cezîre	Malikî, Caferî
Hadîdî	Musul civarı	Caferî
Ni'aym	Tuzhurmatu	Sâdât

Kaynak: Osm. Ord. Hum. Raporu, 1325 (1905)

V Azınlıklar

Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde bulunan dinî azınlığı Hristiyan ve Yahudî toplulukları oluşturmakta idi.

A Hıristiyanlar

Bölgedeki Hıristiyan topluluğunu, Asurîler, Keldânîler, Süryânîler ve Ermenîler oluşturmakta idiler. Asurîler ve Keldânîlerin kökenleri kesin olarak bilinmemekle beraber, M. Ö 2000 yıllarında Kuzey Irak topraklarında kurulan Asurî ve Keldânî devletlerinin mensupları oldukları tahmin edilmektedir[1].

[1] Asur devleti, M. Ö 689 senesinde sürekli mücadele içinde olduğu komşusu Babil Devletine saldırarak, Babil şehrini tahrib etmiştir. M. Ö 669-626 yılları arasında nüfuz alanlarını

Bu toplulukların Sâsânîler döneminde bölgedeki nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları varsayılmaktadır. Bir kısım araştırmalara göre, bunların aslında Kürt kökenli oldukları ve dağlı nüfus içinde Hıristiyanlığı kabul edenlerdir[1].

Bunlardan dağlık bölgede yaşayanlar, İslam Ordusundan dağlara sığınanlar oldukları iddia edilmekte ise de, Bizans İmparatorluğu'nda mezhep ayrılığı nedeniyle takibat altına alındıkları dönemlerde, Abbasî Devleti'ne sığınarak korundukları tarihçiler tarafından kabul edilmektedir[2]. Ancak bunların önemli bir kısmının dağlara sığınmaları, Timur'un ikinci Moğol istilasıyla gerçekleşmiştir. Zira Patrik, merkezini bu dönemden sonra Bağdat'tan Musul civarında bulunan Al-Kuş kasabasına taşımıştır.

Osmanlı döneminde, diğer vilayetlerde olduğu gibi, Musul ve Şehrizor vilayetlerinde azınlık olarak gayri müslimlerin Hıristiyan dinine mensup olan bu küçük topluluklar, her birinin kendine has ma'bed yerleri, inanç ve ibadet anlayışları gereği mahalli kaza ve vilayet meclislerinde temsil edilmekte idiler.

Bunlar, kendi hukuk sistemleri içinde, kendilerinin seçtikleri temsilcileri tarafından yönetilmekte idiler. Yükümlü oldukları vergilerini devlete temsilcileri aracılığıyla öderler ve taleplerini devlet nezdinde dile getirirler idi[3].

Bölgede, Hıristiyan dinine mensup olan topluluk, kendi aralarında da mezhep bakımından değişik mezheplere ayrılmakta idiler. Katolik, Yakubî, Nasturî ve Protestan olarak dört ayrı mezhebe mensup idiler.[4] Bunların arasında zaman zaman mezhep farklılığından kaynaklanan kilise, arâzi ve mezarlık

---

genişleten Asur Devleti, komutanları Asur Panipal Ordusu Suriye ve Mısır'a kadar girmişlerdir. Ancak İran (Pers) Devleti tarafından gelen saldırılar karşısında zaafa düşen Asur Devleti, M. Ö 606 senesinde Pers Devleti'nin gelişmesi karşısında yıkılmıştır. Keldân Devleti ise, Asurlular tarafından yıkılan Babil Devleti'nin kalıntıları üzerine kurulmuştur. Ancak Asur Devleti'nin yıkılışı için Persler ile işbirliğ yapan Keldân Devleti de, M. Ö 539 senesinde yine Pers Devleti kralı Korş tarafından yıkılmıştır. Mezopotamya topraklarında kurulan ilk devletler hakkında bakınız: Hasan Avn, *el-Irak vema tevâlet aleyhi min Hâdârât*, el-İskendiriyye; P. Sykes, *A History of Persia*, London, vol 1, 1951; Muhammed Beyyumî Mehrân, *Tarihü'l-Irak el-kadîm*, Dârü'l-Ma'rife el-Câmi'iyye, el-İskendiriyye 1990.

[1] *M. Cem. Blg, a. g. e*, 134.

[2] Nasturî mezhebinin kurucusu olan Rahip Nasturîuse, İsa'nın Tanrı sıfatını kabul etmeyerek, Meryem'in sadece bir insan doğurduğu fikrini ortaya atınca, Bizans İmparatorluğu'nda III. Efes Konsülü tarafından cezalandırılmış ve bu Rahip'e inananlar takibattan kurtulmak için Abbasî Devletine sığınmışlardır. Bkz: E. Xengin, *a. g. e*, s. 171.

[3] 1846 senesinde Musul'un Al-Kuş köyünde bulunan Keldânî Katolik milletine ait Mar Hermüz Manastırı'nın rahip ve fukarasına tahsis edilen altı adet değirmene bazı kimseler tarafından müdahele edildiğine dair Katolik Patriğin yapmış olduğu şikayet üzerine, Musul valiliğinden bunların haklarının korunması ve haksız vergilerin talep edilmemesi istenmiştir. Bkz; BOA, A. MKT, 61/93, 18 Muherrem 1262 (1845).

[4] Bu mezheplerin inançları, ibadethaneleri ve diğer dini hususları hakkında detaylı bilgi için bakınız; Tevfik Sultan el-Yozbeki, *Tarih-u ehli'z-zimme fi'l-Irak*, Dârü'l-ulûm li't-tıbaa ve'n-neşr, el-Riyad,1983.

anlaşmazlıkları yaşanmakta idi[1]. Keldânîler ve Nasturyenler, ayrı ayrı piskoposların sahalarına girmekte idiler.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bağdat konsolosu, 1901 yılına ait bu iki topluluk hakkında tablo 15'teki bilgileri vermektedir.

Dağlık bölgede yaşayan Nasturyenlerin yaşam tarzları itibariyle Kürtleşmiş idiler. Bunlar da Kürtler gibi hayvancılık ile geçinmekte, ovalarda yerleşik olanları ise, hayvancılığın yanısıra ziraat ile de uğraşmakta idiler.

Keldânîler ve Nasturyenler, ayrı ayrı piskoposların sahalarına girmekte idiler. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bağdat konsolosu, 1901 yılına ait bu iki topluluk hakkında vermiş olduğu bilgiler, aşağıdaki tablo'da gösterilmiştir.

Dağlık bölgede yaşayan Nasturyenlerin yaşam tarzları itibariyle Kürtleşmiş idiler. Bunlar da Kürtler gibi hayvancılık ile geçinmekte, ovalarda yerleşik olanları ise, hayvancılığın yanısıra ziraat ile de uğraşmakta idiler.

Keldânîler, Asurîler, Ermenîler ve Süryânîlerin bir kısmı ise, genelde şehir ve kasaba merkezlerinde yaşamaktaydılar.

Tablo 12
1901 senesinde, Anadolu ve Irak topraklarında yaşayan Keldânîler ve Nasturyenlerin Nüfusu

1- Keldânîler

Bölge	Nüfus
1 -Babil Başpiskoposluğunun piskoposluk sahası içinde (Bağdat komünüyle birlikte Musul ve civarı)	2.705
2 -Kerkük piskoposluk sahası içinde	350
3 -Amadiye-Akra piskoposluk sahası içinde	1.165
4 -Cizre piskoposluk sahası içinde	825
5 -Siirt piskoposluk sahası içinde	915
6 -Mardin piskoposluk sahası içinde	70
7 -Diyarbakır piskoposluk sahası içinde	200
Toplam	**6.230**

[1] 1878 senesinde, Musul Mutasarrıfı Nazım Efendi'ye gönderilen bir ferman'da, Musul'da ikamet eden Süryânî Yakubîler ile Süryânî Katolikler arasında uzun süreden beri devam eden kilise, arâzi ve mezarlıklar üzerindeki anlaşmazlıkların, sorumlu merci'lerin bu konuda iki cemaat reisinin katılımıyla kesin bir çözüme kavuşturulması istenmiştir. Bkz; BOA, İrd. Mec. Mah, 2846, 7 Safar 1296 (1878).

2- Nasturyenler

Gruplar	Nüfusları
I -Grup aşiretler: Tiariler, Mar-Şimon patrikliği altında	2.271
II -Grup aşiretler: Çumalar, piskopos Deseheln	1.650
III -Grup aşiretler: Gawarlar, piskopos Gawar	2.103
1 -Başpiskoposluğun sahası içinde	1.103
2 -Mar-Yohan piskoposluk sahası içinde	972
3 -Mar-Yonan piskoposluk sahası içinde	290
4 -Mar-Guryel piskoposluk sahası içinde	5.217
Toplam	**13.573**

Kaynak: *M. Cem. Blg, g. e*, s. 135-136.

Musul ve çevresindeki bazı kasabalarda, Erbil, Kerkük ve Bağdat gibi büyük şehirlerin merkezlerinde yerleşmiş olan Hristiyan azınlık, genelde hizmet, ticaret ve esnaflık mesleklerini icra etmekte idiler. 1881-83 sayımının verilerine göre, Musul Vilayetinde 7.232 nüfuslu bir Hıristiyan topluluğu bulunmaktadır. Bunların içinde de en büyük topluluğu, 7.082 nüfusla Katolikler oluşturmaktadır. Bunların ardından Hıristiyan topluluğu içinde sırasıyla, 102 Protestan, 45 Ermenî ve 3 Rum bulunmaktadır.

Bunların liva ve kazalara göre dağılımı ise, Musul'da 2.929 nüfusla en büyük Hıristiyan topluluğu bulunurken, bunların 2.809'ı Katolik, 74'ü Protestan, 45'i Ermenî ve 1'inin Rum oldukları tespit edilmiştir.

Musul'a bağlı kazalarda ise, Dıhok'ta 1.742, İmadiye'de 1.241, Akra'da 170, Zaho'da 228 ve Zibar'da 76 Katolik bulunmaktaydı. Kerkük merkez liva'da 243'ü Katolik ve 2'si de Rum olmak üzere, toplam 245 kişilik bir Hıristiyan topluluğu bulunmaktaydı.

Kerkük'e bağlı kazalarda ise, Erbil'de 340 ve Köysancak'ta da 205 Katolik bulunmaktaydı. Süleymaniye livasında ise, 54 kişilik bir Katolik mezhepli Hıristiyan topluluğu bulunmaktaydı.

1895 senesinde yapılan nüfus sayımına göre, Musul livasında; 4.482 Katolik, 1.322 Keldânî, 1.159 Süryânî, 135 Protestan, 73 Ermenî ve 13 Rum bulunurken, Kerkük'te 1.117 ve Süleymaniye'de de 54 Katolik bulunmaktaydı.

1906-7 senesinde yapılan nüfus sayımına göre ise, Musul livasında, 3.882 Katolik, 1.024 Yakubî, 719 Keldânî, 74 Protestan, 45 Ermenî ve 1'de Rum bulunur iken, Kerkük'te 2 Rum ve 788 Katolik, Süleymaniye'de ise 56 Katolik bulunmaktaydı.

Tablo 13
1881-1883 senesi Genel Nüfus sayımına göre
Musul Vilayetinde Hristiyan Nüfusu

Kazalar	Rum	Ermenî	Katolik	Protestan	Toplam
Musul	1	45	2.809	74	2.929
Dıhok	-	-	1.742	-	1.742
Akra	-	-	170	-	170
Zaho	-	-	228	-	228
Zibar	-	-	76	-	76
Sincar	-	-	-	-	-
Kerkük	2	-	243	-	245
Salahiye	-	-	-	-	-
Erbil	-	-	340	-	340
Râniye	-	-	-	-	-
Köysancak	-	-	205	-	205
Revandüz	-	-	-	-	-
Süleymaniye	-	-	54	-	54
Gülanber	-	-	-	-	-
Merge	-	-	-	-	-
Şehr-i Pazar	-	-	-	-	-
Baziyân	-	-	2	-	2
İmadiye	-	-	1.213	28	1.241
Toplam	**3**	**45**	**7.082**	**102**	**7.232**

Kaynaklar: BOA, Mus. Kerk. Arşv. Blg. *a.g.e*, s. 12; H. Karpat, *a. g. e*, s. 144-1445.

Tablo 14
1895 senesi Nüfus sayımına göre
Musul Vilayetinde bulunan Hıristiyan Nüfusu

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
Keldânî	1.322	-	-	1.322
Süryânî	1.159	-	-	1.159
Katolik	4.482	1117	54	5.653
Ermenî	73	-	-	73
Protestan	135	-	-	135
Rum	13	-	-	13
Toplam	**7.184**	**1117**	**54**	**8.355**

Kaynaklar: BOA, Mus. Kerk. Arşv. Blg, *a. g, e*, s. 13.

Tablo 15
1906-7 senesi Nüfus sayımına göre
Musul Vilayetinde bulunan Hıristiyan Nüfusu

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
Rum	1	2	-	3
Ermenî	45	-	-	45
Katolik	3.882	788	56	4.726
Protestan	74	-	-	74
Keldânî	719	-	-	719
Yakubî	1.024	-	-	1.024
Toplam	**5.745**	**790**	**56**	**6.591**

Kaynaklar: BOA, Mus. Kerk. Arşv Blg, *a. g, e*, s. 14. H. Karpat, *a. g. e*, s. 166-167.

B Yahudîler

Yahudîlerin ve dolayısıyla Yahudîliğin bölgeye gelişi, yukarıda da zikredildiği gibi, M. Ö 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında Babil Kralı Nabukadnassar tarafından Filistin topraklarında bulunan İsrail halkının esir alınması ve Irak topraklarına sürülmesi üzerine Irak halkı ve dolayısıyla kuzey bölge halkı arasına Yahudîlik girmiştir.

Bölgede bulunan Yahudî toplumunun büyük bir kısmı, Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye gibi şehirlerin merkezlerinde yerleşmişlerdir[1].

1881-83 senelerinde yapılan genel nüfus sayımına göre, Musul ve Şehrizor vilayetlerinde toplam 4.286 nüfuslu bir Yahudî topluluğu bulunmaktaydı.

Bunların liva ve kazalara göre dağılımı ise şöyle olmuştur;

Musul'da 692, Dıhok'ta 496, Akra'da 283, Zaho'da 543, Zibar'da 57, Kerkük'te 441, Salahiye'de 157, Erbil'de 620, Raniye'de 45, Köysancak'ta 134, Ravendüz'de 359, Süleymaniye'de 218, Gülanber'de 59, Merge'de 35, Baziyân'da 26 ve İmadiye'de 121 Yahudî bulunmaktaydı.

Yahudîler, geleneksel meslekleri olan ve iktisadî hayatın can damarını oluşturan tefecilik ve ticaret mesleklerini burada da icra etmekte idiler.

Yahudîler'in kırsal kesimde yerleşik olanları da çiftçilik ile geçinmekte idiler.

Yahudîlerin, tefecilik mesleklerini icra ederken, zaman zaman devletin iktisadî çıkarlarına zarar verdikleri gözlenmiştir.

Zira 1847 senesinde Bağdat valiliğinden gelen bir yazı üzerine, valiliğe gönderilen İrade-i Dahiliyede;

---

[1] Yahudîlerin Musul ve Şehrizor Vilayetlerindeki nüfus dağılımı için bakınız 3, 4 ve 6 nolu tablolar.

> Bağdad'da olân Yahudî tâifesinin çoğu, köşe bâşlarında birer dükkân açarak, sarrâflık etmekde ve o civârda bûlunân akçelerin çok olması bâkımından, fiyât-ı mukarrere üzre alup, sîm (vizr-i çubuk) ederek, Musul'daki mübâya'acı'ya göndermekde olduklarını ve Musul'da olân mübâya'acı dahi, kendisinin almış oldığı ecnâsı, yine çubuk ederek, Diyârbakır'da olân mübâya'acı'ya göndererek, o dahi tedârik edebildigi ecnâsla berâber, zikr olunân (vizr-i çubuk) larını Saydâ'ya ve oradan Avrupa'ya" göndermekte olduklarını, bu durum'un "Darphâne-i Â'mirenin zararına yol açtığına binâen, Bağdad'da bir dirâyetli mübâya'acı nasb-u gönderilmesiyle, 1.000 kese ve Musul ve Diyârbakır'da olânlara dahi, beşer yüz kese sermâye verilûb ve bündan sonra bu gibi hareketlerden kaçınılması, hakkında uyarılmaktadır[1].

Bölgede bulunan Yahudîler, bu dönemde yaşanan idarî düzenlemelere topluca tepki gösterebilmiş ve arzuladıkları idarî konumu devlete kabul ettirmişlerdir.

Zira 1894 senesinde, Musul valiliğine gönderilen bir İrade-i Dahiliyede;

> Musul Vilayetine bağlı Beytü'n-Nûre karyesinde mutavattın millet-i Mûseviyye'den 100 hâne halkı, mukaddemen karye-i mezkûrenin Vân Vilâyetine ilhâk olunmasından nâşi' terk-i vatan etmişler ise de, bû kere mezkûr karyenin Musul'a i'âdesi sonucu, yine köylerine a'vdet edeceklerinden, bûnların 1300 (1882) senesinden 1309 (1891) senesine kadar vergi ve bedelât-ı a'skeriyye'den müterâkim borçlarının terkîn-i kaydıyla, 1310 (1892) sensinden i'tibâren mürettebât-ı senevîyyelerinin ahz-u istifâsı, talep edilmiştir[2].

Irak Yahudîleri arasında, İran'dan göç edenler de bulunmaktaydı. Zira bunların bir kısmı Osmanlı tebaası Yahudîler ile evlenip, Osmanlı tabiiyetine 20-30 seneden beri geçmiş olmalarına rağmen, bir kısmı Bağdat'ta bulunan İran maslahatgüzarına sığınıp, kendilerinin İran tebaası oldukları halde, Osmanlı Devleti'nin kendilerinden cizye talep etmesini kabul etmeyerek, İran Devleti'nden haklarının korunması talebinde bulunmuşlardır.

Ancak Osmanlı Devleti, bunların Osmanlı tebaası ile evlenerek, Osmanlı topraklarında yabancılara yasak olan emlak ve mülk edindiklerini, dolayısıyla ya Osmanlı tabi'iyetini kabul edib, mükellef oldukları cizye'yi ödemeleri veya yabancı tabi'iyyetine geçip, edindikleri emlak ve mülkü değeri üzerinden Osmanlı tebaalarına devretmeleri gerektiğini İran maslahatgüzarına bildirmek zorunda kalmış ve bu konuda Irak'ta bulunan Yahudî ve Hıristiyanların, Hâhâm ve Başpiskoposlarına kendi topluluklarına bu yasal zorunlulukların bildirilmesi ve aydınlatılmalarını talep etmiştir[3].

---

[1] BOA, İrd. Dh, 8741, 24 Rabiü'l-ahir 1264 (1847).

[2] BOA, İrd. Dh, 41, 24 Şaban 1312 (1894).

[3] BOA, İrd. Hrc, 2205, 4 Şaban 1264 (1847).

Üçüncü Bölüm

Toprak Düzeni

Toprak Düzeni

I Tanzimat Öncesi

Bağdat, Musul ve Şehrizor vilayetlerini oluşturan bölgenin büyük bir kısmı, ikinci Halife Ömer bin Hattâb döneminde barış yolu ile İslam Ordusu tarafından feth edilmiştir. Ancak toprakların yerli halk elinde bırakılmasından dolayı haracî olarak kabul edilmiştir. Basra bölgesi ise öşrî topraklar statüsünde bırakılmıştır[1].

Kuzey Irak topraklarının bu konumu, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Ancak İslam Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren uygulanan ikta sisteminin, Osmanlı döneminde de tımar olarak yaygın bir şekilde uygulanması, bu toprakları giderek mîrî topraklar haline dönüştürmüştür[2].

Osmanlılar, Tanzimat öncesi, feth ettikleri toprakları devlete sadakatı ile bilinen, halk tarafında kabul edilen, cebelü te'mini ve askerî kabiliyeti yüksek olan sipahi denilen kişiye tevcih ederlerdi[3].

Devletin bir görevlisi olarak toprak parçası sipahi'ye, yerli halkın ileri gelenlerinden en az üç kişinin tezkiyesiyle, Sultan namına bölge valisi tarafından beraatla uhdesine tevdi' edilirdi[4].

---

[1] Haracî topraklar, gayri müslimlerin elinde bulunan ve toprak üzerinden 10/1-50/1 arasında alınan vergilerini haraç olarak devlete ödemekle yükümlü oldukları topraklardır. Öşrî topraklar ise, müslümanların özel mülkiyetlerinde olup, elde ettikleri ürünlerinin zekâtını öşür olarak 10/1 miktarında devlete ödemekle yükümlü oldukları topraklardır. Bkz: Hişam Alvan el-Samaraî, *Mülkiyetü'l-arz fi'l-fikr el-iktisadî ve re'yü'l-İslam fihâ, Nedvetü'l-iktisad el-İslamî*, Ma'had el-buhûs ve'l-dirâsât el-Arabiyye, Bağdat 1983, s. 101-124.

[2] Mîrî topraklar, savaş yolu ile fethedilen ve mülkiyetini devletin elinde tuttuğu, ancak belli bir kira karşılığında imar etmesine kabiliyeti olan kimselere menfaat hakkı verilen topraklardır. Bkz; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 190. İstanbul 1994.

[3] Osmanlı toprak sistemi hakkında bkz: Ayn Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri, 1602 (1018)*, çeviren; Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964; Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, 1 baskı, İstanbul 1980; Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, Eren, İkinci baskı, İstanbul, 1996; Hadiye Tunçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Görsoy Basımevi, Ankara, 1962; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994.

4 1824 senesinde, Kerkük Sancağına bağlı Dakuk nahiyesinde Şeyh Kendî köyünde, 20.000 akçelik bir zeametin verilmesi hakkında, Bağdat valisi tarafından İstanbul'a gönderilen yazıda; "Memâlik-i hâkâniyye'de vâki' tımâr ve ze'âmet, tevcih olunacak kesânin erbâmıdır degilmidir mu'âyene içun, divân-ı â'lîde ispât-ı vucûd eylemeleri nizâm-ı cedîd şürûtundan iken, Şehrizor

Bu toprak parçası sipahiye, vergilerini kendine tahsis etmek karşılığında, toprağı işletmesi ve savaş durumlarında Sultanın Ordusuna asker temin etmesi için tımar olarak verilirdi.

Tımar sahipleri, ihtiyarlık ve hastalık nedeniyle işletemedikleri tımarlarını, rıza gösterdikleri oğul, akraba veya ortaklarına devretmeyi devletten talep etme hakkına sahip idiler.

Ancak devlet, devredilecek kişide, tımar yönetecek kabiliyeti aramakta ve uygun gördüğü takdirde bu devir talebini genelde kabul etmekte idi[1].

Osmanlı Devleti, sahipleri ölmüş, varis bırakmamış veya terk edilmiş tımarları, belli dönemler içerisinde tespit eder ve devletin mîrî topraklarına katarak, tahsilatını da ordu hazinesine devretmekte idi[2].

Osmanlılar, haslı eyaletleri sancaklara, bunları da tımar, vakıf ve ocaklık olarak hak sahiplerine tevcih etmişlerdir.

Bu sistem içerisinde Tımar topraklarını yıllık geliri bakımından üç kısma ayırmışlardır;

1- Yıllık geliri 20.000 akçe olan topraklara Tımar,

2- Yıllık geliri 20.000-100.000 akçe olanlara Zeamet,

3- Yıllık geliri 100.000 akçenin üzerinde olan topraklara da Has denilmekte idi. Haslar genellikle beylerbeyi ve sancakbeylerine verilen dirlikler idi[3].

Eyâleti, Âsitâne-i sa'âdet'e be'îd ve Bağdad'a karîb ve u'hde-i çâkiride olmağla, hakk-ı çâkirânemde olân i'timâd-ı şâhâne ve vusûk-ı hüsrâvâne iktizâsıyla, eyâlet-i mezkûre her ne kadar dâhil-i u'mûm ise dahi, ifrâz olunûb, li'ecli't-tevcîh Âsitâne'ye gelüb, ispât-ı vucûd etmek iktizâ eden ze'âmet ve tımâr ashâbı, der a'liyye'ye vurûdlerine bedel, huzûr-i çâkiride ispât-ı vucûd edüb, Sancâğında sâkin ve erbâbı olmayânlara ma'kel olmâmak şurûtına dikkat ederek, tashîh ve temyîz ve erbâb-ı harb-u darbtan, rükûb-u nüzûle iktidârları meşhûd çâkirâne oldukdan sonra, a'rzının li'ecli't-tevcîh Âsitâne'ye ib'âs-ı, fermân buyurulmağla, ber vechi fermûde, Kerkük Sancâğında Dâkuk nâhiyesinde, Şeyh Kendî nâm-ı karye ve gayriden, yirmi bin akçe ze'âmet'e mutasarrıf olân Habîb veled-i Abdullah kulları fevt olub, ze'âmeti münhal ve hizmet-i lâzimesi mü'attal kalmağın, erbâb-ı istihkâk ve bölük mülâzimlerinden müteveffây-ı merkumın sulb-ı sahîh oğlı Abdülkadir kulları huzûr-ı çâkiride ispât-ı vucûd edib, hizmetine mülâzim ve erbâb-ı rukûb-u nüzûl ve ashâb-ı harb-u darbtan oldığı tahkîk olunmağla, eltâf-ı şâmiletü'l-eknâf hazret-i şehriyâriden zikr olunân karye-i Şeyh Kendî ve gayriden yirmi bin akçe ze'âmet yedinde olân alâybeyi a'rzı mûcibince, pederi mezbûr Habîb veled-i Abdullah'ın mahlûlünden bâ'is-i a'rzı u'bûdiyet, merkum Abdülkadir kullarına tevcîh-u i'nâyet ve yedine bir kıt'a beraat-ı şerîf-i â'liyi şân sadaka ve ihsân buyurulmak rıcâsıyla, pâye-i serîr-i a'lâye a'rz-u i'lâm olundı, olbâbta emr-u fermân, der ma'delet-i zi-şânındır " denmektedir. Bkz; BOA, Cev. Tm, 1159, 27-Safar-1240 (1824).

[1] BOA, Cev. Tm, 494, 11 Cemaziyelevvel 1193 (1779).

[2] 15 Cemaziyelsâni 1245 (1829) tarihinde çıkarılan bir emir ile "a'sâkir-i mansûra tâbûrları neferâtından mahlûl olân veya ba'zılarının terkiyle açıkta kalân tımârların, 1245 senesinden i'tibâren tâbûrlara ilhâkı emrolundığından, tahsilatın, mansûra hazînesine irsâli" emredilmiştir. BOA, Cev. Tm, 677, 15 Cemaziye'l-sâni 1245 (1829).

[3] Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 189-201.

XVI. yüzyılda Musul Eyaleti'nin toprakları hakkında çıkartılan Musul Kanunnamesinde;

> Musul'da 100 dönümlük yere bir çiftlik ta'bîr edilmiştir. Ve her dönümünün de boyu ve eni yürümek adımı ile kırk adım üzerine hesâplanmıştır. 100 dönümlük yer, orta dereceli bir toprak parçasıdır. Eğer sulu ve her yıl ekilir yer olursa o zaman seksen dönüme bir çiftlik i'tibâr olunur. Ve kötü topraklı yerlerde 150 dönümlük bir çiftlik" sayıldığı bildirilmektedir[1].

Yine aynı eserde bölgedeki halktan, tam ve yarım çift yazılan kimseler, yerlerini bırakıp başka yere geçerek orada ziraat yapamazlardı. Ancak üzerlerine yazılan yerleri tamamen ektikten sonra başka bir yerde de çalışıp rençberlik etmek isterlerse, bunu sipahileri men etmezlerdir. Fakat kendi yerini bırakıp da başka bir sipahi'nin toprağında ziraat yaparsa ondan bir öşür daha alınırdı. Bir kimse üzerine yazılan çiftliği ekip biçeceğine, boş bırakırsa bunun gibilerden çift resmi ve boş bırakma ücreti alınırdı. Fakat sipahi, toprağı boş bırakanın elinden alıpda başka birine tapuya verirse, o zaman daha önce çiftliği boş bırakandan ayrıca bir resim alınmazdı. Bir de çok fakir olup çiftliğini işletememiş veya doğal afetlere maruz kalmışsa, bunun gibilerden resim alınmazdı[2]. Bölgedeki toprak düzeni bu çerçeve içinde tanzimatın ilanına kadar devam etmiştir.

II 1865 Toprak Lahiyası

Tanzimat uygulamaları, Şehrizor ve Bağdat'ta 1843, Musul'da ise 1847 senesinde ilan edildi. Resmî kaynaklarda, tanzimat uygulamaları ile her ne kadar eşit hukuk teamüllerinin getirildiği öne sürülmüş ise de, Musul ve Şehrizor vilayetlerini oluşturan bölgenin coğrafî ve sosyal yapısının yanısıra, toprak yapısı da Tanzimat kanunlarının uygulanmasını imkansız kılmaktaydı.

Musul ve Şehrizor vilayetlerinin toprak yapısı, bölgenin idari taksimatı çerçevesinde üç ayrı bölgeye ayrılmıştır:

1- Kuzeyde ve kuzeydoğuda, bol yağışlı dağlık ve sert, ancak verimli topraklara sahip olan Süleymaniye Sancağı.

2- Dicle nehrinin uzantısı doğrultusunda, kuzeyden güney ve güneydoğuya uzanan, bol yağışlı, sulama imkanları zengin ve verimli topraklara sahip olan Kerkük Sancağı.

3- Dicle'nin batısında kuzeyden ve kuzeybatıdan güney ve güneybatıda Suriye sınırına kadar uzanan verimli ve ayrıca Cezîre'nin çöl iklimli topraklara sahip olan Musul Sancağı.

---

[1] Hadiye Tunçer, *a. g. e.* s. 103.

[2] A, s.

Tanzimat'tan sonra tımar sisteminin çözülmesiyle beraber, Musul ve Şehrizor toprakları, yetkililer ve aşiret şeyhlerinin işbirliğiyle, aralarında paylaşılmaya başlanılmıştır.

Bu durumdan çok rahatsız olan ve sömürülen halk, 1858 senesinde devlet nezdinde şikayette bulunarak, bölge topraklarının üzerinde yaşanan yolsuzlukların önlenmesi ve hazine çıkarlarının korunması çağrısında bulunmuşlardır.

Bu çağrı üzerine, Dersaadet'ten Musul valiliğine gönderilen bir emirde;

> Musul eyâletinde kâin kurâ ve mezâri'in ekserisi, ba'zı aylar vukâlân-ı ehâli tarafından kapatılarak ve bu ta'kib ile, kırk elli bin tağâr tohum isti'âb eder ba'zı arâzi-yi mahlûle dahi, taht-ı tâpû'ya alınarak, her biri bir şahsın u'hdesine geçirilüb, arâzi-yi eyâlet, â'detâ çiftlik hükmüne" konulmuş olduğundan, bunların "bi't-tedkîk zâhira ihrâcı takdirinde bir kaç bin kese menâfi'-i hazîne hâsıl olacağı mahallinden inhâ", olunduğu bildirilmektedir.

Bu konuyu araştırıp gerçekleri ortaya çıkarmak için "mu'teberân-ı ehâliden " oluşan bir komisyon kurulması talep edilmiştir[1]. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye tarafından 12 Şevval 1282 (1865) tarihinde Irak toprakları hakkında bir layıha çıkartılmıştır[2]. Onsekiz bentten oluşan bu layıha, Musul, Şehrizor topraklarının hukukî konumlarını düzenlemektedir;

1- Bağdat ve Şehrizor toprakları, eskiden haracî topraklar idi, sahipleri elinde mülkiyet üzere bulunmakta olmasına rağmen, zaman geçmesiyle ve toprak sahiplerinin çoğunun ölmesiyle ve soylarının kalmamasıyla, bu topraklar mîrî topraklar haline dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki mîrî toprakları gibi, bu topraklar da tapu kanununa uygun olarak hazine tarafından taliplerine ihale ve tafvîz edilmesi.

2- Söz konusu toprakların, büyük ve genişliği dolayısıyla, işletilmesi yalnız yerli halkla sınırlı tutulması halinde, beklenen ve arzulanan imarı yerine getirmekte yetersiz kalacağına göre, bu topraklara yabancılar ve onların yandaşları hariç olmak kaydıyla her kim talip olur ise verilmesi.

3- Eskiden Anadolu, Rumeli ve Arabistan'ın bazı kısmı, Halep ve Suriye bölgelerinde olduğu gibi, bu toprakların da tafvîz ve ihalesi durumlarında, talipleri ellerine resmî, mühürlü ve matbu senetlerin verilmesi zorunlu olduğu halde, buraların uzaklığı nedeniyle, usûluna uygun ve koçanlı olarak basılıp gönderilmesi, Bağdat hazinesinde muhafaza edilmesi, hükümetin temsilcisi, mal

---

[1] BOA, İrd. M. Val, 18208, 13 Ramazan 1275 (1858).

[2] BOA, İrd. M. Val, 24610, 23-Şaban-1282 (1865).

memuru ve Büyük Meclisin ortaklaşa oluşturulan komisyonu tarafından dağıtılıp verilmesi, verilen koçanların sınırı, yüzölçümü ve detaylarını içeren mazbataların kaydedildikten sonra belli aralıklarla Defterhâne-i Âmire'ye gönderilmesi.

Bu bent ile ihale olunacak topraklar için öngörülen, yerinde tapu senetlerin Defterhânede kaydı bulunmak kaydıyla düzenlenmesi ve verilmesi ilkesi hakkında, düzensizliğe yol açacağı ve kayıtlarda karışıklığa neden olacağı, Osmanlı Devleti'nin yakın ve uzak, her yerinde tapu senetlerinin, yerlerince verilen ilm-u haber belgeleri üzerine, Defterhâne-i Âmire tarafından düzenlenmesi ve gönderilmesi gerektiği ve toprakların tahmin üzere ihaleye verilmemesi, ilk başta yüzölçümleri ve diğer özellikleri kayd edildikten sonra tafvîz edilmesi gerektiği zikr edilmiştir.

4- Bu toprakların bir kısmı, yerine göre yerleşim bölgelerine yakın olması hasebiyle kıymetli, diğer bir kısmı ise uzak bölgelerde bulunmaları nedeniyle değersiz oldukları, dolayısıyla birinci kısım toprakların müzayede yolu ile ihalesi mümkün ise, ikinci kısım toprakların işletilmesi, ancak bazı teşvik ve destekler ile işletilebilir ve talip çıkabileceği mümkün olduğuna göre, talipleri olacak olan topraklarda müzayedenin muaccel bedel ile ihale edilmesi, ikinci kısım toprakların muaccelesiz ve ücretsiz olarak verilmesi.

Bu bent hakkında, söz konusu topraklardan uzak bölgelerde bulunan toprakların bir kısmı teşvik ve kolaylaştırıcı tedbirlerin alınmadığı takdirde gerçekten de kimsenin bu topraklara talip olamayacağı, dolasıyla bu konumda olan toprakların ücretsiz olarak taliplerine dağıtılması uygun görülmüş ise de, ancak bu konuda suistimale yer verilmemesi için hükümetin dikkat ve özel bir gayret ve himmet sarf etmesi gerektiği bildirilmiştir. *

5- Söz konusu toprakların bırakılması, el değiştirmesi ve bütün hukukî işlemleri, tapu kanunnamesi hükümlerince olacak ve bu hüküm açık bir şekilde verilecek tapu senetlerinde belirtilecektir.

6- Tafvîz olunacak toprakların, geçerli bir mazeret gösterilmeden üç sene işlenmediği ve terk edildiği takdirde, kanunname hükmünce sahipleri elinden alınarak başkalarına verilecek ve bu hüküm de açık bir şekilde tapu senetlerinde zikr edilecektir.

7- Söz konusu toprakları, parça parça ve çiftlik şeklinde tek bir kişiye veya ortaklaşa iki ve daha fazla kişilere tafvîzi geçerlidir. Ancak bir nehrin kıymetli yerlerinin alınması ve diğer bölgelerinin mîrîye bırakılması kabul edilmiyecektir.

---

*-Osmanlı Devleti, bu tür yerleri bölgedeki göçebe Kürt ve Arap aşiretlerini yerleşik hayata geçirmek için dağıtmakta idi. Bu konuda Aşiretlerin İskânı bölümüne bakınız.

8- Tarım sulaması için tahsis edilen nehirlerin kapalı, atıl veya yeniden temizlenmesi ve kazılması gerektiği durumlarda, masraflar taliplerine ait olup, ihale mukavelesinde bildirilecektir.

Ancak bu durumda olan nehirlerin talipleri olmadığı takdirde, masraflarının bir defaya mahsus olmak üzere, hazine tarafından karşılanması, geriye kalan masraflar ise toprak sahipleri ve çiftçiler tarafına bırakılması öngörülmüştür[1].

9- Söz konusu toprakları sulayacak nehirlerin düzenli bir şekilde bu topraklara aktarılması, bu toprakların işletilmesi açısından hayat kaynağı oluşturmakta idi. Bu husus için hazine tarafından her sene büyük miktarda akçe sarf edilmekte idi.

Bölgenin yanlız Şehrizor Kaymakamlığının bazı yerlerinde ve Bağdat tarafında aşiretlerin mîrîsi, genelde düzenli ve belirli vergileri olmadığından dolayı, bu toprakların çiftçilerinden Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, hasılattan onda bir (10/1) öşür alınmasına hak ve salahiyetleri olmayacağına göre, onuncu bentte açıklanacağı üzere eskiden kabul edilen usul çerçevesinde mîrî paylarının alınması.

10- Birinci bentte zikr ve arzedildiği üzere, söz konusu topraklardan Bağdat ve Şehrizor toprakları feth edildikleri zaman, yerliler elinde bırakılmış ve haracî topraklar olarak mukaseme temeli üzerine, yağış ile sulanan toprakların bir kısmından 10'da ve bazı yerlerde 5'te ve 6'da bir, nehirler ile sulanan yerlerin tarım hasılatlarından 3'te, 5'te, 6'da ve daha fazla mîrî payı alınmakta idi.

Basra toprakları ise ganimet olarak fetih askerlerine dağıtılmış, öşrî topraklar olarak kabul edilmiştir.

Bu iki tür toprakların yanısıra, uygulamada değişik yöntemler ile vergileri toplanan yerler de bulunmaktaydı. Ancak şimdiye kadar adalet ve hakkaniyete uygun olmayan uygulamalara son verilmiş olmasından dolayı, bu toprakların ihale ve tafvîzi sırasında, eski yükümlüklerini indirmek ve azaltmak kabul edilmemiştir. Ancak mümkün mertebe gereken ıslahat ve düzeltmelerin yapılması ile zaman içerisinde adaletli bir düzenin sağlanması talep edilmiştir.

Bu bent hakkında yapılan düzeltmede şöyle denilmektedir;

Bağdat ve Şehrizor civarında bulunan topraklar, haracî topraklardan olması nedeniyle, bunlar hakkında uygulanacak muamele diğer topraklar hakkında icra olunacak usul ve muamele uygulanmayacaktır.

---

[1] Devlet, bazen islahı gereken yerleri bölge halkına ücret karşılığında yaptırmıştır. Bağdat Vilayeti içinde bulunan Aziziyye kazasında "Nac" adındaki arâzinin islahı ve yeniden tarıma kazandırılması için bir su cetvelinin açılması gerektiğini ve bu cetvelin açılması, bölgede bulunan çiftçiler ve ahaliye sadece yiyecek masrafı olarak 20.000 Kuruş masraf ile yapılacağı, Bağdat valiliği tarafından Maliye Nezaretine bildirilmiştir. BOA, Mad. Def, 13665, 20 Kanununevvel 1302 (1884).

Bu topraklar feth edildikleri gün, hangi muameleye tabi tutulmuşlar ise, yani hasılatlarından 3, 5 veya her kaçta bir vermeleri kararlaştırılmış ise, onun değiştirilmesi şer'an caiz olamayacağından, bu tür toprakların eski yükümlükleri çerçevesinde mîrî paylarının alınması;

Ancak zaman geçmesiyle, bazı yerlerin değer kazanması ve diğer bir kısmının da değersiz bir konuma gelmesi dolayısıyla, bunların kazanmış veya kaybetmiş oldukları değer göz önüne alınarak mîrî paylarının yeniden düzeltilmesi;

Basra topraklarının da öşrî topraklardan olması hasebiyle, bu topraklardan öşürden fazla bir şey alınmaması, ancak bu tür toprakların içinden bazı yerlerin zaman içerisinde mîrî topraklar hükmüne girmesi dolayısıyla, ihale edilecek olanlarından öşür miktarından fazla bir şey talep edilmemesi, bu topraklar konumunda olup öşürden fazla olarak ihale edilmiş olan var ise, mukavelelerinin fesh edilmesi, bir mukavele ile mîrîye verilmesi;

11- Aslında bu toprakların haracî ve öşrî olmaları, yerlerine halktan bir çok kişi el koyarak mülk edindikleri, çoğunun tasarruf hakkı ise "hükümet-i seniyyenin" mültezim ve çiftçilerin yetiştirdikleri hasılattan ve halkın ektiği ağaçların mahsulünden 5, 8, 10, 20, 30 veya 40'ta bir "*akr*" adında yer kirası ve yolluk payı alınmasından ve senetleri dahi eskiden *akr* alageldiklerini veya başkalarından satın aldıklarını gösteren belgelerden ibaret olduğunu ve bu senetlerin çoğu da sahte ve düzmece olduğu ve asıl sahiplerinin soylarının kalmamasıyla rekabesi "Beytü'l-mâl'e" aid olan yerleri ele geçirmek için, haksız ve asılsız işler yaptıkları açık olmasıyla, bazılarının da zamanında vakıf olarak kayd edilmiş olmasıyla, bu tür hakların da son bentlerde zikr edilen hükümler ışığında adaletli bir muamele ve usula tabi tutulması;

12- Şöyle ki; söz konusu topraklarda mülkiyet iddia edenler için bir özel komisyon oluşturulması, ellerinde bulunan hüccet ve senetler incelenip tetkik ve tasarruf süreleri araştırılıp tahkik edilerek ve bunlardan gerek silsile ve soylarını takib ederek kendilerine veraset yolu ile intikal ve gerek şu suretle gerçek eski sahiplerinden satın alma yolu ile yüz yüzelli senelik meşru hüccet ve senetleri gösterip veya bu şekilde eski tasarruf haklarını ispat ederler ise, şimdiye kadar taraflarında *akr*'ı alınan yerlerin, müstakil bir deftere kayd edilerek, kendileri tarafından bizzat veya çiftçi getirilerek onları çalıştırarak imar ve ihya edeceklerine dair taahüt vererek, gerek kendileri, gerek mülkiyetleri geçecek soylarından olan evlat ve vereselerinin atıl bırakmadan imar edecekleri müddetce bir defaya mahsus ruhsat verilmesi, terk ve atıl bırakıldığı takdirde 13'üncü bent hükmünce yanlız *akr*'ını almak üzere, elinden alınması ve diğer taliplere tefvîz ve ihale olunması;

Bu bent hakkında yapılan düzeltmede şöyle denilmektedir:

Gereken tetkiklerin ve incelemelerin yapılmasıyla, zikredilen sahte ve asılsız hüccet ve senetler ile tasarrufları altına aldıkları toprakların hazineye alınması

doğru bir karar olduğu, ancak bu topraklar hakkında ibraz edilecek hüccet ve senetlerin tahkik ve tetkik kapsamında yüz-yüzelli senelik olmasının şart kılınması, esas maslahatı sorunlara sokacağı, ayrıca toprak sahipleri tarafından hüccet olarak en fazla kırk elli senelik hüccet ve senet göstermeleri, onlar. haklı çıkaracağına rağmen, geçerli kabul edilmemesi, ayrıca gerek bu bentte gerek 13, 14 ve 15. bentlerde gösterildiği şekilde, sahiplerinin kabiliyetsizlikleri nedeniyle bizzat veya başkaları aracılığıyla çalıştıramadıkları toprakların *akr*'ını almak üzere, sahipleri elinden alınarak başkalarına ihale edilmesi, ileride sorunlar çıkaracağı, ayrıca bu uygulamanın mîrî hükmüne geçmeyen yerler üzerinde gerçekleştirilmesi caiz olamayacağına göre, bu tür toprakların sahiplerinin topraklarını işletmeye kudret ve kabiliyetleri oluncuya kadar terk ve atıl bırakıldığı sürece yalnız *akr*'ları verilerek, hükümet tarafından bu toprakları işletebilecek kimselere geçici olarak verilmesi adalet ve hakkaniyete daha muvafık olacağı bildirilmektedir.

13- Bu hakları sabit olacak toprak sahiplerinden ne bizzat nede başkaları aracılığıyla ziraat ve işletmeye kudret ve mütaahit olamayanlar için soy ve nesebleri devam ettiği sürece, meşru hakları karşılığında gerek tarla, bağ ve bahçeler hasılatından en fazla 20'de bir olmak ve eskilerinde bu miktardan eksik yani 25, 30 ve 40'ta bir alınmakta ise, artırılmaması ve aynı oranda kalmak üzere bir akr payı verilmek ve alınacak olan tapu resmi, bırakma ve el değiştirme konuları, tapu kanunun hükümlerine uygun olarak aynen uygulanması ve mîrî hükmüne geçen toprakların tapu ile mîrî tarafından taliplerine tafvîz olunması, ancak verilecek akr maddesinin tapu senedinin altında açıklanması ve kayd edilerek yazılması;

14- Yukarıda zikr edilen *akr* sahiplerinden birisinin varis bırakmadan vefat eder, toprağının rekabesi Beytü'l-mâle geçer ise, bunlardan sahipleri ellerinde bırakılmış olanları, diğer mîrî topraklar gibi taliplerine tefvîz olunması ve daha önce sahiplerinin imar ve işletmesine kabiliyetsizlikleri nedeniyle başkalarına tefvîz edilmiş bulunlarının *akr* mürettebleri tamamen kaldırılarak hazineye ait mîrî paylarından başka bir şey talep edilmemesi;

15- Açıklandığı üzere, hak iddiasında bulunanlar, 13'ncü bentin hükümlerine göre iddialarını isbat edemeyerek, yanlız bir müddetten beri *akr* aldıkları gerekcesiyle veya bir takım mahkemelerden ve yabancılardan aldıkları zaif ve geçersiz senetler göstererek iddaya kalkışanlara ve uzun zamandan beri atıl ve boş bırakılıb yeniden mâl edilecek yerler için kayde değer senetler gösterilir ise de, uzun zamanın geçmesi ve haklarının kaybedilmesi nedeniyle, bu tür kimselere kesin bir cevap verilerek, diğer mîrî topraklar hükmüne dahil edilip, onlara ve diğer talipleri ile birlikte imar ve ihyasına taahüt verildiği takdirde kendilerine tefvîz edilmesi;

16- Bir kısım vakıf toprakların vakfiyeti de, yine zikredilen komisyon tarafından incelendikten sonra, bir müstakil deftere kayd edilmesi, "â'izze-i

kirâm" vakıfları istisna olmak üzere, uzun zamandan beri vâkıfları taraflarından ziraat ve tasarruf olunanlarının mîrî payları alınarak, yine eskisi gibi vâkıfları tarafından tasarruf edilmesi, ancak uzun zamandan beri yanlız *akr* alınmasıyla ziraat edilmeyen, işletilmeyen, ekin ve binası olmayan vakıflar hakkında ise, 13, 14 ve 15'nci bent hükümlerince diğer *akr* sahipleri hakkında uygulanacak muamelenin aynen uygulanması;

17- Mîrî emlaktan bulunan mîrî bağlar, eskiden olduğu gibi hazine tasarrufunda bırakılması, imar ve işletilmeleri için gerekenlerin yapılması;

Bu bent hakkında şöyle denilmiştir:

Söz konusu eyalette bulunan mîrî bağların hükümet tarafından imar ve idare edilmesi öngörülmüş ise de, bu uygulamanın hazineye bir fayda sağlamayacağı, boşuna bir takım masrafları gerektireceğinden, yanlız öşrî hasılatından faydalanmak üzere, bunların müzayede yolu ile, değerleri üzerinden taliplerine devredilmesi daha hayırlı ve uygun olacağı bildirilmiştir.

18- Talipleri olmayan toprakların, eskisi gibi iltizam ve emanet suretiyle hazine tarafından imar edilerek, talipleri çıktıkça onlara ihale ve tefvîz edilmesi öngörülmüştür.

Irak bölgesinde, bu layıha hükümleri üzerine yapılan tapulaştırma ve toprakları iltizam ve emanet suretiyle ihaleye verilip işletilmesi, daha sonraki dönemlerde de temel alınarak uygulanmaya konulmuştur.

Bu tarihten sonra, toprak ihalelerinde ortaya çıkan sıkıntılar ve mîrî topraklar üzerinde hak iddia etme davaları devam etmiştir. Ancak 1891 senesinde Bağdat valiliğine gönderilen bir emir ile, bu tür toprak davaları artık kabul edilmemeye başlanmıştır.

Bu konu ile alakalı Şuray-ı Devlet tarafından Meclis-i Vukala'ya gönderilen bir yazıda;

> ...hıtta-i Irâkıyye'de cânib-i mîrî'den mazoût olarak her sene icâr ve müzâraâ suretiyle tâliplerine zira'at ettirilmekte bulunan arâzi hakkında vuku' bulacak hak arama davasına bakılmaması ve hıtta-i mezkürede müzâraâ usulundan hâriç olub mahlûlen cânib-i mîrîye kalan suvar-i tefvîsiyesince icâbât-ı kânûniyye ve mevki'iyyesinin " gözetilmesi talep edilmiştir[1].

III Topraklara Tapu verilmesi

Bölgede topraklara düzenli bir şekilde tapu verilmesi süreci, Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde (1869-72) başlamıştır.

---

[1] BOA, İrd. Şry. Dv, 5645, 16 Zilhicce 1309.

Ancak Musul valisi Vecîhî Paşa[1] döneminde Musul Eyaletinde ilan edilen Tanzimat dönemi ile beraber, tımar sistemi kaldırılmış ve bölge topraklarına sahiplerinin ellerinde bulunan buyurdulara dayanarak, devletin tayin ettiği memurlar vasıtası ile tapu verilmesi kararlaştırılmış ise de, Musul valisinin ifadesiyle;

> ...Musul ve hâvi oldığı kazâlarda kâin arâzi-yi mîriyyeden ba'zılarına şimdiye kadar ehâli bilâ tâpû mutasarrıf olmakda ve birazı dahi kimesnenin u'hdesinde olmayub, herkes diledigi mahalle zirâ'at ve hirâset eylemekde" olduklarını, dolayısıyla bu düzensizliğe son vermek için, bu konumda halkın elinde bulunan veya boş olan yerleri, onlara tapu vererek dağıtılması hakkında karar alındığını, ancak;
>
> ...Tâpû nizâmı icâbınca bûnlara i'tâ olunacak senedâtın, Dersa'âdet'den celbi, hem imrâr-ı vakti mûcib olarak, hemde ehâli-yi merkumenin mizâclarına ve şimdiye kadar sened almağa, alışmadıklarına nezaran" bu senetleri almaya rağbet etmeyeceklerine göre, tapu düzeninin kendileri için sağlayacağı yararları idrak edinceye kadar, geçici olarak ellerinde bulunan topraklar için;
>
> ...vâli ve meclis ma'rifetiyle tahkikât-ı icâbiyyesi bi'l-icrâ, senedât-ı lâzimesinin, bu tarafda düzenlenip verilmesi" ve daha sonra ortaya çıkacak olan durumlara göre Dersa'adet'ten gelecek olan matbu' ve doğru senetler ile değiştirilmesi yolundaki Musul valisi ve Musul defterdarı tarafından gelen talep, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye tarafından kabul edilmeyerek şöyle denilmiştir;
>
> ...Tâpû hakkında verilen nizâmda, ba'zı mahallerin istisnâsına dair sarâhat olmadığı cihetle, arâzi-yi mezbûrenin bilâ tâpû tasarruf olunması,

---

[1] Vecîhî Mehmet Paşa Yozgatlıdır, Asat Paşa'nın akrabasıdır, Hazinedarlığı döneminde kapucubaşı, 1827 de Rumeli payesiyle Edirne kaymakamı, 1829 da Samakoçak nazırı ve daha sonra Varna muhafızı olur. Ancak 1830 da bu görevinden alınan Vecîhî Mehmet Paşa daha sonra Selanik valisi, 1248 (1832) senesinin Şaban ayının 22'sinde vizaretle Belgrad muhafızı, 1251 (1835) de Bosna valisi, 1257 (1841) senesinin Rabiülevvel ayında Konya, aynı yılın Şevvalinde Diyarbakır, 1259 (1843) senesinin Şaban ayında Halep valisi olur. 1261 (1845) senesinin Muharrem ayında Valilik görevinden azledilen Vecîhî Mehmet Paşa, aynı yılın Rebiülevvelinde Belgrad, 1263 (1846) senesinin Rebiülevvel ayında Musul valiliğine atandı. Musul'da yaklaşık bir buçuk yıl kaldıktan sonra, 1264 (1847) Şabanında Ankara, 1265 (1848) Safarında Ankara'nın yanısıra Buzak valiliğide kendisine verildi. 1268 (1851) Safarında Bağdad valisi olan Vecîhî Paşa, 1269 (1852) Safarında da bu görevden alınarak, aynı yılın Şaban ayında tekrar Ankara, Şevvalinde Kürdistan, Zilkadesinde de tekrar Ankara valisi olur. 1271 (1845) Recebinde azledilen Vecîhî Paşa, 1272 (1855) Rebîülevvelinde Erzurum, 1274 (1857) Selanik, 1275 (1858) Rebiülahirinde bu görevinden de alınır. 1978 (1861) Muharreminde Meclis-i Vâlâ azası, 1279 (1862) şabanında Muhacirin Komisyon başkanı ve 1281 (1864) Rebiülahir ayının 17'sinde Cidde Valisi olan Vecîhî Mehmet Paşa, 1284 (1867) senesinin Rebiülahir ayının 16'sında vefat etmiştir. Bkz: Mehmet Süreyya, *a. g. e*, s. 602.

nizâmının hilâfı olacağı misillû, vulât tarafından tâpû senedi i'tâsı dahi, müvâfık-ı nizâm olâmıyâcağına ve sûret-i iş'arâ göre, ol-havâlide bûlunân kâffe-i arâziye, bû taraftan usûlu üzre, sened irsâli ile def'aten i'tâsı dahi, ba'zı mertebe-i müte'a'ssir görünecegine binâen, vergi ve mürûr tezâkiri misillû, mahalleri açık olarak bû taraftan iktizâsı miktâr evrak-ı matbû'a gönderilüb, teşvikât-ı icâbiyyenin icrâsıyla, o makule ashâb-ı emlâk ve arâziye refte, bu bâbda olân mahsenâtı ve fevâidi anlatılarak mahalleri doldurub verildikçe, ol-arâzi ne makule tımâr ve mukata'a dâhilinde oldığını ve hudûd ve sınır ve miktâr dönümlerini, bâlâsı defterlû mazbatası bi'l-irsâl, Defterhâne-i Â'mire'ye kayd olunması ve ashâb-ı arâziden, bir güne sened ibrâz edenler olûbda, kaydı olmadığı veyahût kaydına tevâfuk etmedigi hâlde, i'tibâr olmâmak üzre, muvakkaten tesviyesi, hem nizâmını mûcib ve hemde teshilât-ı mahalliye'nin husûlını müstevcib olacağı' bildirilmiştir[1].

Mithat Paşa döneminde başlatılan tapulaştırma süreci, Dersaadet tarafından verilmesi kararlaştırılan tapu senetlerinin, bölgenin uzaklığı nedeniyle, 1287 (1870) senesinin Şubat ayından itibaren verilecek olan senetlerin birer nüshasının Defterhane'ye gönderilmesi kaydıyla, Bağdat valiliği tarafından verilmesi kabul edilmiştir[2].

Ancak Kerkük Sancağı üzerinde, eskiden beri Musul ile Bağdat valileri arasında zaman zaman yaşanan nüfuz mücadelesi ve kendi vilayetleri sınırlarına dahil etme arzusu[3], tapulaştırma sürecinde de kendini göstermiştir.

Bağdat valiliğinin, tapu dağıtımında uygulamış olduğu kurallarını, Kerkük topraklarında da aynen uygulama isteğine karşı, Musul valiliği itiraz ederek, Kerkük topraklarının çoğu, şimdiki sahiplerine veraset yolu ile intikal ettiği, topraklarının bir kısmı yağış, diğer bir kısmı ise özel çaba ve külfetler sarf

---

[1] BOA, İrd. M. Val, 3069, 24 Cemaziyelahir 1264.

[2] BOA, Bağdat Ayn. Def, 851, s. 137, 4 Cemaziyelahir 1288. BOA, Bağdat Ayn. Def, 851, s. 145, 20-Safar-1289.

[3] Bu konuda bir örnek olarak şu hadiseyi zikretmekle yetineceğiz: 1857 yılında Şehrizor valisi Ali Rıza Paşa hakkında, Musul valisinin bildirmiş olduğu yolsuzluk ve kabiliyetsizlik iddialarını araştırmak maksadıyla Darsaadet'ten Kerkük'e gelen komisyon, bölgenin asayişinin giderek bozulması nedenini öğrenmek için Eyalet meclis azalarına yöneltilen soru üzerine "bu olayların Selim Paşa döneminde fazlalaşma sürecine girmiş olduğu ve hatta Selim Paşa'nın katırları bile Arap aşkıyaları tarafından çalınmış olduğu, ancak Ali Paşa döneminde bu tür olayların azalmamasının nedeni, Musul valisinin Kerkük'ü de kendi Vilayetine katmak isteğinden kaynaklandığı, çünkü Kerkük civarında köy basarak bu tür eşkıyalık hareketlerine katılanlar içinden tutuklananların bir kısmı, Musul'a bağlı Al-Buhamed ve Cubûr Arap aşiretlerine mensub olub ve bunların bazılarıda Musul'da memur olarak görev yaptıkları ortaya çıktığını" ifade etmişlerdir. Bkz; BOA, İrade-i Meclis-i Vala, 16890, 19 Cemaziyelevvel 1274 (1857).

edilerek su kanalları ile sulanmakta olduğunu belirterek, yağış ile sulanan (Matarî) topraklardan öşr (10'da 1), su kanalı ile sulanan (sayfî) topraklardan hums (5'te 1) alındığını ve bu konuda itirazlarına gerekçe olarak, Musul Vilayeti İdare Meclisi'nin, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında;

> ....yâ sayfîleri öşr'e tahvîli veyâ hums alınmak üzre, mîrîye â'id arâzinin tâliplerine tafvîzi mahallinden iş'âr kılınmış,.... hukuk-u Hazîne'nin vıkâyesiyle berâber, ehâlinin dahi kanûnen sâbit ve mütehakkık olân hukukunun muhâfazası lâzimeden oldığına binâen, maslahatın her ciheti anlaşarak, ona göre etrâflı bir karâr ittihâz olunmak üzre, bû iş içün teşkîl eden komisyon bi'd-defe'ât dâire'ye da'vetle istizâh olundukda, nefs-i Kerkük arâzisi, arâzi-yi harâciyye'den oldığı ve bûnlardan şimdiye kadar yerin kuvve-i inbâtiyyesine göre nısf-u rüb' ve süls alına geldiği cihetle, a'râzi kanûnu'nun oralarca her nev'-i arâzi hakkında, tamâmı kabil-i icrâ olamıyâcağından, komisyon karârının ittihâz ve icrâsı hazînece ve ehâlice mûcibi menfe'at" olacağı, ifâde edilmiştir.

Bu durumu inceleyen Şuray-ı Devlet, bu konuda şöyle bir karara varmıştır;

> Dâirece müdâvele-i efkâr olundukda, işbû iki kısım arâziden ehâli'nin tasarrufunda bûlunânların, mahallince yoklaması, icrâ ve ber mûcib-i mazbata senedâtının i'tâsı ve ma'adâsının yere ve zarûreti olânlara, usûl ve ka'ide-i mer'iyyesine ve kanûnuna tevfîken, bedel-i takdiriyle tafvîzi münâsib olûb, ancak sayfî denilen arâziden, ehâli'nin taht-ı tasarrufunda zuhûr edecek mahaller için, iki kat bedel ahzı gösteriliyor ise de, arâzi-yi sayfîyye'nin mîrîye â'id oldığı beyân olunmâsıyla, bûnda ka'ide-i ehâli'nin tasarrufunda bir şey olmâmak lâzım gelerek, bûlundığı sûretde dahi o arâzi vaktiyle bir akçe mukabilinde edinilmiş oldığı ve komisyo'nun mutâla'ası vechile, iki kat bedel ahzı, mükerrer demek olacağı cihetle, sudâ' ve şikâyâtı mûcib olacağından, tedkikâtı muktazayı icrâsı ile, ehâli u'hdesinde bûlunân arâzi-yi sayfîyye'ye dahi arâzi-yi matarîyye misillû, mu'amele olunarak, ya'ni münâsib bir bedel takdir edilerek senedlerinin öşürlü arâzi senedâtına tebdîli icâb-ı mevki' ve maslahata muvâfık" görünmüş olduğunu beyan ederek, bu tür arâzi sahiplerinin ihtiyaç duydukları yerleri ellerinde bırakılması, ihtiyaçlarından fazla kalan toprakları da müzâyede yolu ile taliplerine ihale edilmesi yolunda Musul ve Bağdat valiliklerine tebligat yapılmıştır[1].

[1] BOA, Şry. Dv, 3149, 24-Ağustus-1297 (1878).

IV Mukataaların İşletilmesi

Osmanlı Devleti, bu bölgenin coğrafî, sosyal ve toprak yapısını gözeterek Tanzimat uygulamasını gerçekleştirmeye çalışmıştır. 1865 senesinde çıkartılan ve sıkıntılı bir şekilde uygulanan toprak yasası, aynı zamanda toprakların iltizam suretiyle işletilmesini, müzayede yolu ile yıllık belli bir bedel karşılığında taliplerine (mültezimlere) verilmesini getirmiştir. Mukataaların ihale edilme işleminde, yerel yöneticilerden bazı hususların göz önünde tutulması talep edilmiştir. Bu hususları üç başlık altında toplamamız mümkündür[1];

1- İhale vaktinde mevcut mukataaların hazineye kazandırılmak üzere, gereken değerin verilmesine dikkat edilmesi.

2- Mukataa bedellerinin, vakit ve zamanında tahsili için gereken kefalet ve teminatın alınması.

3- Adalet ilkesini gözeterek, tebaaya ve devlete haksızlık yapılmaması ve iki tarafın haklarının korunması.

1865 senesinde çıkartılan toprak layıhası ile birlikte Irak mukataaları hakkında yazılan bir raporda, Kuzey Irak topraklarının özelliklerini, ihale şekilleri, toprakların verimliliği, devlet-mültezim ve mültezim-çiftçi ilişkisini belirlemektedir[2]. Bu raporda, bölgenin toprakları üzerinde tek bir yöntem ve kaide uygulanmayarak, her bölgenin tarımsal özellikleri ve verimlilik kabiliyet ve konumlarına göre uygulandığını görmekteyiz. Musul ve Kerkük topraklarının büyük bir kısımında, kışın buğday ve arpa ekilen bu mukataalar, iki tür işletilmekte idi;

Birinci kısım;

Bütün tohum ve masraflar çiftçi tarafından karşılanır, elde edilen mahsulden eşit olarak, mîrîye 10'da 1 öşür alınır idi. Bir çifti olan çiftçilerden çifthâne vergisi adı altında, yıllık 100 kuruş mîrî tarafından alınmasının yanısıra, çiftçiler mahsulden akr-ı malikâne olarak, 30'da 1 malikâne sahiplerine öderler, geriye kalan mahsulün tamamı çiftçinin tasarrufunda kalmakta idi.

Kerkük etrafında bulunan Hassa, Tis'in ve Korya mukataalarında, toprak sahiplerinin ellerinde bulunan toprakları işletemedikleri durumda, işletilmesi için başkalarına verildiği takdirde, elde edilen mahsulden 10'da 1, âşar-ı şer'iyyesi ve 30'da 1, akr-ı malikânesi çıkarıldıktan sonra geriye kalan mahsulden 5'te 1'den, 10'da 1'e, kadar zemin kirası olarak çiftçiler tarafından toprak sahiplerine verilmekte idi.

---

[1] BOA, Cev. Ml, 573, 4 Rabiülevvel 1264 (1847).

[2] BOA, İrd. M. Val, 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

İkinci kısım;

Müzaraa şirketi şeklinde, yani halktan her hangi biri, bir çiftçi ile anlaşarak, ekilecek toprağın buğday veya arpadan ihtiyaç duyulacak tohum ve diğer masraflarını borç olarak şirket tarafından karşılanarak, çiftçi de çift vergisini üstlenerek, elde edilecek mahsulden 10'da 1, âşar-ı şer'iyyesi ve 30'da 1, akr-ı malikânesi çıkarıldıktan sonra, geriye kalacak mahsulün eşit olarak çiftçi ile tohum sahipleri arasında paylaşılmakta idi[1].

Yaz mahsullerinde ise, Kerkük ve köylerinden geçen nehir ve sulaklardan temin edilen sular ile halk tarafından ekilmekte ve bütün tohum ve diğer masraflar kendileri tarafından karşılanarak, elde edilecek mahsulden malikâne akrı çıkarıldıktan sonra, mahsulün yarısı çiftçiye ve diğer yarısı mîrîye verilmekte idi.

Bu topraklar, mültezim tarafından ekilecek ise, tohum ve diğer masrafları mîrî ve mültezim tarafından karşılanarak, mahsulden malikâne akr'ı çıkarıldıktan sonra, piyasa değeri üzerinden 6'da 1'den, 9'da 1'e, kadarı çiftçiye, geriye kalanı ise mîrîye veya mültezime verilmekte idi.

Kerkük kazasına bağlı Şıvan, Şeyh Bîznî ve Derbent kasaba ve köylerin hasılatlarından 10'da 1, bir feddan sahibi olan çiftçiden de çifthâne adı altında yıllık 75 Kuruş alınmakta idi.

Ancak çiftçilerin yükümlü oldukları vergileri, hâl ve tahammülerine göre seneden seneye belirlenmekte ve aralarında bölüşülerek karşılanmakta idi.

Köysancak nehrinin kuzey tarafında kalan topraklarda ekilen mahsulden maktu' olarak 2.500 kuruş mîrîye ödenmekteydi. Nehrin güney tarafında kalan topraklarda ise, yaz ürünlerinin sulanması ve bütün masraflarının mîrî tarafından karşılandığı durumlarda, elde edilen hasılattan 3'te 2'si mîrîye ve 3'te 1'i de çiftçiye, masraflarının tümü çiftçi tarafından karşılandığı takdirde, hasılatın 3'te 2'si çiftçiye ve 3'te 1'i mîrîye verilmekteydi. Ravendüz, Deşte, Bâne ve Harir topraklarında ekilecek yazlık tarım ürünlerinin tohum ve diğer masrafları çiftçi ile mîrî tarafından yarı yarıya karşılanarak, elde edilen hasılat da, iki taraf arasında eşit olarak paylaşılmaktaydı.

Kışlık ürünlerde ise, bütün masraflar çiftçiler tarafından karşılanmakta ve elde edilecek hasılattan 5'te 1'i mîrîye verilmekte idi.

---

[1] 1855 senesinde, Musul valisinin Dersaadet'e yazdığı bir yazısında, Musul Sancağı'nın toprakları bol ve geniş olması nedeniyle, yerleşik halkın elinde bulunan toprakları zamanında sürüp ekemediklerinde, ellerinde bulunan köyleri tohum ekmeden önce başkalarına (Kut) akçesi karşılığında kiraladıkları, ancak hasat mevsiminde kut akçesini verene ortak olduklarını iddia ederek mahsulün yarısını talep etmekte olduklarını ve bu durum zaman zaman halk arasında huzursuzluğa neden olduğu, dolayısıyla bu tür durumları önlemek, bölgede tarımı teşvik etmek ve kalkındırmak amacıyla mahalli mal sandığından 100.000 kuruş tahsis edilmesine izin talep etmektedir. BOA, İrd. M. Val, 15452, 28 Şaban 1272 (1855).

Zengibad kaymakamlığında, sulu topraklardan dönüm başına maktu' olarak 100 kuruş, deymî (yağışlu) topraklardan da dönüm başına 75 kuruş mîrîye verilmekteydi. Erbil kazası ve bağlı olduğu köy ve kasabalarda ekilen kışlık hasılatın masrafları çiftçiler tarafından karşılanmakta, hasılattan 10'da 1'i mîrîye verilmekte idi.

Kazada, malikâne akr'ı bulunmamaktaydı, ancak bir çifti olan her çiftçiden çifthâne olarak yıllık 175 kuruş mîrî tarafından alınmakta idi.

Nehirlerin maktu' olarak kiralanması;

Nehirler önünde ekilen bahçelerin de bütün masrafları çiftçileri tarafından karşılanmasına karşın, hasılattan 5'te 1'i mîrîye verilmekte idi. Kehrîzler önünde ekilen bağ ve bahçelerin ve yaz ürünlerin ekimi için harcanan masraflar, sahipleri tarafından karşılanarak, hasılattan 10'da 1'i mîrîye ve akr-ı malikânesi çıkarıldıktan sonra, geriye kalanı kehrîz sahiplerine kalmaktaydı.

Kerkük kazasından geçen dört ırmağın durumu şöyleydi;

1- Yukarı ve aşağı Zâviye bağlarına mahsus olan nehir, 125 taktan oluşmakta, bunların onüç buçuk takı bazı taraflara vakıf edildiği için düşürülerek, geriye kalan yüz onbir buçuk takın her birinden yıllık 67.5 kuruş tak resmi olarak, hasılattan da 10'da 1'i alınmakta idi.

2- Korya[1] tımarına akan ırmak, 28 su çeviren çarktan oluşup, her bir su çarkından 52.5 kuruş alınmakta idi.

3- Belava, Hacı İshak ve Darçuka köylerinden geçen ırmak, 80 çarktan oluştuğu halde, iki çarkı vakıf olduğundan, geriye kalan 78 çarkın her birinden eşit olarak yıllık 45 kuruş tak resmi, hasılatından da 10'da 1'i mîrîye alınmakta idi.

4- Harameyn-i Şerifeyn'e vakıf edilen Tis'in köyünden geçen ırmak ise, 224 taka ayrılmakta idi. Bunların 188 takı önceden Harameyn tarafından her birinden yıllık 108 kuruş 27.5 pare karşılığında bağ sahiplerine devredildiğinden, geriye kalan 36 tak ise Harameyn'e ait olarak her birinden yıllık 163 kuruş 1,5 pare resim alınmaktaydı.

Tis'in köyünün akr-ı malikânesi olarak, her bir taktan yıllık 2,5 Kuruş malikâne sahiplerine verilmekte idi.

Bu nehirlerin dışında, Kerkük'e bağlı Tazehurmatu köyünden geçen su, iki yüz taktan oluşmakta idi. Yaz hasılatı olmayan bu köyün, kışlık hasılatından yukarıda birinci tür topraklarda olduğu üzere, 10'da 1'i mîrîye, 30'da 1'i akr-ı

---

[1] Korya, Osmanlı döneminde Kerkük şehrinin üçte bir bölümünü oluşturmaktaydı. Korya, Kerkük Kale'sinin karşı tarafında bulunmakta, Karşıyaka ile Korya arasından Hassa Çayı geçmekte idi. Korya yakası, Begler, Şatırlu ve Sarıkehya adında üç ayrı mahalleden oluşmakta idi. Bkz: Sinan, Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Kerkük şehrinin sosyal ve iktisadî yapısı 1847-1908", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 103, İstanbul 1996, s. 53-15-39.

malikâne payı olarak malikâne sahiplerine ve geriye kalan hasılatı çiftçilere kalmakta idi.

Köyden geçen nehrin 200 taklı suyundan faydalanan halk ve çiftçiler, nehir kirası olarak tak başına yıllık 75 kuruştan toplam 15.000 kuruş maktu' olarak mîrîye vermekte idiler.

Tazehurmatu köyüne yakın Hamallu köyünden geçen su, 18 tak'a ayrılmakta olduğu, bunların 12.5 takı mîrî ve mültezimi tarafından yaz ürünleri ekilmekte, geriye kalan 5.5 takı ise, iki ayrı kıt'a bahçe oluşturarak, her bir tak başına yıllık maktu' olarak 225 kuruş nehir kirası adı altında mîrîye ve hasılattan 30'da 1'i akr-ı malikâne sahiplerine verilmekte idi. Bu taklardan mîrîye alınan bu payların dışında, resm-i tak adı altında her hangi bir resim alınmamakta idi.

Bölgede bulunan değirmenlerden ise;

Sürekli dönen değirmenlerin her birinden yıllık 31.5 kuruş, Seylab denilen ve altı ay dönen değirmenlerin her birinden yıllık 20 kuruş 10 pare, Mevaş namiyle mukata'a-i zemin bedeli olarak mîrîye ödenmekte idi.

V Sınır Toprakları; "Hak-u Bâd" Topraklar

Süleymaniye Sancağı'nın coğrafî yapısı, yukarıda değinildiği üzere arâzisinin büyük bir kısmı dağlık ve sert arâziden oluşmaktadır[1].

Bölge halkının büyük bir kısmı da yarıyerleşik ve göçebe Kürt aşiretlerinden oluşmaktadır.

Osmanlı Devleti, bu sancak sınırları içinde kurulmuş olan yarı bağımsız Bâbân emîrliğine 1849 senesinde son verdikten sonra, bölgeyi merkezî idareye bağlamıştır.

Ancak bu bölgenin Bağdat'a bağlı oluşu dolayısıyla, Tanzimat uygulamalarının hayata geçirilmesi 1843 tarihinde ön görülmüş ise de, bölgenin kendine has coğrafî ve sosyal yapısı göz önüne alınarak daha esnek bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Tanzimat yasaları gereğince, Tanzimat öncesi valiler tarafından buyurdular ile verilen toprakların mîrîye zabt edilmesi ve aşiret şeyhlerine tahsis edilen maaşların hazineye devredilmesi gerekirken, Süleymaniye Sancağı sınırları içinde, eski Bâbân Paşaları tarafından "bazı u'lemaya ve hânedân-ı memlekete ırmak ve köyler bâ tezkere ihâle ve i'tâ olunarak, bunlardan hâsıl olan hıssa-i mîrîyi, eshâbı tarafından alınmakta iken, 1266 (1849) tarihinde Livâ-i mezburın Bâbân ailesi elinden alınarak, zikr olunan köyler ve ırmaklar, sahiplerinden hüsn-u hizmet ve sadakatleri meşhûd olanların uhdelerinde bulunan mahaller" hayatta olmak kaydıyla ellerinde bırakılması ve o tarihten itibaren ölenlerin uhdelerindeki

[1] Bölgenin coğrafî yapısı hakkında, Birinci Bölüme bakınız.

ırmak ve köylerin mîrîye kayd ettirilmesi ve Tanzimat'ın bu sancakta uygulandığı 1843 tarihinden sonra verilmiş olan buyurdulara itibar edilmemesi uygun görülmüştür[1].

Ayrıca Süleymaniye Sancağının, Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında, XVI. yüzyıldan itibaren üzerine, askerî ve siyasî mücadele verilen bir sınır sancağı oluşu, sonuçta bu topraklar üzerinde, devletler arası ilişkilerde, örneğine az rastlanabilir bir hukukî durum yaratmıştır.

Bu durumu, Osmanlı Devleti'ni temsîlen iki ülke arasında sınır tespit komisyon üyesi olan Derviş Paşa zikretmektedir;

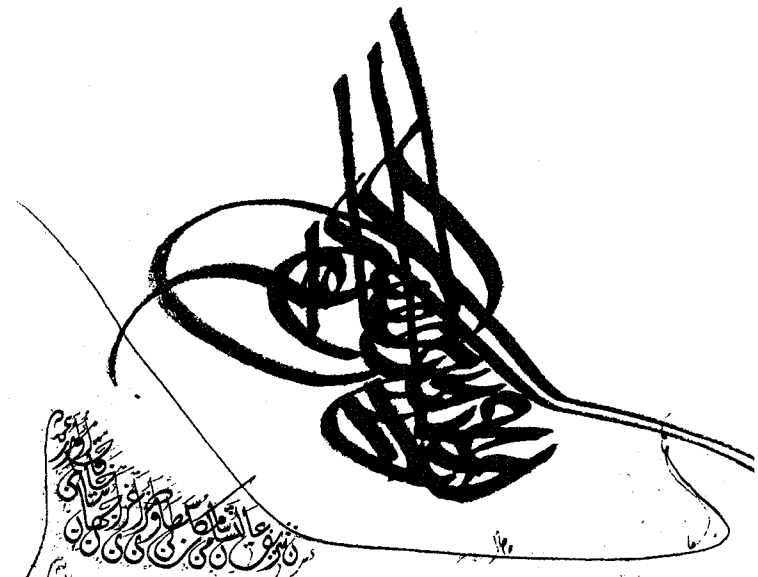
Kızılca ve Tıratol kazalarının eski sınırları içinde bulunan ve bugün İran topraklarına katılan Kızılca kazası köylerinden Bayava ve Sa'dâbâd-ı Ûlyâ ve Süflâ ve Çalav ve Kanmiran, nâmı diğer Keykeçan ve Liyo ve Serduş köyleri, Bâbân Paşalarından, Süleyman Paşa adamlarının malikaneleri olduğundan, adı geçen Liyo ve Serduş köylerinin sakinleri ve bölgedeki diğer bazı köylerin halkı, İran tabi'iyyetinde olmaları sonucu, mâlikâne sahipleri, toprak hasılatından yanlız 20'de bir hisse almaktalar, arta kalan hasılat ise, İran yönetimini temsil eden Merivan idaresine ödenmekte olduğunu bildirmektedir.

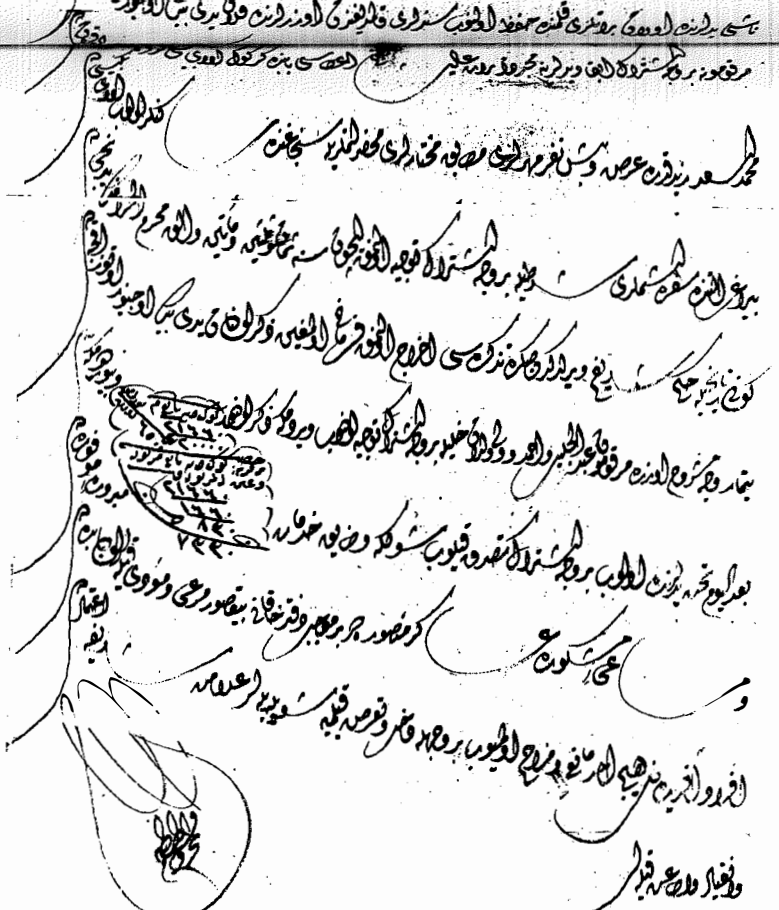
Böylece "Liyo ve Serdûş köyleri sâkinlerinin öşürleri, Merivân tarafından ve vergileri Şehrizor tarafından alınup, mâlikâne sâhiplerinin hak-ı temellükleri olarak mahsulât-ı arâziyyelerinin u'mûmisinden, yine 20'de bir alırlar idi." Ve bu tür köylere, yani "toprâğı bir tarafın ve ra'iyyesi diger tarafın olarak, öşrü toprâk sâhibi ve vergisi ra'iyye sâhibi tarafına" ödenen yerlere bölgede "Hâk-u Bâd" adı verilmekte idi[2].

---

[1] BOA, Bağdat Ayn. Def, 851, s: 8, 11-Cemaziyelahir-1283 (1866).

[2] Derviş paşa, a. g. e, s. 53-54. Hurşid Paşa da, bu durumu "Seyâhatnâme-i Hudûd" adlı eserinde şöyle zikretmektedir; " Bu nâhiye (Tratol) karyelerinden en nihâyetde yazılân üç kıt'a pâre karye ile Kızılca kazâsı karyalerinde yazılân bir kaç kıt'a karyenin mutasarrıfları Devlet-i A'liyye taba'asından oldıkları hâlde rencberleri İrân taba'asından-u bir kaç kıt'asıda bi't-tecâvuz İrânlu tasarrufunda oldıkları hâlde rencberleri Devlet-i A'liyye taba'asından bulundıklarından kurâ-i mezbûrenin â'şâr-ı makamında olân hâsılâtı asıl sâhipleriyle İrânlu'ya râci' olub renberlerinin vergüleri olân ve orâlarda Harc-ı Hâne ta'bîr olunân vâridâtı tâbi' oldıkları hükümet tarafına â'iddir ve bu misillü karyelere, ya'nî arâzîsi bir devletin memâliki dâhilinde olarak rencber-ü ra'iyyesi ahar devlet taba'asından bûlunûb ö'şürleri sâhib-i arz olân devlet tarafına ve vergüyi ehl-i zirâ'atı tâbi' oldıkları devlet tarafına râci' olân mahallere orâlarda Hâk-u bâd itlâk olunur". Bkz; Hurşid Paşa, *a.g.e*, s. 262.

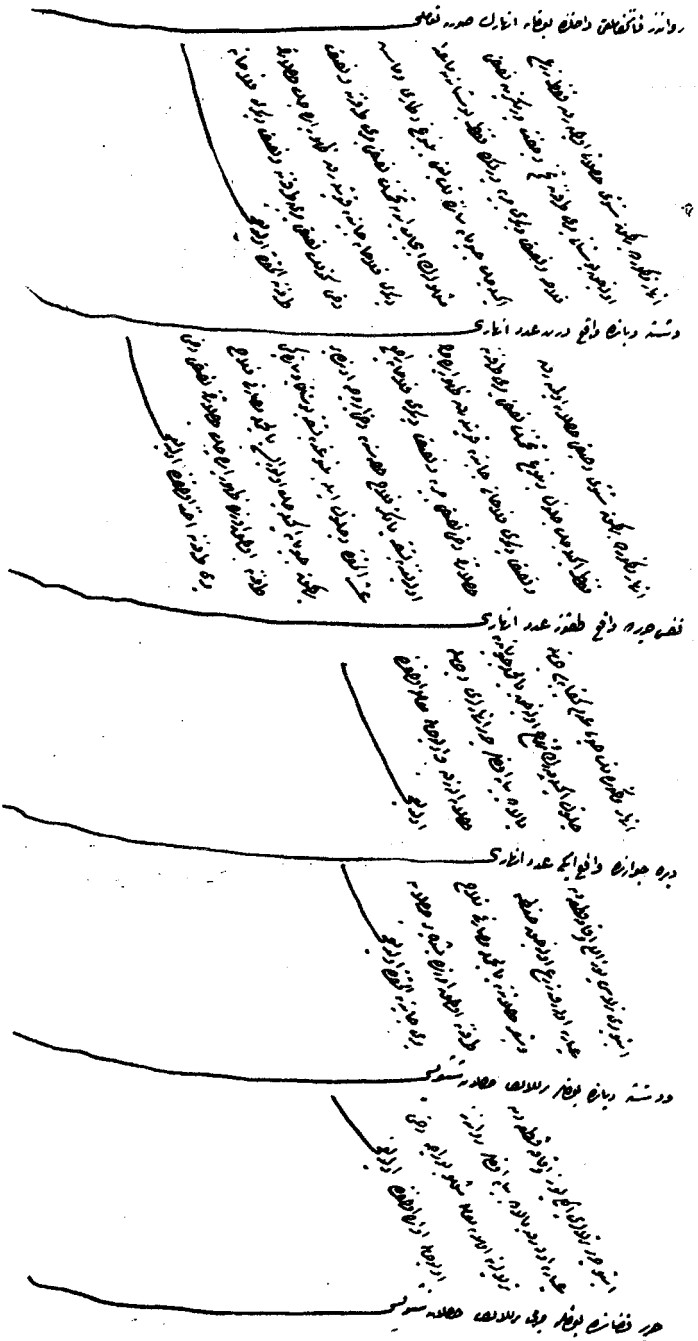

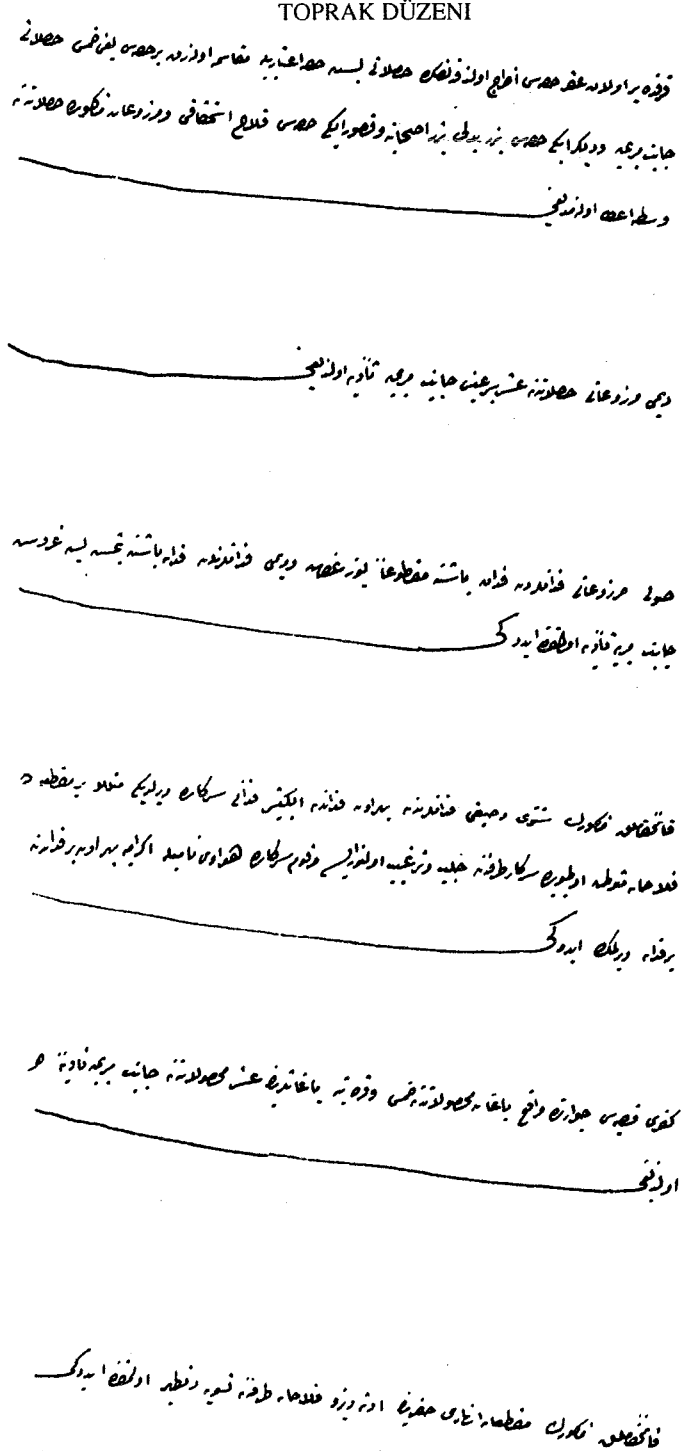
3- Kerkük sancağına bağlı Göktepe köyünden, Halil oğlu Abdülcelil Ahmet ve Veli'ye ortaklık suretiyle ve Alaybeyi bayrağı altında seferlere katılmak şartı ile, ellerinde bulunan beraatlarının yeniden verilmesi, hakkında, Kerkük Alaybeyi Mehmet Esat'a ferman. B.O.A, Cev. Tım, 1341, Yıl 1283 (1866).

4a- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

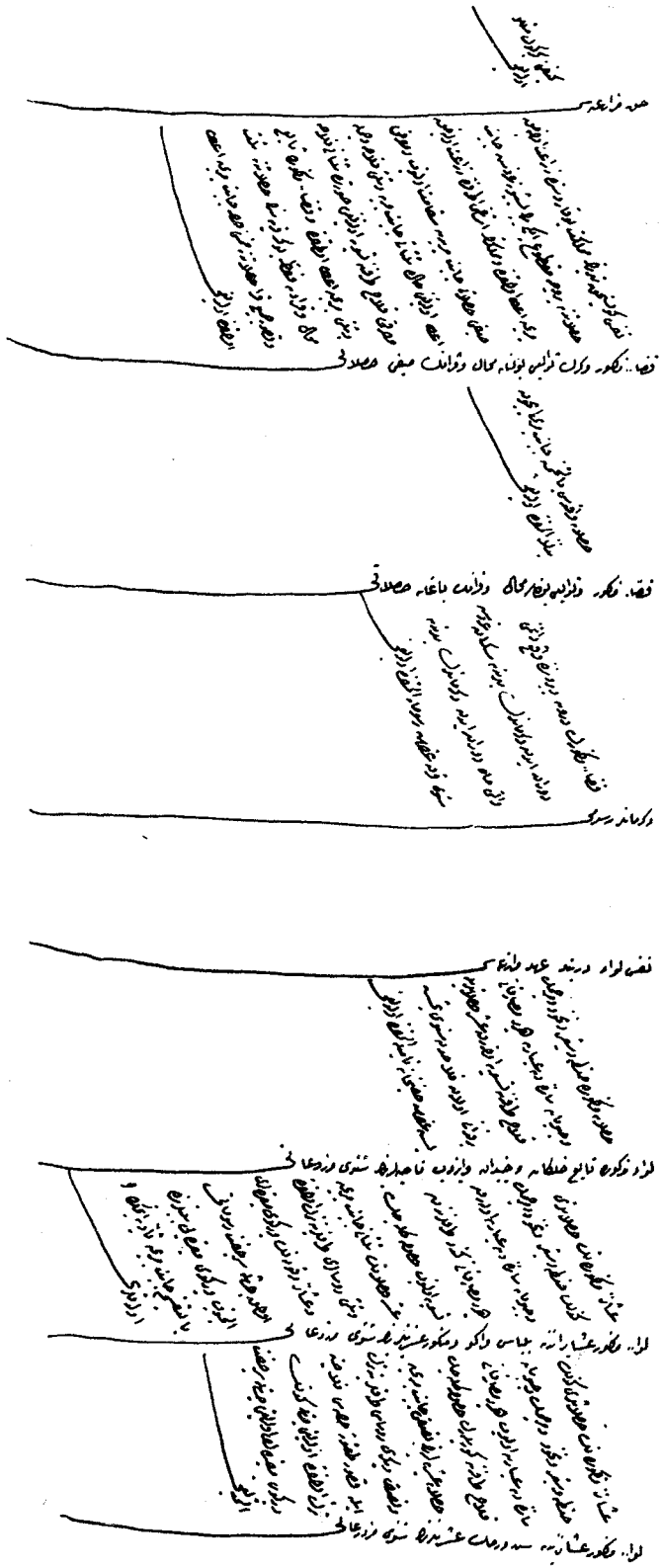
4b- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

4c- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

4d- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

4e- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

4f- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

4g- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

4h- Musul ve Şehrizor bölgesinde bulunan mukataaların durumunu gösteren rapor B.O.A, İrd. Mec. Val. 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

Dördüncü Bölüm

Aşiretlerin İskânı

Aşiretlerin İskânı

I Bölge Aşiretleri

Musul ve Şehrizor vilayetlerinin kuzey ve kuzeydoğu bölgesinin büyük bir kısmının dağlık arâziden oluşması ve Osmanlı Devleti ile İran arasında üzerinde siyasî ve askerî çekişmeler yaşanan bir bölge oluşu, göçebe ve yarıyerleşik Kürt aşiretlerin yerleşik hayata geçmesini güçleştirmekteydi. Batıda ve güneybatıda ise el-Cezîre çöl bölgesi, ötedenberi göçebe Arap aşiretleri için yaşam sahası oluşturmaktaydı.

Ancak, halkın büyük bir kısmının aşiret mensubu olduğu bu bölgelerde toprakların büyük bir kısmının mîrî olması, Tanzimat'tan sonra da bu toprakların büyük bir kısmının güçlü aşiret ağaları ve şeyhleri tarafından mültezim sıfatıyla zabt edilmesi, bölgedeki topraksız Kürt ve Arap aşiretlerini yarıyerleşik ve göçebe olarak yaşamaya sevk eden bir başka faktör idi.

A Kürt Aşiretler

Bölgedeki göçebe aşiretler, hayvan sürülerine otlak temin etmek için, yılın belli mevsimlerinde bulundukları yerlerden başka bir yere göç etmekte idiler. Bu yer değişiklikleri genelde ilk ve sonbahar mevsimlerinde gerçekleştirilmekteydi.

Derviş Paşa'nın tespitlerine göre, Süleymaniye Sancağında kışlamakta olan göçebe Kürt aşiretlerinden, sonbaharla birlikte İran sınırları içinde bulunan Soğukbulak'a yaylağa giden aşiretler Tablo 16'da zikredilmiştir.

Ayrıca, Musul Sancağına bağlı Akra bölgesinde kışlakları bulunan Artuş, Herkî ve diğer aşiretler, yazın İran topraklarından Merkur[1] ve Urmiye topraklarında yaylamakta idiler.

Bunlar, otlak resmi olarak; "koyunlarının sürüsü başından birer kuzu ve bir okka'ya karib (yakın) olarak bir taş yağ rüsûmâtını bulundukları mahaller hükkâmına te'diye ederler" idi[2].

---

[1] Derviş Paşa'nın tespitlerine göre "Merkur isminde mahsûs bir kasaba ve karye olmayub nâhiye'nin isimi Merkur'dur, bütün nâhiye nüfusu 450 hâneden mütecâviz (fazla) ve 36 kıt'a karye'yi şâmil bir mahaldir,.... ve sâkinleri ehl-i İslâm ve Hıristiyân'dan mahlût olarak, İslâm'ı Şâfi'iyyü'l-mezhep Ekrâd ve Hıristiyân-ı Nastûrî milletindendir". Bkz; Derviş Paşa, *a.g. e*, s. 60.

[2] Derviş Paşa, *a. g. e*, s. 94.

Tablo 16
Yaylamak için Kuzey Irak'tan, İran'a giden Kürt Aşiretleri

Aşiret Adı	Hane sayısı
Mendumî	400
Şeyh İsmailî	400
Lek ve Ahmet-i Vend	200
Vurmazbar	60
Satbârî	50
Kelvî ve Kâvânî	200
Kafruşî	50
İsmail Azîzî	500
Hebâsî	50
Mâmeleysî	40
Kürzeyî ve Merzink	100
Toplam	**2.050**

Kaynak: Derviş Paşa, *a. g. e.*, s. 60.

Tablo 17
1847 senesinde, Musul Sancağı'nda bulunan göçebe Kürt Aşiretleri.

Adı	Nüfusu	Silah sayısı	Bölgesi
Herkî	900	350	Akra
Şuvan	400	100	Akra
Zeydkî	160	50	Akra
Artuş	600	200	Cizre
Ferec-Cenkan	300	50	Musul-Hakkari
Kufî	150	40	Akra
Toplam	**2.510**	**790**	

Kaynak: BOA, İrd. M. Va, 4938, 1264.

Süleymaniye Sancağı içinde kışlamakta olan Caf aşireti ise, yazın İran'da Sine bölgesinde yaylamakta idiler. " Harc-ı hâneden ibâret olmak üzre, iki taksitle Süleymaniye mutasarrıflarına senevî (yıllık) 70 Krân akçe" vermekte idiler[1].

1847 senesinde, yani Tanzimatın Musul Eyaletinde uygulandığı yılda, devlet tarafından yapılan bir göçebe aşiretler sayımın verilerine göre; Musul

[1] Derviş Paşa, *a. g. e.* s. 57-58.

Sancağı'nın Akra nahiyesinde, Herkî, Şuvan, Zeydkî ve Kufî, Cizre nahiyesinde ise Artuş ve Musul-Hakkari arasında da Ferec-Cenkan aşiretleri yeralmaktadır.

Tablo 17'de yeralan göçebe Herkî ve Artuş aşireti dışında, 1905 yılında yapılan bir sayıma göre, diğer aşiretlerin Musul'un göçebe aşiretleri arasında yeralmadıklarını görmekteyiz. Bununda nedeni, Tanzimat sonrası uygulanan sıkı iskân siyaseti sonucu, Şuvan aşiretinin, Süleymaniye yakınlarında adlarını taşıyan bir yerde iskân edilmiş olmalarıdır. Diğer aşiretler ise, büyük olasılıkla Musul Vilayetinden ayrılıp, başka bir yerde yerleşmiş olmalarıdır. Bunlara karşılık, 1847 senesi sayımında yeralmayan Aker ve Yerli Babulî aşiretleri, 1905 senesi sayımına göre, Aker aşireti 2.610 nüfusu ile ve Yerli Babulî aşireti de 435 nüfusu ile Musul Vilayetinin göçebe aşiretleri arasında yeralmışlardır.

Osmanlı Altıncı Ordusu tarafından 1905 senesinde, yapılan sayıma göre, Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde yaşayan göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik Kürt aşiretlerin bölgeleri, barınaklarının türü, süvari ve piyade olarak güçleri, silah, fırka ve nüfus sayıları tablo 18'de verilmiştir.

Göçebe Kürt aşiretlerinden bölgeye en fazla zararı dokunan, geliş gidişleri sürekli sorun olan, yol kesmeyi, köy basmayı kendilerine meslek edinmiş olan Hemavend aşireti olmuştur[1].

[1] Hemavend aşireti'nin kökeni belli olmamakla beraber, 1180-1190 seneleri arasında İran'dan ilk defa gelerek Süleymaniye Sancağına bağlı, Baziyan kazasına yerleştiler. Ancak vergilerini vermeyerek bölgedeki köyleri sürekli basarak yoldan geçen kervanları yağmalamaları üzerine, bölge valileri tarafından sürekli takibe uğramışlardır. Müslüman Şafi'i mezhebli olan Hemavendliler, işledikleri cinayetlere rağmen namazlarını aksatmadan kılmakta idiler, hatta öldürdükleri insanların cesetleri yerlerde ise bile, namaz vakti geldiğinde namazlarını kılarlardı. Bkz; Abbas, el-Azzavi, *Aşairü'l-Irak el-Kurdiyye*, c. 2, Menşurat el-Şerif el-Radi, Kum, İran, 1947, s. 77-80. Bazı kaynaklarda Hemavend aşireti bazen de Ahmed-i Vend aşireti olarak zikredilmektedir. Hurşid Paşa, *a.g.e,* s. 255.

Tablo 18
1905 senesinde Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Göçebe, Yarıyerleşik ve Yerleşik Kürt Aşiretleri

Adı	Fırkaları	Nüfusları	Barınakları Çadır/Yapı	Kuvvetleri Süv./Piy.	Silahları	Bölgeleri
Tayyârî	14	48.100	- /8.000	- /14.355	14.355	İmadiye
Sûrçî	4	14.900	1.470/900	60/3.880	3.470	Akra, Ravendüz
Sûrçî	1	250	- /40	20/100	120	Erbil, Altın Köprü
Kakaî	1	220	- /30	10/90	100	Erbil, Kelek
Kakaî	1	850	-/ 120	50/350	400	Dakuk
Rizârî	2	630	- /100	40/260	300	Ravendüz
Herkî	12	12.270	1810/ -	1.649/2.280	4.240	Akra, Ravendüz
Şirvân	1	4.670	- /450	20/1.000	1.020	Ravendüz
Mezûrî	2	4.400	- /500	-/ 1.200	1.200	Ravendüz
Bradost	3	4.500	- /455	20/500	520	Ravendüz
Hoşnâv	2	7.500	- / 1.000	200/3.000	3.200	Köysancak
Pişkelî	1	3.500	- /400	50/1.000	1.050	Raniye
Bezîrî	1	2.140	- /300	20 /500	520	Raniye
Mandımıra	1	430	- /40	10 /100	110	Raniye
Belbâs	7	1.800	50/ 500	170/100	270	Raniye
Aker	5	2.610	350/ -	80 /278	368	Raniye
Yerli Babulî	2	435	60/ -	5/53	66	Raniye
Susnî	1	265	60 /18	12/90	102	Raniye
Körk	1	341	- /85	35/98	93	Raniye
Balekî	2	1.360	- /200	-/400	400	Ravendüz
Şeyh Bizînî	2	2.710	- /400	200/250	450	Erbil
Pişter	3	5.260	- /950	400/1400	1.800	M. Hamid
Kafroş	1	1.588	- /350	180/275	360	Çemçemal
Bâne	1	2.310	- /300	100/410	510	Bane
İsmail Azîzî	7	2.275	550/60	310/420	730	Süleymaniye
Berzencî	2	2.730	- /410	200/500	700	Süleymaniye
Guvara	-	650	- /200	40 /120	120	Süleymaniye
Caf	25	45.460	8.410/1.000	53.221/5.670	9.045	Süleymaniye
Palânî	7	1.330	- /165	110/100	117	Karatepe
Hemavend	6	840	-/188	300/-	300	Çemçemal
Şuvan	3	4.500	- /945	150/1.000	1.150	Şuvan
Tâlbânî	1	1.670	- /270	300/200	500	Karatepe

Kaynak: Osm. Ord. Hum. Raporu 1905.

Osmanlı tebaası olarak İran'a giden bu gibi aşiretlerin olduğu gibi, İran tebaası olup Osmanlı topraklarına ve dolayısıyla Kuzey Irak'a kışlamak için İran aşiretleri de gelmekte idi.

Derviş Paşa'nın kayıtlarına göre, Kuzey Irak'a kışlamak için gelen İranlı aşiretler ve hane sayıları tablo 19'da verilmiştir.

Tablo 19
Irak'a kışlamak için gelen İranlı Kürt Aşiretler

Adı	Kışlağı	Hane sayısı
Kadirveysî	Pişter, Köysancak	500
Zevdî	", "	700
Mâmiş	", "	400
Pirân	Bitvin, Köysancak, Erbil	1.000
Sin	"	400
Fakih Veysî	Bitvin	70
Fakih Abdullah Ağa	"	50
Toplam		**3.120**

Kaynak: Derviş Paşa, s. 70.

Bunların yanısıra, Şahbâzî aşiretinden 300 haneli bir grup, Neft Çayı'nın solunda bulunan bölgede, Hanekin ve Kızılırbat bölgesinde de, yine İran'a tabi Sincâbî aşiretlerinden 1.000 haneli bir grup kışlarlardıi[1].

Burada, sınır bölgesinde göçebe ve yarıyerleşik hayatı sürdüren, Kürt aşiretlerinin en büyüğü olan, Musul-Bağdat vilayetleri sınırları içinde kışlak yerleri bulunan ve yaylakları İran'ın kuzeybatısında olan, Caf aşiretini, bölgedeki Kürt aşiretlerine örnek olarak ele alacağız.

1. *Caf Aşireti*

Musul'un Süleymaniye kazasında, nüfus bakımından göçebe Kürt aşiretlerinin en büyüğü kabul edilen Caf aşiretinin kökeni, İran'da "Cuvanrud" yöresidir. Bu aşiretin iki kolu olup, biri İran'da, diğeri ise Irak'ta bulunmaktadır. İran'daki Caf aşireti mensuplarına "Cuvanrudî"[2], Irak'takilere ise " Muradî" denilmektedir[3].

---

[1] Derviş Paşa, *a.g.e*, s. 37.

[2] Derviş Paşa'nın tespitlerine göre, Caf aşireti'nin Cuvanrud bölgesinde yaşayanları, 600 haneli olub, Cuvanrud bunların yaylakları olub, kışlakları Zuhab Sancağıdır.

[3] El-Azzavî, *a. g. e*, 1947, s. 29-66.

Adları ilk kez 1639 Osmanlı-İran antlaşmasında, Osmanlı Devleti'ne tabi oldukları tespit edilerek geçmiştir, bunların Sünni-Şafi'i mezhebinden olmaları, bölge üzerindeki Osmanlı-İran çekişmeleri sıralarında, Osmanlı Devleti yanında yer almalarında önemli faktör olmuştur.

Caf Aşireti, Osmanlı Devleti'nin savaştığı diger ülkelere karşı da, Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını her zaman bildirmişlerdi.

Osmanlı arşiv belgelerinden, 1853 tarihli bir belgede, Caf aşiret reisleri, Süleymaniye Kaymakamı'na 600 silahlı süvari gücü ile birlikte gelerek, Osmanlı Devleti'nin savaştığı Rusya'ya karşı savaşa katılmaya ve devletin göstereceği her türlü hizmete hazır olduklarını bildirdiklerini yazmaktadır[1].

Osmanlı Devleti de, Caf aşireti'nin devlete karşı göstermiş oldukları sadakattan ve sınır bölgesinde üstlenmiş oldukları eşkiyalık hareketlerine karşı başarılı çalışmalarından dolayı, apucubaşı rütbesinde olan emîrlerinden Mehmet Bey'e 4'üncü rütbeden bir kıt'a Mecidî Nişanı, Kadir ve Behram Bey'ler uhdelerine de Kapucubaşlık rütbesi vererek ödüllendirmiştir[2].

Bu aşiretin Irak'ta bulunan kolu, kendi içinde de, 10 ayrı taifeden oluşmaktadır.

Bunların başında 1.400 haneli Mikailî taifesi gelmektedir, bunların hane sayısına göre sırasıyla;

Peştmala 1.300, Şâtırî 1.100, Yezdân Bahşî 700, Roğzâdî 500, Galâlî 500, Sadânî 400, Amele 400, Nurvelî 300 ve Havrânî 250 haneden oluşmakta idiler[3].

Derviş Paşa ise, Caf aşireti'nin şu taifelerden oluştuğunu yazmaktadır:

Şâtırî, Rogzâdî, Sadânî, Mikâilî, Nurvelî, Harunî, Yezdân Bahşî, Kemaleyî, Hamele, Necmuddinî, Belbas, Berar, Kelkinî, Bâşkî, Mürbid-i Nâsırî, Şeyh İsmailî, Sofuyund, Çenkinî, Teyleku, Kadârî, Gadanfârî, Lürdürâcî, Kelür (Kelhur) ve Rezdevî[4].

Sadânî aşireti, Caflı'ların Süleymaniye'ye bağlı Gülanber kazası köylerinde, yerleşik hayata geçmiş olanlarıdır.

Bunların yanısıra, 1.400 haneli Caf aşiretine mensup Zürbatya ve Diyale kenarındaki köylerde yaşamakta idiler[5].

---

[1] BOA, İrd. Dh, 17993, 4 Safer 1270 (1853).

[2] BOA, İrd. Dh, 38054, Şevval 1282 (1865).

[3] Musul Salnamesi, 1310, s. 43.

[4] Derviş Paşa, a. g. e, s. 59. Hurşid Paşa ise bunlara ilaveten Derrâcî aşiretini de Caf aşiretleri arasında saymaktadır. Bkz; Hurşid Paşa, *a.g.e,* s. 252.

[5] *A. e.* s. 57-58.

Tablo 20
1892 senesinde, Caf aşiretinin kolları ve sahip oldukları hayvan sayısı

Adı	Hane	Büyükbaş	Küçükbaş
Mikâilî	1.400	14.000	72.000
Şâtırî	1.100	10.000	42.000
Roğzâdî	500	5.000	30.000
Galâlî	500	3.700	18.000
Havrânî	250	2.200	12.000
Nurvelî	300	3.000	14.000
Sadânî	400	5.000	18.000
Yezdân Bahşî	700	3.700	23.000
Hamele	400	4.000	20.000
Paştmala	1.300	8.000	30.000
Toplam	**6.850**	**58.600**	**279.000**

Kaynak: Musul Salnamesi, 1310, s. 226.

Caf aşireti, kış mevsiminde Süleymaniye ve Mendeli civarlarında Tayravana, Sur-ı Halıy ve Koleço bölgelerinde kışlarlar, ilkbaharda Şehrizor ovası adı ile bilinen bölgeye gelirler, yaz mevsimi ile birlikte İran sınırında bulunan Kazanya ve Merivan bölgelerine hareket ederler. Buralarda üç ay kaldıktan sonra tekrar kışlak bölgelerine geri dönerlerdi.

Derviş Paşa'nın tespitlerine göre, Caf aşireti 4.000 hâne olub, "kış mevsimlerinde, Süleymaniye ve tevâbi'i olan kazalara ve yaz mevsimlerinde, İran memâlikinde olan Sine taraflarına gitmekte, harc-ı hâneden ibaret olmak üzre, iki taksitle Süleymaniye mutasarrıflarına senevî 70 bin kıran akçe veregeldikleri"ni bildirilmektedir[1].

Bunların içinden yerleşik olanları (Sadânîler), yaylaklara çıkmadıkları zamanlar, hayvan sürülerini Caf aşiretlerinin diger grupları ile yaylaya gönderirlerdi.

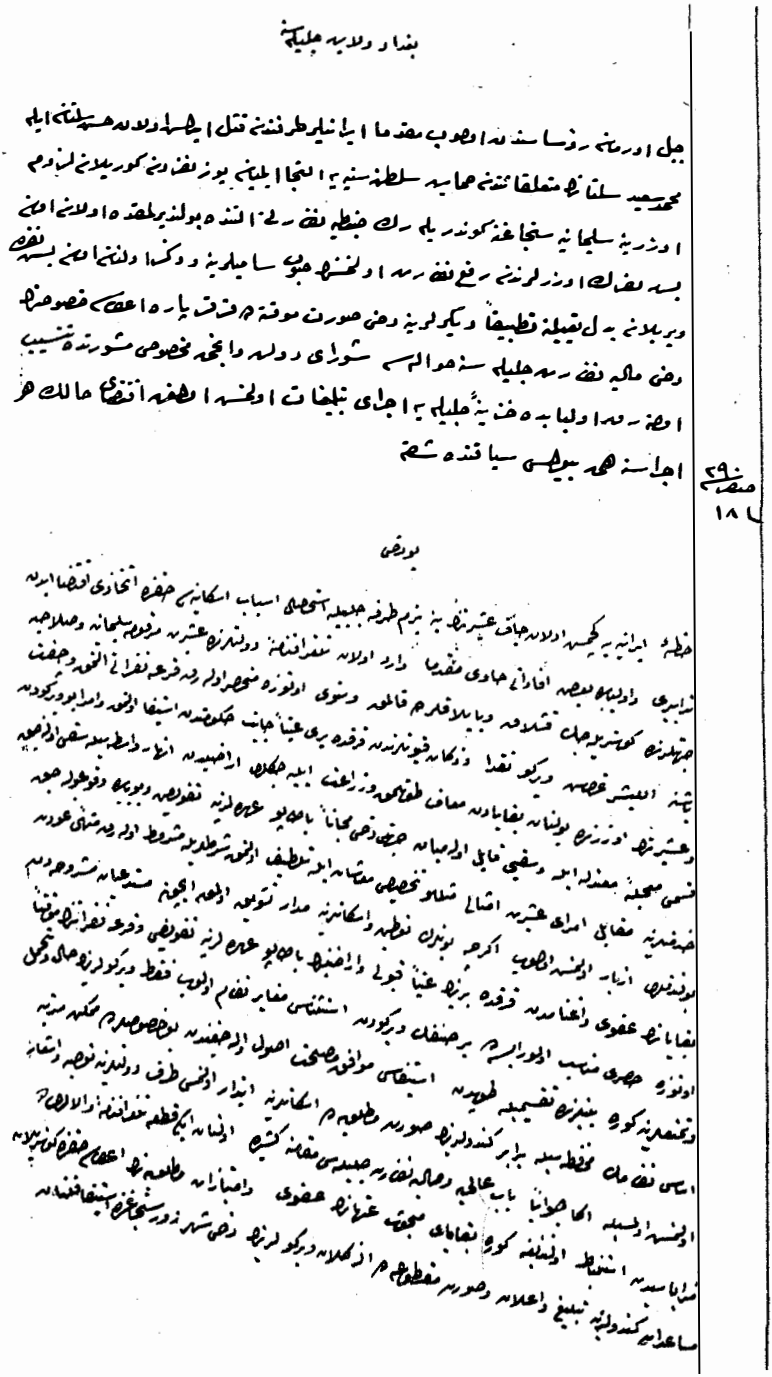
Paştmala aşireti ise, Caf aşiret reislerinin hizmetçileri konumunda idiler.

Caf aşiretlerinde okuryazarlık oranı % 0.7 ve bunların %20'si de Farsçayı yazma düzeyinde biliyorlardı[2]. Caf aşireti, Tanzimat sonrası bölgede yapılan iskân siyaseti sonucu, büyük bir kısmı kışlak bölgelerinde yerleşik hayata geçmeyi kabul etmişlerdir.

[1] *A. e*, s. 57-58.
[2] A. s. s. 57-58.

5b- Daha önceleri İran tarafına göç etmiş olan Caf aşiretinin tekrar Süleymaniye sancağına getirilmeleri ve Salahiye kazasında iskân ettirilmeleri hakkında. Bağdad valiliğine şukka B.O.A, Ayn. Def. 852

5a- Daha önceleri İran tarafına göç etmiş olan Caf aşiretinin tekrar Süleymaniye sancağına getirilmeleri ve Salahiye kazasında iskân ettirilmeleri hakkında. Bağdad valiliğine şukka B.O.A, Ayn. Def. 852

Caf aşireti, Tanzimat sonrası bölgede yapılan iskân siyaseti sonucu, büyük bir kısmı kışlak bölgelerinde yerleşik hayata geçmeyi kabul etmişlerdir.

1869 senesinde, Caf aşiretinin iskânı hakkında Bağdat valiliğine hitaben gönderilen bir fermanda;

> Vilâyet-i celîlelerinde mülhakatdan Süleymâniye Sancâğı'nın teşkîlât-ı cedîde iktizâsından beş kaymakamlıkdan, İrân hudûdlarına yakın Câf a'şîreti'nin kış mevsiminde sahrây-ı vesî'i hâvi Galgir "Gülanber" kazâsı müdürlüğünün kaymakamlığa tahvîli ve bîr mu'âvin ta'yini hâlinde çok fâydalı olacağı ve bû kaymakamlığa intihâb olunân a'şîret Emîri Muhammed'den ta'ahhüt alınması ve mezkûr sahrâ'nın müştemil oldığı arâzi'den a'şîret-i mezkûre efrâdına parça parça, tâpû ile tafvîz ederek, bû a'şîret'in iskânı ile berâber, İrân a'şâiri'nin ol'havâli'ye men'-i te'addiyâtları ve şimdiye kadar, İrân'a gitmiş olân evlerin, eski yerlerine dönmelerini ve iskânlarını ve A'skerîyye-i Nizâmiyye içun, aşîret-i merkûme tarafından verilmekte olân neferin, 8 neferden 30 nefer olması içun te'ahhud edilmesi üzerine, Emîr-i mumâ ileyhinin kaymakamlık u'hdesi ve oğluna dahi dergâr-ı u'hde Kapûcıbâşlığı ve 5 bîn kurûş ma'âş tahsîsi ile kaymakamlığa bâşlaması" istenmiştir[1].

Sultan II Abdülhamid döneminde, Süleymaniye Sancağı sınırları içinde yer alan toprakların büyük bir kısmı, Caf aşireti'nin şeyhlerinden iki kardeş olan Osman ve Mahmut Beyler arasında paylaşılmıştır[2]

1905 senesi sayımına göre, Caf aşiretleri, 25 fırkadan oluştukları, nüfusları ise; 24.890'ı kadın ve 20.570'i erkek olmak üzere toplam 45.460 kişi, güçleri 5.322'si süvarî ve 5.670'i piyade ve evlerinin 1.000'i sarife, 8.410'u da çadırdan olduğu bildirilmektedir[3].

B Arap Aşiretler

Dicle nehrinin, Musul'dan Bağdat'a kadar uzanan kırsal kesimdeki kenarında yerleşik ve yarıyerleşik Arap aşiretleri bulunmaktaydı.

el-Cezîre çöl bölgesinde ise, göçebe Arap aşiretlerin başında Şammar, Aneze, Al-Cubûr ve Al-Ubeyd aşiretleri gelmekte idi.

Osmanlı Altıncı Ordusu tarafından 1905 senesinde yapılan sayıma göre, Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde bulunan göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik Arap

---

[1] BOA, Ayn. Def, No; 849, 19 Şaban 1286 (1869).

[2] Mahmut Bey, kardeşi Osman Bey'in İstanbul'da bulunduğu 1891 senesinde, kardeşi'nin topraklarını kendi topraklarına katmıştır. İstanbul'da iken bu gelişmeleri öğrenen Osman Bey, kardeşi Mahmut Bey hakkında şikayette bulunmuştur. BOA, İrd. Dh, 101092, 25 Zilhicce 1309 (1891).

[3] Osm. Ord. Hum. Raporu, 1905.

aşiretlerin bölgeleri, silahlı güçleri, barınak türleri, fırkaları ve nüfusları hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Tablo 21
1905 senesinde, Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde Göçebe, Yarıyerleşik ve Yerleşik Arap aşiretleri

Adı	Fırkaları	Nüfusları	Barınakları Çadır/Yapı	Kuvvetleri Süv/Piyade	Silahları	Bölgeleri
Şammar	28	31.985	5.830/29	33.679/6.536	3.389	el-Cezîre
Şammar Al-Sayıh	1	3.200	600/-	800/700	200	Tuzhurmatu
Şammar Hoka	13	7.054	910/ -	379/1.188	851	Selman-i Pak
Zübeyd	23	11.164	1.563/-	888/1750	1.683	el-Cezîre
Zübeyd	3	1.830	4.406 /-	180/390	150	Erbil
Hadidî	1	220	50/-	10/90	35	el-Cezîre
Lehib	5	1.155	100/120	65/100	65	Karatepe
Ubeyd	7	3.950	630/ -	900/210	150	el-Cezîre
Cubûr	40	44.949	4.167/7.305	7.899/13.842	5.412	el-Cezîre
Aneze	10	14.010	3460/-	1.323/3.583	3.285	Fırat'ın Batısı
Ni'aym	1	120	- /20	10 /30	12	Tuzhurmatu

Kaynak: Osm. Ord. Hum, 1905.

1. *Şammar Aşireti*

Göçebe Kürt aşiretlerinin göçlerinde, genelde belli bir göç güzergâhlarının bulunmasına karşın, göçebe Arap aşiretlerinin böyle bir göç güzergâhı mevcut değildi.

Kürt aşiretlerinin isimleri, bulundukları bölgedeki ırmak, ağaç ve tepeciklerden alınırken, Arap aşiretlerin isimleri, genelde kan bağından gelerek bir soy silsilesi içinde, aşiretin babası konumunda olan kişinin ismini almakta idiler.

1870 senesinde Bağdat valisi Mithat Paşa'nın Dersaadet'e göndermiş olduğu bir yazısında, Şammar aşiretinin kökeni, aşiret içi çekişmeleri ve el-Cezîre çöl bölgesindeki göçebe Arap aşiretleri arasında yaşanan çatışmalar ve göç sahaları konularına değinmektedir;

> Şammar a'şâiri denilen ve Cezîre kıt'ası üzerine müstevlî olân kabâil-i vahşiyye A'neze ve sâir akvâm-ı bedevîyye gibi kadim olmayub, Bağdad vâlisi esbak Ebû Gıdâra A'lî Pâşâ zamânında Cezîre kıt'asında bulunân Al-U'beyd a'şâirinin harekât-ı serkeşânelerine mukavemet etmek içun, Necid u'rbânından Fâris Al-Cerbâ nâmında bir Şeyh vâsıtasıyla celb olunmuş olân 80-100 çâdır miktârı halk, Cezîre

kıt'asına" gelib yerleştiklerini, ancak bunların zaman içerisinde nüfuslarının çoğalması üzerine, bölgede bir güç oluşturduklarından "Cezîre üzerinde bulunân bi'l-cümle kabâil ve a'şâir, bûnların dâire-i cem'iyetlerine gîrub" birleştiklerini bildiren Midhat Paşa, a'yni yazısında Şammarlıların Halep'ten Bağdat'a değin Urfa, Sibork, Diyarbakr, Mardin ve Musul cihetlerinde bulunan yerleşik Arap köylerine de zararları dokunduğundan, bu köylerin yerleşik halkıda, zaman içerisinde ya başka yerlere göç etmek zorunda kalmış veya zayıf düştüğü için bunlara katılarak, göçebe hayata geçmiş olmasıyla, Şammar aşireti 70-80 sene zarfında "günümüzdeki (1870 senesi) büyüklüğüne geldiğini yazmıştır.

Şammarlıların ilk Şeyhi olan Faris Al-Cerbâ'nın ölümü üzerine, yerine geçen Şeyh Sufuk zamanında da, Şammarlılar tek bir Şeyh idaresi altında idiler.

Ancak onun vefatıyla, yerine Şeyh olmaları gereken oğulları Abdülkerim ve Ferhan birbirlerine karşı olduklarından, Şammar aşireti ikiye bölünmüştür.

Abdülkerim'in şeyhliğini kabul edenler, Halep, Urfa ve Diyarbakır arasında kalan çöl bölgesinde ve Ferhan'ın şeyhliğini kabul edenler ise, Bağdat ve Musul taraflarında kaldılar.

Ancak bunların tarım ile uğraşmadıkları için, geçimlerini "Gazve nâmiyle Aneze ve aşâir-i sâire üzerine el-gâr (baskın) ederek, bu vesileyle geçtikleri yerler"in halkına zarar vermekten çekinmezlerdi.

Son olarak da, Mithat Paşa bu aşiretin Ferhan Paşa idaresinde bulunan kollarının "mevsim-i Sayf'ta (Yaz mevsiminde) Musul taraflarında kalmış ve mevsim-i Şitâ'da (Kış mevsiminde) Bağdat'a kadar inib gelmesi, öteden berü mu'tâd" olduğunu bildirmektedir[1].

Fırat'ın batısından ve güney bölgesinden gelen büyük göçebe Aneze kabilesi de, bölgede zaman zaman köyleri basmakta[2], Şammar aşiretleri ile aralarında sık sık çatışmalar yaşanmakta idi[3].

---

[1] BOA, İrd. Dh, 43847, 23 Zilhicce 1287.

[2] 1857 senesinde Osmanlı Devleti ile Aneze aşiretleri arasında yaşanan sıcak çatışma akabinde firar eden Aneze aşiretleri hakkında, Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa'nın, İstanbul'a gönderdiği yazısında, yaklaşık 800 çadırlı, 4-5 bin civarında deve üzerinde tüfekli, tümü savaşa kabiliyeti olan 800 süvariden oluştuklarını bildirilmektedir. Bkz; BOA, İrd. Dh, 26448, 17 Receb 1274 (1857).

[3] Bkz: BOA, İrd. Hus, 70, 25 Cemaziyelahir 1319 (1901). BOA, İrd. Dh, 26258, 23 Cemaziyelevvel 1274 (1857).

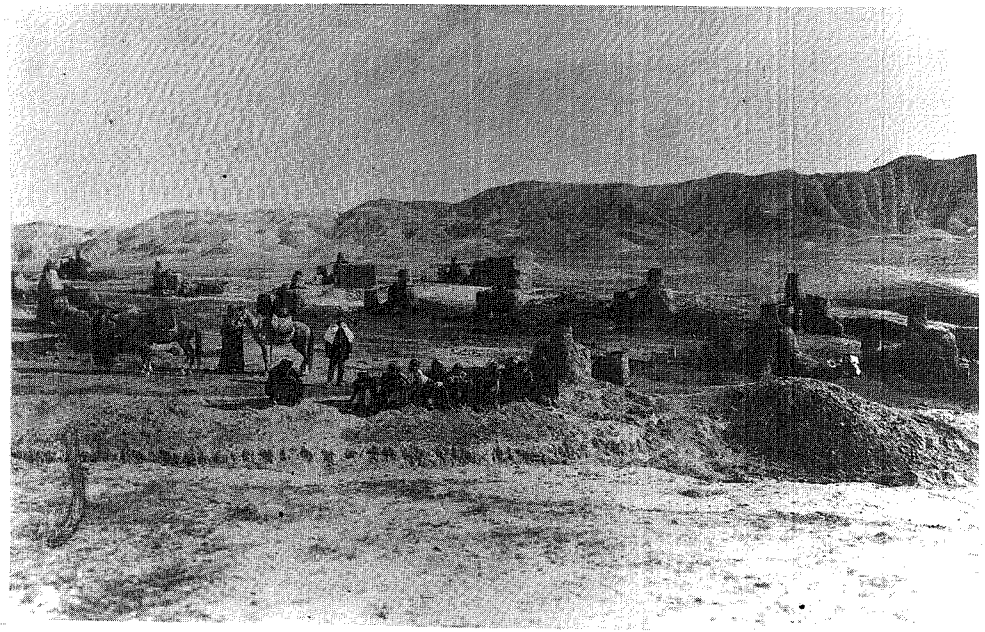
1. Eski Musul harâbesinde Araplar.

2. Bölgedeki Kürtler.

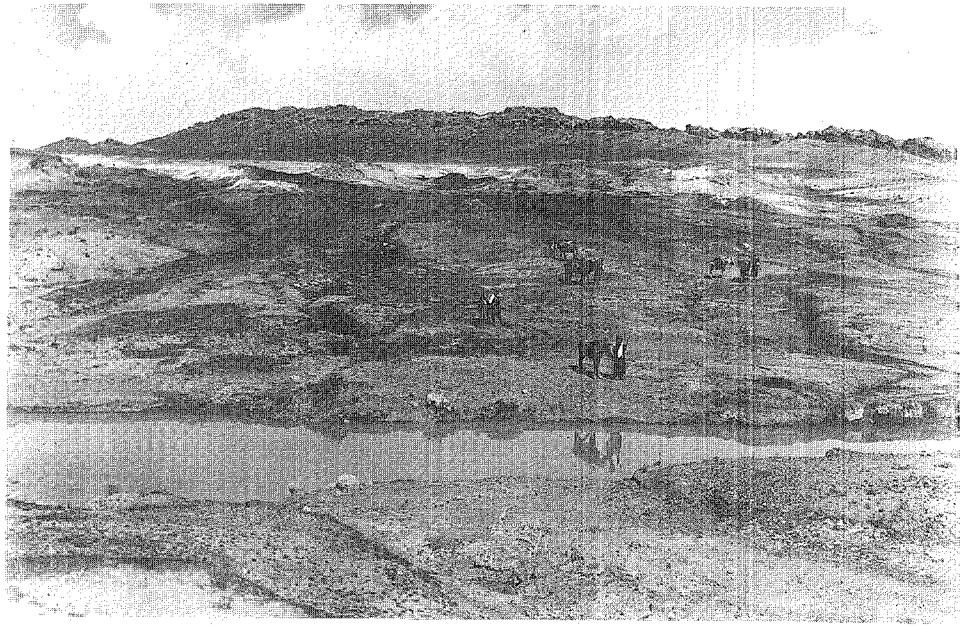
3. Musul Çarşısına giriş.

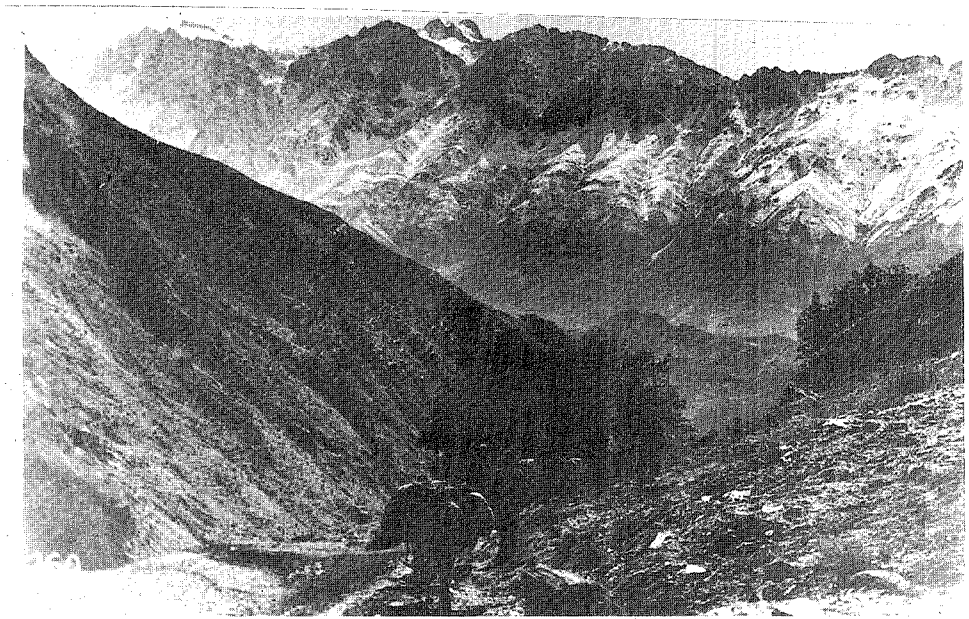
4. Kerkük cıvarında petrol ocakları.

5. **Kerkük'e** bağlı, Tuzhurmatu kasabası yakınlarında, petrol tasfiyesi için kullanılan ocaklar.

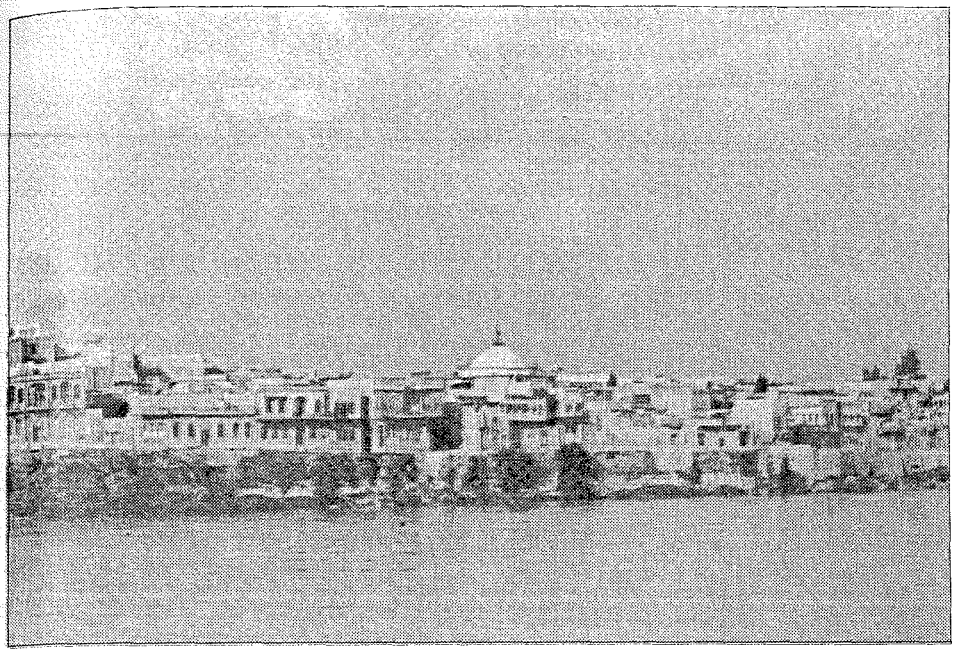
6. Kerkük civanıda, Bâbâ Gurgur petrol yatakları.

7. Kuzey Irak'ta dağlık arazi içinden geçen bir ticaret kervanı.

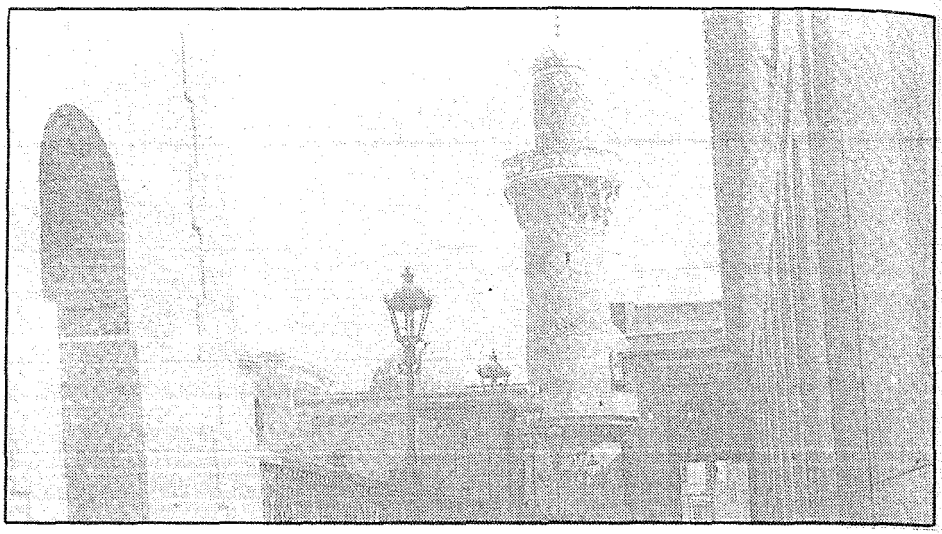
8. Musul'da Dicle Nehri ve kayıkçılar.

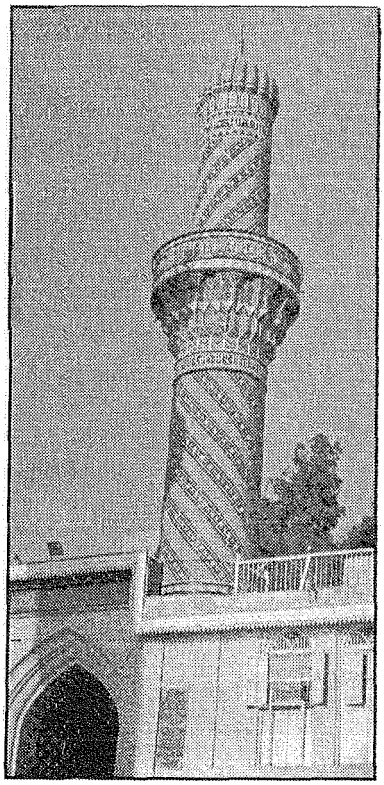
9. Musul'un Dicle Nehri kıyısından görünüşü.

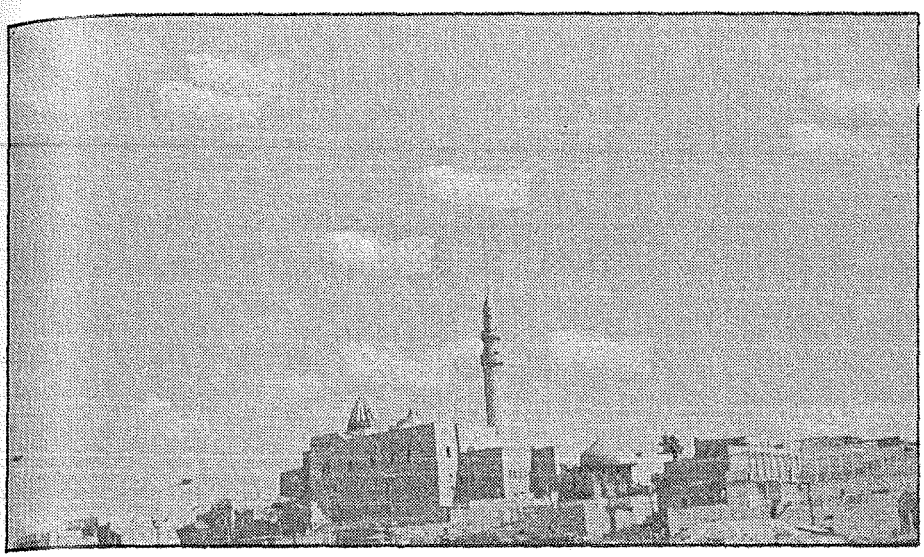
10. Musul'un Dicle Nehri kıyısından diğer bir açıdan görünüşü.

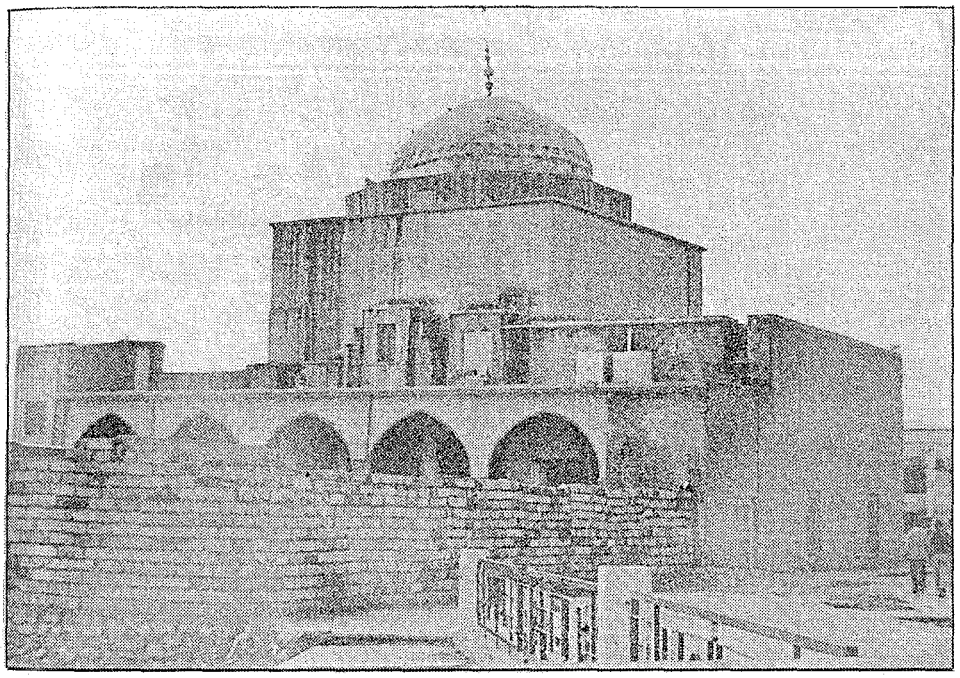
11. Abdülkadir Geylâni Külliyesi. Selçuklu dönemi minaresi.

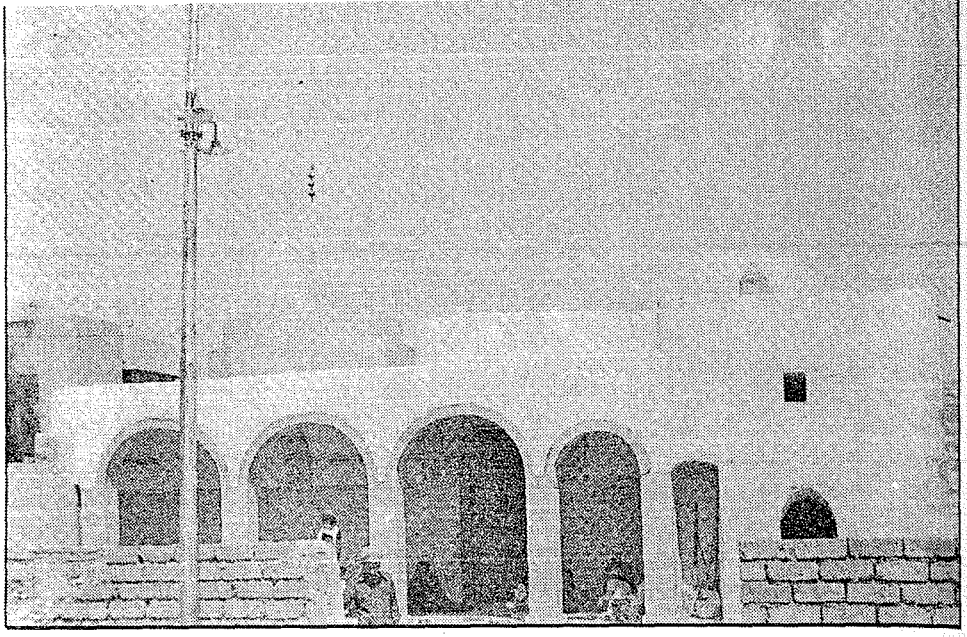
12. Abdülkadir Geylâni Külliyesi. Osmanlı dönemi minaresi.

13. Musul, Nebi Yunus Külliyesi.

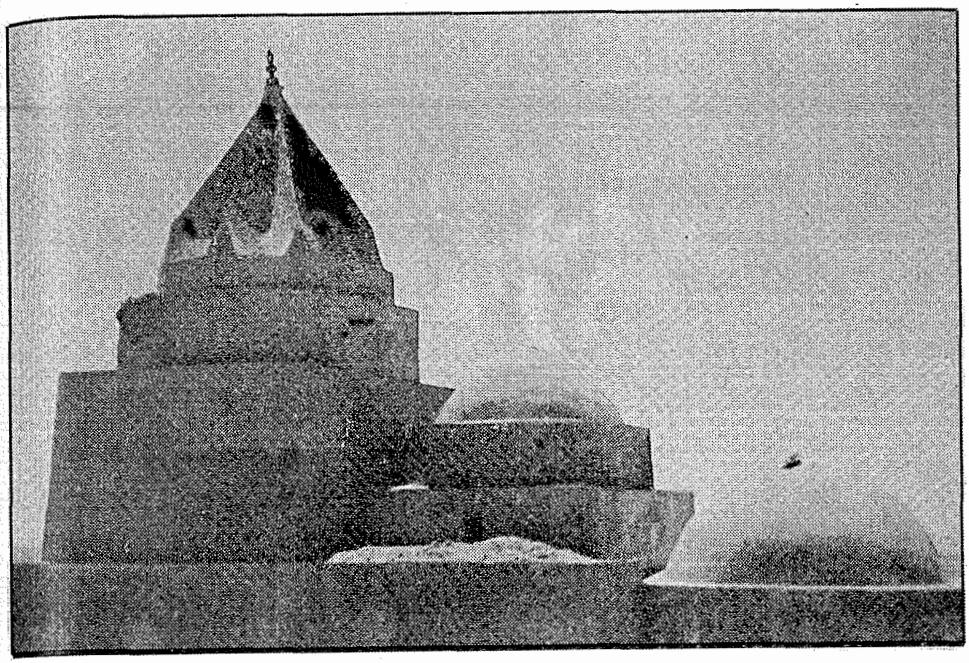
14. Musul, Mücahîdi Camii.

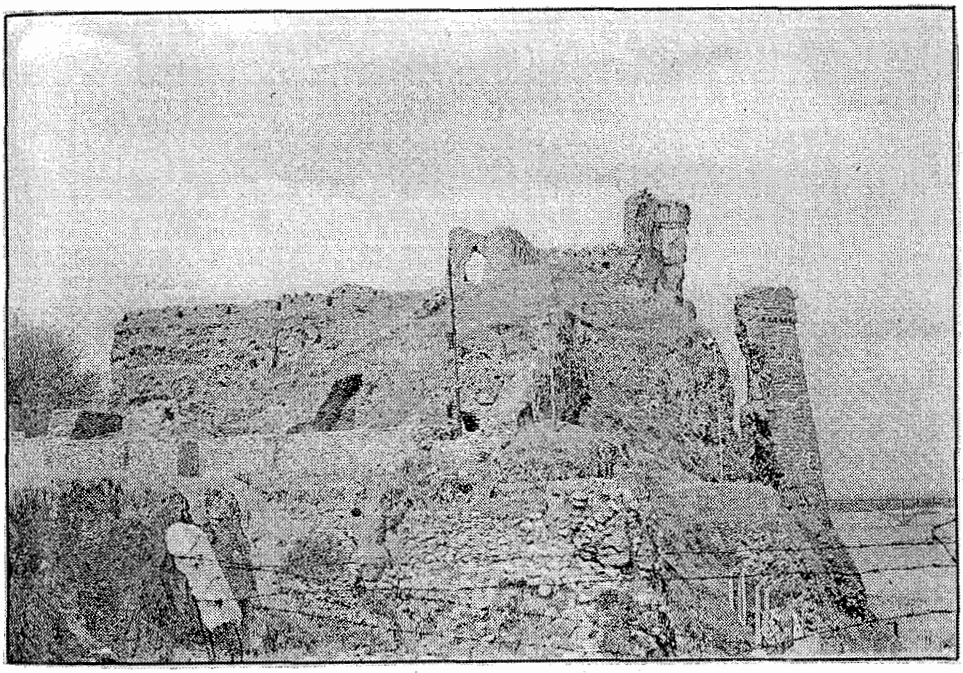
15. Musul, Şeyh Fethi Türbesi.

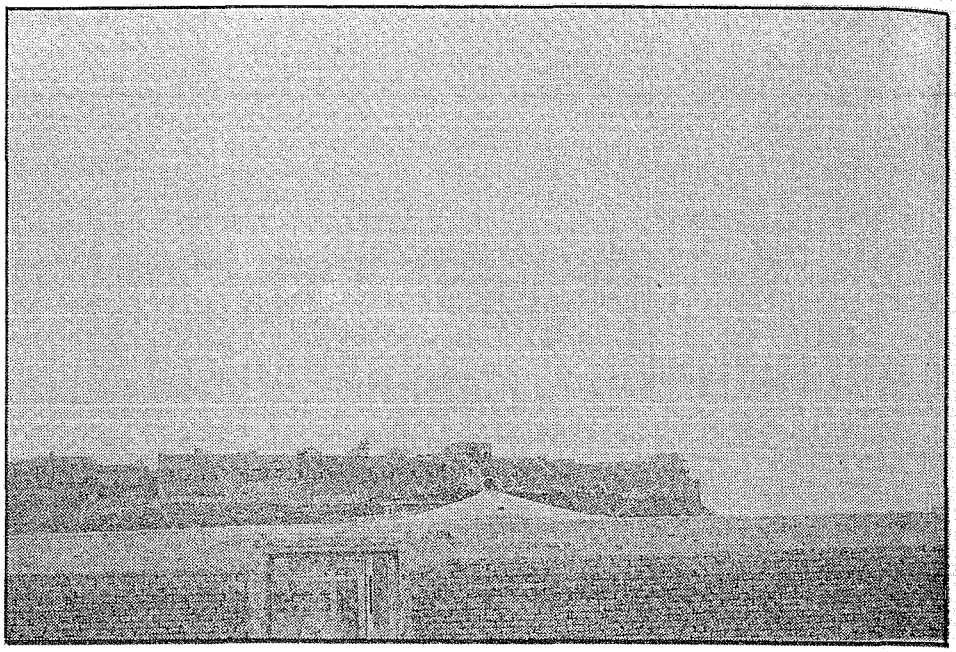
16. Musul, Şeyh Fethi Türbesi'nin Selçuklu dönemi yapılan mihrabı.

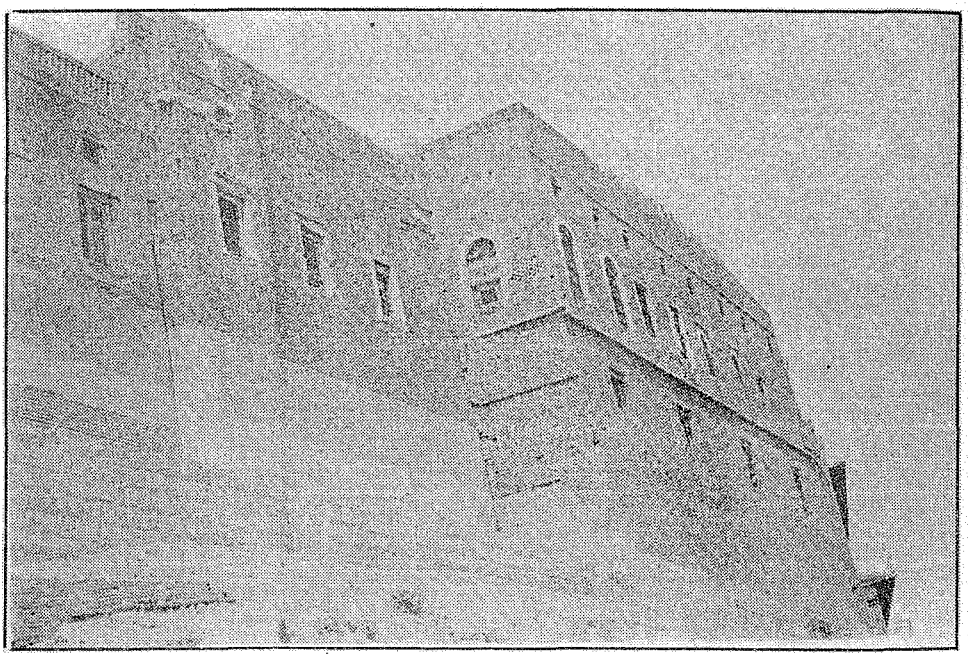
17. Musul, Sincar Sitti Zeyneb Türbesi.

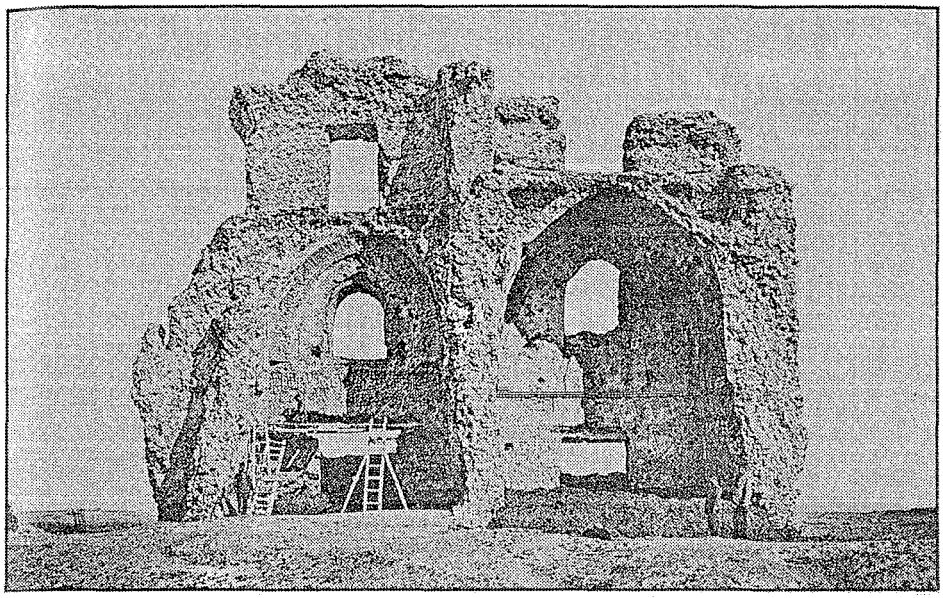
18. Musul, Baştabya.

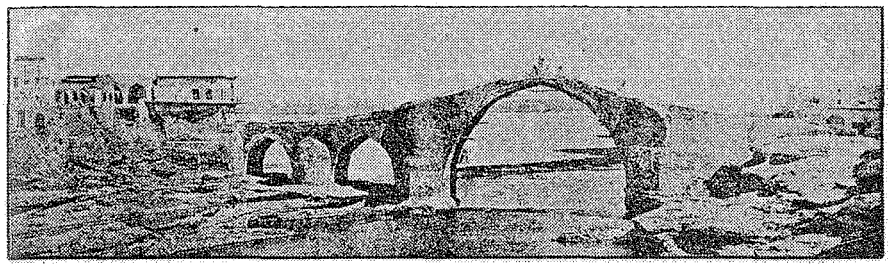
19. Erbil Kalesi.

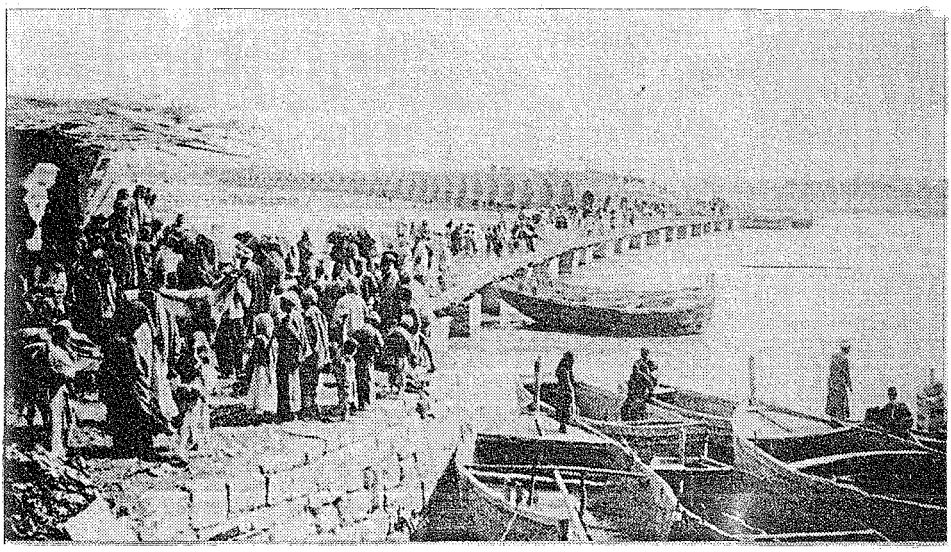
20. Erbil Kalesi'nden diğer bir görünüş.

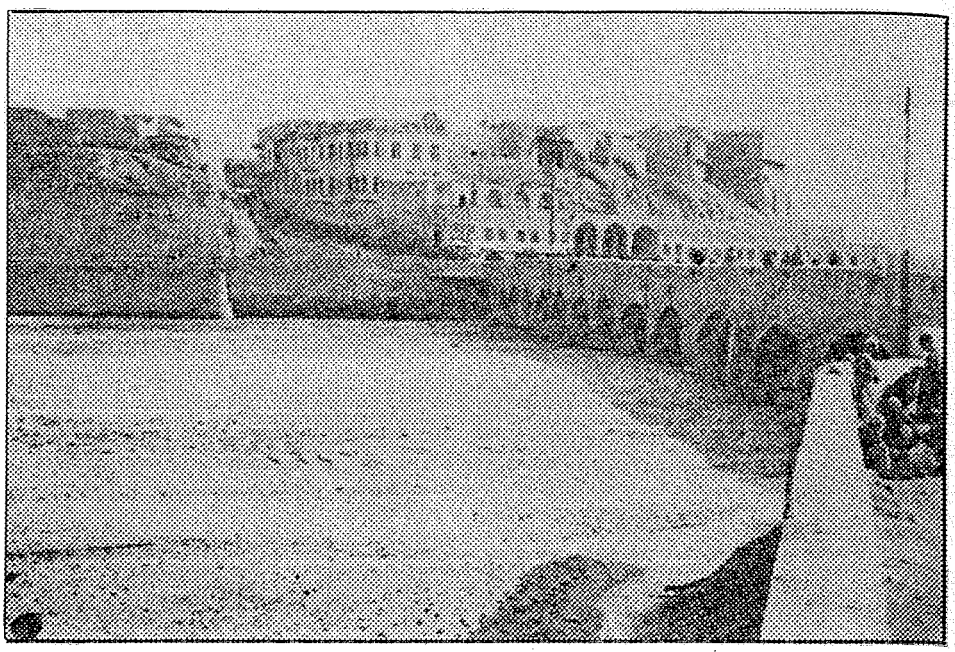
21. Musul, Karasaray.

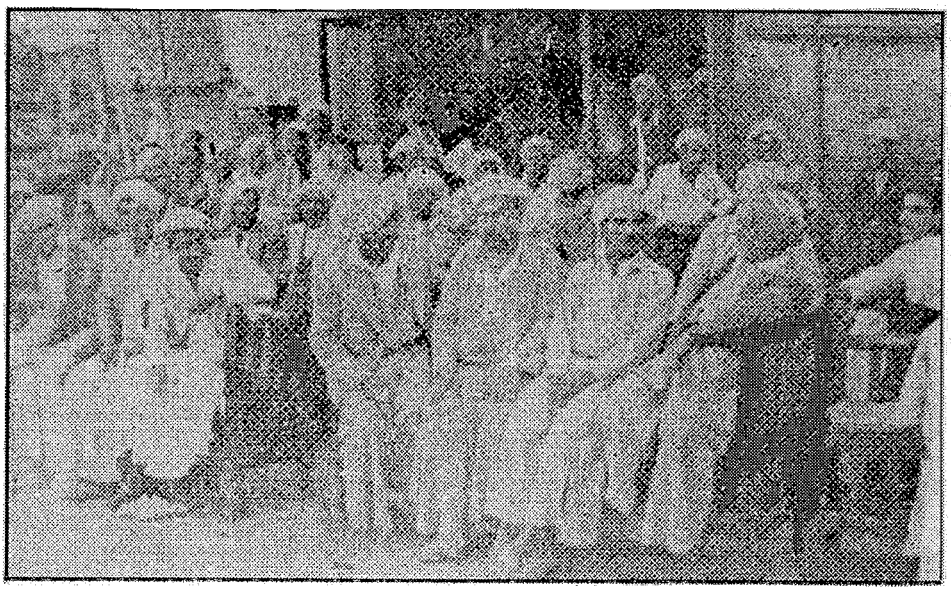
22. Altınköprü.

23. Musul Köprüsü.

24. Musul Mücahidi Köprüsü.

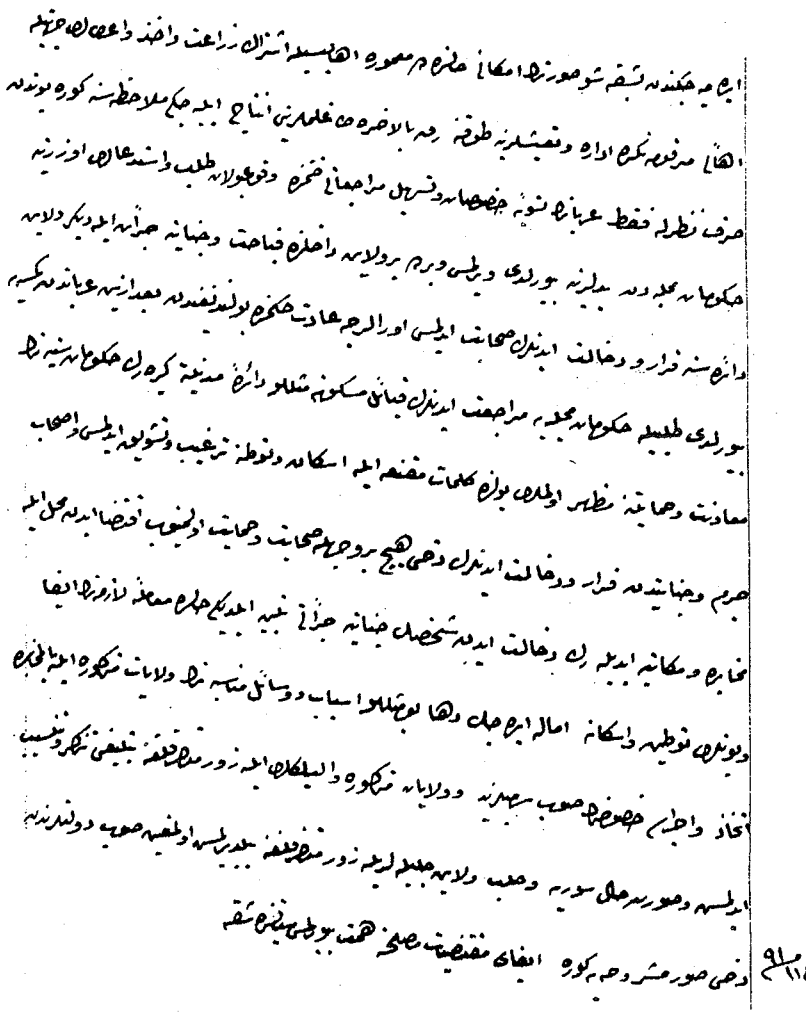
26. Irak Türkmenleri (E. Yakuboğlu'ndan).

6- Şammar aşiretinin Tikritten Musul'a kadar, Dicle Nehrinin sağ kenarında kendilerine tahsis edilen topraklarda ziraat ile geçinmeyi kabul etmeleri durumunda, bu topraklarda Şammar sancağı adında bir sancağın kurulması ve mutasarrıflık makamınında, Şammar şeyhi Ferhan'a verilmesi hakkında, Bağdad vilayetine şukka. B.O.A, Ayn. Def. 852

Belge 7a- Şammar ve Aneze Arap aşiretlerinin yerleşik bölgelere saldırılarının önlenmesi ve bunların iskânı için gereken tedbirlerin alınması hususunda, Suriye ve Halep valilerine ve Zor mutasarrıflığına şukka. B.O.A, Ayn. Def. 852, 11 Muharrem 1291 (1874).

Belge 7b- Şammar ve Aneze Arap aşiretlerinin yerleşik bölgelere saldırılarının önlenmesi ve bunların iskânı için gereken tedbirlerin alınması hususunda, Suriye ve Halep valilerine ve Zor mutasarrıflığına şukka. B.O.A, Ayn. Def. 852, 11 Muharrem 1291 (1874).

Tablo 22
1847 senesinde, Musul'da Göçebe Arap Şammar Aşiretinin Kolları

Adı	Nüfusu	Süvari sayısı	Silah sayısı
Zeydân	350	300	-
Fıdâğa	1.500	400	-
Al-Sâyıh	1.500	500	-
Abde	4.000	500	500
Al-Nâmûd	1.500	400	-
Al-Necm	600	150	-
Al-Bıreyç	900	200	-
Al-Ileyyân	450	100	100
Al-Remmut	600	200	-
Al-Nadba	450	150	-
Al-Eslem	900	300	-
Toplam	**12.750**	**3.200**	**600**

Kaynak: BOA, İrd. M. Val, 4938, 1264. (1847).

Urfa Kumandanı Lütfi Paşa'nın, 1901 senesinde Dersaadet'e göndermiş olduğu yazısı, Aneze ile Şammar aşiretleri arasında o tarihe kadar devam edegelen çatışmaların nedenini içermektedir:

> Beş bin çâdır halkı, üç fırka'dan i'bâret olân Şammar a'şâiri, Bağdad ve Musul Vilâyetlerine tâbi' ve hudûdları Bağdad ve Sincâr sahrâsına mümted iken, mu'ahharen bir fırkası, Deyr'e (Suriye Vilayeti içinde) rabt olundığı cihetle, bûnlar bû fırsatdan bi'l-istifâde tevsî'-i hudûd ederek ve mezkûr üç fırka, ba'zen birleşerek Sincâr Dâğını tecâvüzle, Diyârbakr ve Urfa dâhiline yâyılub îka'-ı hasâret etmekde ve mukaddemen Deyr'e tâbi' iken, mu'ahharen Halep'e rabt olunân A'neze'liler ise, her sene Halep'e vergi vermek behânesiyle ma'mûre'ye tecâvüzle, Hımıs cihetlerine ve Meskene'ye kadar ilerlemekde ve ekseriyye Meskene ile Cebr kalası civârında, Fırât nehrini geçub, Millî a'şîireti ile bi'l-ittifâk, Sincâr sahrâsını murûr ile, Re'sü'l-A'yn cihetlerine gelmiş olân Şammar'lılar" ile çarpışmakta oldukları ve bunlara iştirak eden "a'şâir-i sağîre (küçük aşiretler) ile berâber nehb-u gâret'e ve ma'mûraları tahrîb'e cesâret etmektde bulundukları cihetle, mezkûr Şammar a'şîretinin Deyr'den fekk-i irtibâtı ve kemâ fi's-sâbık (daha önce olduğu gibi), Musul Vilâyetine rabtı ile, Sincâr dâğı, Hâbûr Nehri vâdisine ve A'neze u'rbân'ının dahi, Deyr'e rabtıyla, Halep'e ve Fırât Nehriyle Cezîre havâlisine tecâvüzlerinin önünün alınması münâsib" olacağını yazmaktadır[1].

[1] BOA, İrd. Mec. Val, 4938, 1264 (1847).

Bunların yanısıra, bölgede bulunan diğer Arap aşiretler de, zaman zaman Dicle'nin sağ tarafına geçerek, bölgedeki yerleşik aşiretlere ve köylere saldırmakta oldukları yine Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edilmiştir[1].

C Karma Aşiretler

Türkmen, Kürt ve Arap aşiretleri arasında, uzun yıllar beraber yaşamanın yanısıra, aralarında gerçekleşen evlilik sonucu, özellikle yarıyerleşik ve yerleşik aşiretler konumunda olan bir takım karma diyebileceğimiz aşiretler meydana getirmiştir. Bu konumda olan aşiretler aşağıdaki tablo 23'te gösterilmiştir.

Verilen aşiret tabloları gösteriyor ki, bölgenin sosyal yapısı özellikle de kırsal kesimde, kapalı aşiret yapısının hakim olduğu bir toplum yapısı arzetmekte idi. Böyle bir toplum yapısı, bölgenin coğrafî ve iktisadî konumu ile birleşince, şüphesiz kendine has bir takım sosyal, iktisadî ve siyasî sorunların yaşanması kaçınılmaz idi.

Tablo 23
1905 senesinde Musul ve Şehrizor Vilayetlerinde bulunan yarıyerleşik ve yerleşik karma aşiretler

Adı	Fırka sayısı	Nüfusu	Evl türü Çadır/ Yapı	Kuvveti Süv/Piy	Silah sayısı	Bölgesi
Davude	2	2.470	- /330	400/300	700	Tuzhurmatu
Dizeyyi	4	10.880	-/2150	950/1200	2150	Erbil
Tatlar	1	290	-/50	15 /50	60	Karatepe
Delu	1	2630	-/417	232/662	485	Salahiye
Keruba	2	506	101 /-	70/114	72	Şehriban
Salihî	1	742	-/96	15/80	50	Salahiye
Zengene	2	1.570	-/95	160/815	920	Salahiye
Kerdî	7	1.175	150/100	163/220	150	Karatepe
Dehlekî	2	345	- /40	8/40	16	Karatepe
Zend	1	1675	- /270	135/235	213	Salahiye
Beyat	2	3951	-/610	379/850	495	Tuzhurmatu

Kaynak: Osm. Ord. Hum, 1905.

II Aşiret Saldırıları

Osmanlı Devleti'nde, göçebe aşiretlerini iskân etme teşebbüsleri her dönem ve her zaman değişik boyutlarda gerçekleşmiştir[2].

---

[1] BOA, İrd. Dh, 21752, 26 Muharrem 1272 (1855).

[2] Bu konuda yapılan araştırmaların başında; Ömer Lutfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak vakıf ve temlikler", *Vakıflar Dergisi*, c. II. Ankara,

Ancak 19. yüzyılın birinci yarısına kadar, Irak topraklarında yaşayan göçebe aşiretlerin iskânı hakkında, her hangi bir çalışmaya rastlayamadık.

Bölgede 1847 senesinde Tanzimat döneminin başlatılması ile, toprak düzenine getirilen yeni uygulamalar, bu alandaki sorunları daha da artırmıştır.

İskân edilmeleri gereken göçebe aşiretler, hayvancılıkla geçinmekte olduklarından, sürüleri için yukarıda da zikredildiği üzere, otlak bulmak amacıyla yılın belli mevsimlerinde bir yerden diğer bir yere topluca hareket etmeleri sonucu, sayıları on binlere varan sürüleri ile geçmiş oldukları ekili arâzileri, sürülerine yem ederek, yerleşik halka ve toprakları eken köy halklarına büyük kayıplar vermekte ve karşı çıkan köylülere de zaman zaman saldırmaktan çekinmemekteydiler.

Bunların olduğu gibi, köyleri basmak ve yoldan geçen kervanları soymayı kendilerine meslek edinen aşiretler (Hemavend, Abde) de bulunmaktaydı.

Bu göçebe aşiretlerin saldılarından mağdur olan köylerin zayiatları, mahalli idareler bünyesinde oluşturulan komisyonlar tarafından, köyler ve mezraalar tek tek dolaşılarak defterlere kaydedilmekteydi.

Bu zayiat defterinin vilayet meclisi tarafından onaylandıktan sonra bir nüshası İstanbul'a gönderilmekteydi.

Burada bölgedeki kırsal kesimin sıkıntısını göstermesi açısından bir örnek olarak, 1848 senesinin Eylül ayı başından 1849 yılının Ağustos sonuna kadar, bir yıl zarfında Şammar Al-Cerba, Cubur ve Al-Bu Hamed aşiretlerinin işbirliği yaparak, Erbil kazasında bulunan köylerden gasb etmiş oldukları hayvan ve malların miktarı Tablo 24'te verilmiştir[1].

1942; Ömer Lutfi, Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Konolizasyon metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. IX, İstanbul 1950; Yusuf, Halaçoğlu, "Fırka-i İslahiyye ve Yapmış olduğu İskân", *Tarih Dergisi*, sayı 27, İstanbul 1973; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987; M. Münir Aktepe, "XIV. ve XV. asırlarda Rumelinin Türkler Tarafından İskânına Dair", *Türkiyat Mecmuası*, X. İstanbul 1953; Tayyib Gökbilgin, "Rumeli'nin İskânında ve Tükleşmesinde Yörükler", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1943; Norman Lewis, "The Frontier settement in Syria, 1800-1950", *International Affairs*, c. XXXI. London 1951; Ali Tanoğlu, "İskân coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *Türkiyat Mecmuası*, c. XI. İstanbul 1954.

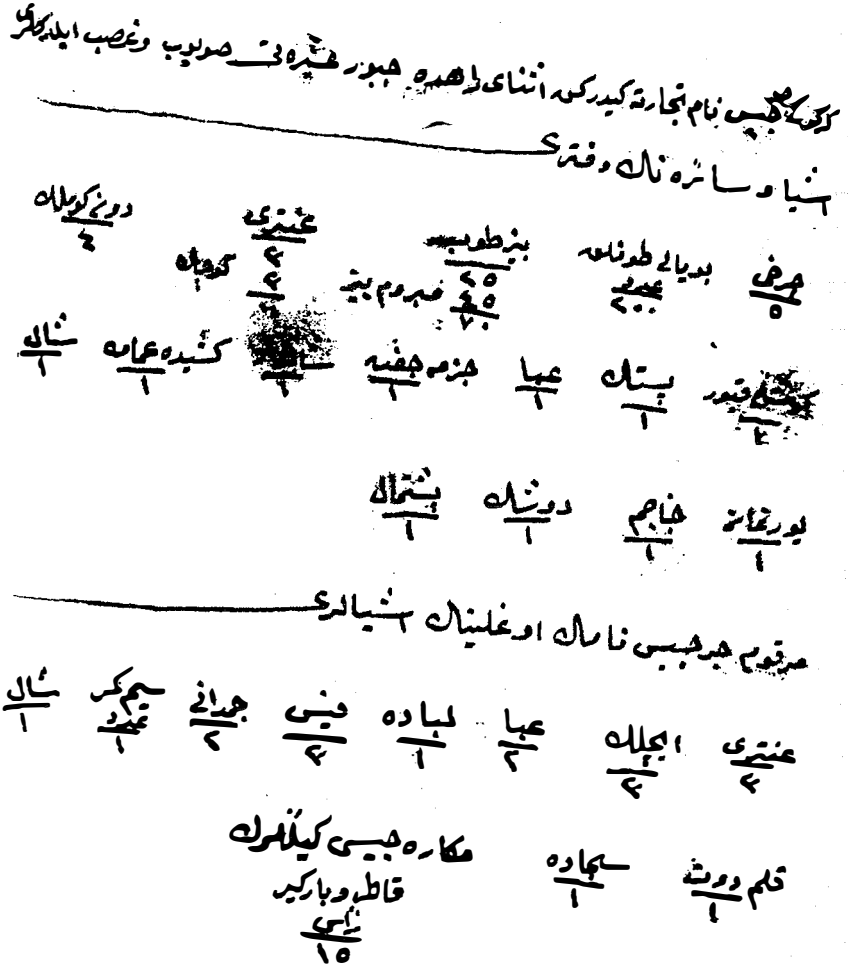
[1] Ayrıca, Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerindeki köylerin zayiatı hakkında; bkz: BOA, İrd. M. Val, 8519, 25 Cemazilahir 1268.

Tablo 24

Göçebe Arap aşiretlerinin Erbil kazasına bağlı köylere vermiş oldukları zayiat

Köyler	Çalınan hayvan ve mal miktarı
1-Sürbaş	1 kısrak, 6 at, 1 katır, 48 merkep, 19 öküz, 48 inek, 1 kılıç, 9 tüfek, 1 çadır, 209 koyun.
2-Kerdola	18 kısrak, 25 bargir, 11 kılıç, 2 kubur (tabanca), 2 katır, 15 öküz, 15 inek, 5 merkep.
3-Sinan	15 öküz, 16 merkep, 11 inek.
4-Ömer Abâd	4 kısrak, 1 katır, 13 merkep, 4 inek.
5-Seyberan	1 kısrak, 8 öküz, 3 merkep, 2 tüfek, 16 inek, 1 kılıç.
6-Dökerdokan	7 kısrak, 5 bargir, 4 menkep, 2 öküz, 9 tüfek, 6 kılıç, 4 kubur, 269 koyun.
7-Palneke	3 kısrak, 11 merkep, 2 öküz.
8-Nurya Sibsan !	3 kısrak, 2 bargir, 24 merkep, 2 kılıç, 1 kalkan, 1 kargı, 1 kubur.
9-Dukla	5 kısrak, 7 bargir, 25 tüfek, 20 kubur, 20 hançer, 13 kılıç, 200 koyun, 30 çarkı, 1 çift altın sırğa (küpe).
10-Tavan	1 espat, 1 bargir, 47 merkep, 45 inek, 22 öküz.
11-Yorıca	78 merkep.
12-Ömer Mamke	12 öküz, 15 inek, 6 merkep.
13-Kerdesür	2 kısrak, 11 öküz, 19 merkep, 3 inek.
14-Kerdazban	483 koyun, 3 kısrak, 2 pekdiş !, 1 öküz, 3 merkep, 2 katır, 1 tüfek, 3 kılıç, 1 kargı, 1 karabana.
15-Helva	652 koyun, 4 bargir, 6 öküz, 1 merkep.
16-Doğan	11 öküz, 6 merkep, 136 koyun, 2 kazan (tencere).
17-Surçî	2 merkep.
18-Yedi kızlar	16 merkep.
19-İlyas tepe	2 bargir, 9 öküz, 2 kılıç, 9 merkep, 1 tüfek, 1 hançer, 1 kubur.
20-Abdallahlılar	2 bargir, 7 merkep, 5 öküz, 3 inek, 1 kubur, 1 kargı, 2 kılıç, 1 hançer, 1 tüfek, 5 keçi, 1 çadır.
21-Kurşaklı	2 kısrak, 2 kubur, 2 kılıç, 1 kargı, 1 tüfek, 3 öküz, 4 merkep.
22-Kuş tepe	2 kısrak, 1 zırh !, 1 kargı, 1 çift kubur.
23-Cedide	1 bargir, 24 öküz, 17 inek, 7 merkep, 500 koyun.
24-Seyyid Süleyman	18 öküz, 9 merkep.
Toplam	2454 koyun, 53 kısrak, 59 bargir, 8 katır, 251 öküz, 355 merkep, 179 inek, 29 kılıç, 51 tüfek, 16 kargı, 33 kubur, 24 hançer, 2 kalkan, 1 zırh, 30 çarkı, 1 çift sırğa (küpe), 2 tencere.

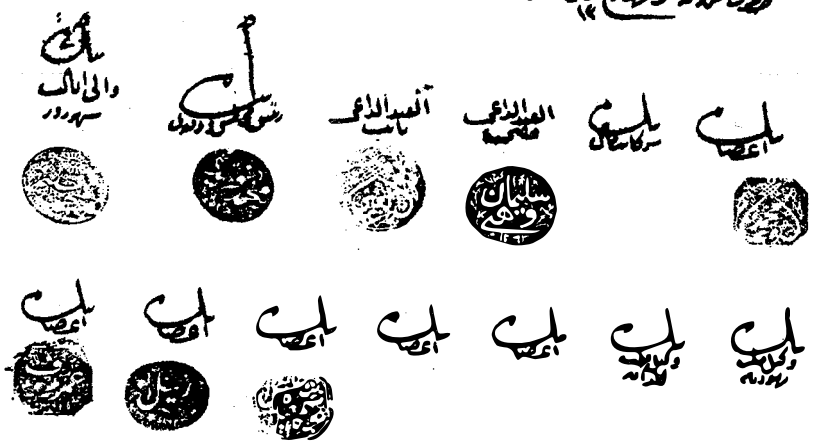
Kaynak: BOA, İrd. Dh, 13804, 1267. (1850)

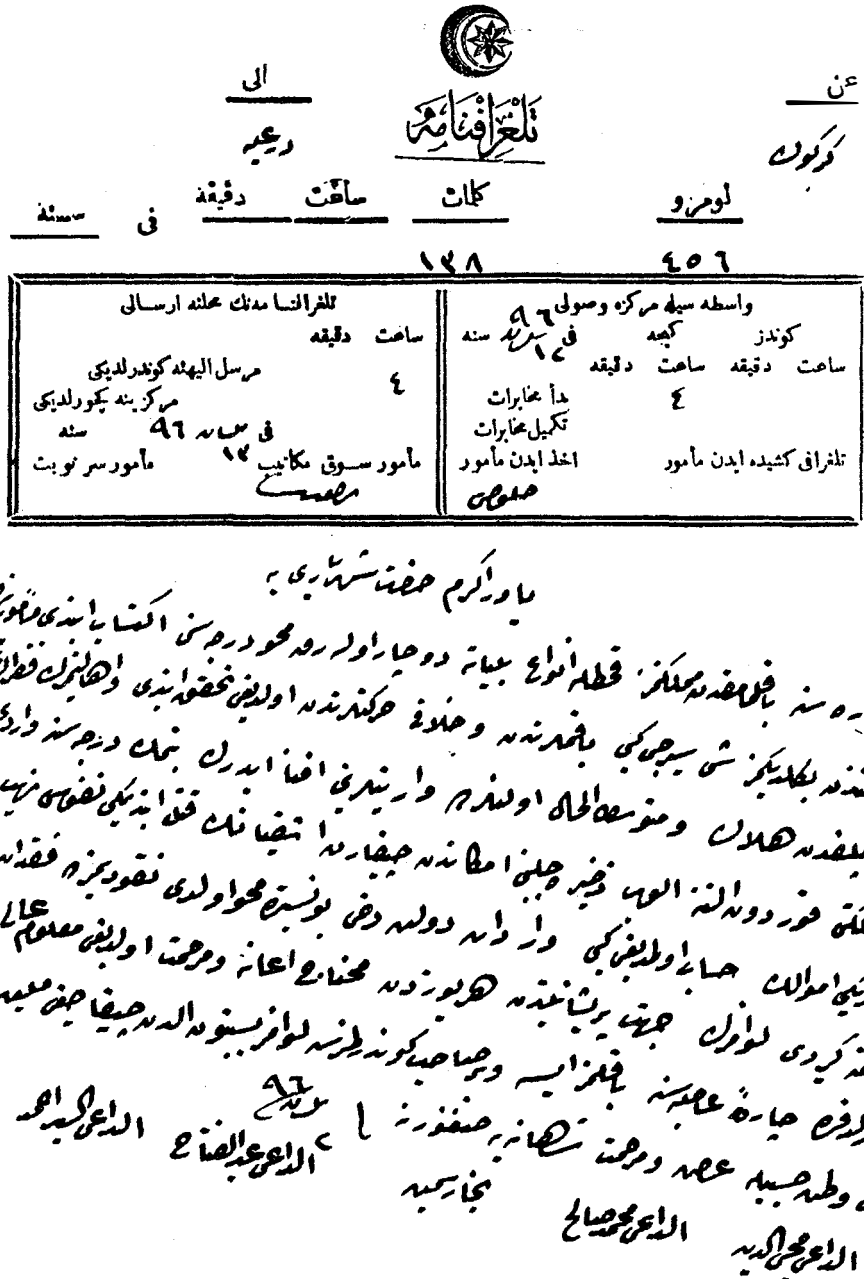
8a- Kerkük Eyalet Merkezinde toplanan, Şehrizor Eyalet Meclisinin, bölgedeki göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin yerleşik köylülerden ve yoldan geçen tüccarlardan çalmış oldukları mal ve eşyalar hakkında tutmuş olduğu 52 sayfalık mazbatanın son kısmı. B.O.A. İrade Dahiliye 13804.

8b- Kerkük Eyalet Merkezinde toplanan, Şehrizor Eyalet Meclisinin, bölgedeki göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin yerleşik köylülerden ve yoldan geçen tüccarlardan çalmış oldukları mal ve eşyalar hakkında tutmuş olduğu 52 sayfalık mazbatanın son kısmı. B.O.A. İrade Dahiliye 13804.

8c- Kerkük Eyalet Merkezinde toplanan, Şehrizor Eyalet Meclisinin, bölgedeki göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin yerleşik köylülerden ve yoldan geçen tüccarlardan çalmış oldukları mal ve eşyalar hakkında tutmuş olduğu 52 sayfalık mazbatanın son kısmı. B.O.A. İrade Dahiliye 13804.

عن كركوك

الى

تلغرافنامه

لومرو كلمات ساعت دقيقه في سنه

٤٥٦ ١٢٨

واسطه سيله مركزه وصولى ٩٦ سنه

كوندز كيجه في ١٢

ساعت دقيقه ساعت دقيقه

٤ بدأ مخابرات

تكميل مخابرات

تلغرافى كشيده ايدن مأمور اخذ ايدن مأمور

تلغرافنامه مدلك محله ارسالى

ساعت دقيقه

٤

مرسل اليهنه كوندرلديكى

مركزينه يكورلديكى

في ١٢ سنه ٩٦ سنه

مأمور سوق مكاتيب مأمور سر نوبت

يا وزارت جليله صفدرانه

حيره سنه باغلو قضه سنه تابع قطعه انواع بياته دوحيا اولهرق مجموعى درت يوز اللى خانه اهالى سن

Tablo 25
1859 senesinde, Süleymaniye Sancağı'nda aşiret saldırılarından boşalan köyler ve mezraalar

İdari Birim		Mîrî		Halk	
Kaza	Nahiye	Köy	Mezraa	Köy	Mezraa
Merkez	Serçinar	9	-	1	-
Karadağ	Merkez	26	1	10	-
	Zengene	16	-	-	-
	Delu	5	-	-	-
	Zalvav	1	-	-	-
	Salbartu	1	-	-	-
Baziyan	Merkez	27	-	9	-
	Kasrok	2	-	-	-
	Gundağac	3	-	-	-
	Çiyasavz	1	-	-	-
Surtaş	Merkez	16	-	2	1
	Asker	3	-	25	-
	Pişter	20	-	20	3
Şehr-i Pazar	Merkez	6	-	4	-
	Siyol	2	1	3	-
	Alana	1	-	-	-
	Birgiyo	5	-	4	-
	Mavet	2	2	-	-
	Şinik	1	-	1	-
Serucek	Merkez	18	-	5	2
	Çifthane	4	-	5	-
Gülanber	Merkez	23	1	3	2
	Alıca	-	-	1	-
Kızılca	Merkez	8	8	12	8
	Taratol	6	-	7	-
Toplam		**228**	**13**	**112**	**16**

Kaynak: BOA, İrd. Mec. Val, 663, 3 Saf'er, 1276 (1859).

Bölgede göçebe aşiretlerinin toplu ve çoğunun silahlı olarak gelmeleri, bunlara karşı koyamayan yerleşik halk ve köylüler açısından bu durumun sık sık tekrarlanması üzerine, özellikle de mîrî topraklarda çalışan çiftçiler ve köylüler, yurtlarını terk edib başka bir yere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Bölgede, Tanzimat uygulamalarından 12 sene sonra, 1859 senesinde boşalan köyler hakkında yapılan bir sayıma göre, sadece Süleymaniye Sancağı dahilinde, Hemavend aşiretinin saldırılarından ve Caf aşiretinin göçebelik yaşantıları

yüzünden, çoğu mîrîye ait olmak üzere, toplam 340 köy ve 29 mezraa, halkları tarafından terk edilmesinden dolayı çöl ve harab bir hale gelmiştir.

Bu durum, bölgede yolaçtığı sürekli göç olgusunu yerleştirmesinin yanısıra, Devletin gelirlerinde de büyük kayıplara yol açmış ve bölgedeki yerleşik kesimleri ve ticaret merkezlerini, dönem dönem neredeyse kıtlık ve yoksulluk çeken bölgeler haline düşürmüştür.

Kerkük halkı adına, dört Kerküklü esnaf tarafından, 12 Nisan 1878 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çekmiş oldukları 456 numaralı telgrafname'de, aşiret saldırıları yüzünden çektikleri sıkıntılarını dile getirmekte ve;

> Çâresine bâkılmakdan memleketimiz kahıtla (kıtlıkla), envâ-ı beliyyâta düçâr olarak, mahvu (yok olma) derecesini iktisâb etdi. Me'mûrînin himmetinden beklediğimiz şey, seyirci gibi bâkmalarından ve hilâfı hareketlerinden oldığı tahakkuk etdi ve ehâlimizin fukarâları açlıkdan helâk ve mütevassutü'l-hâl (orta bir halde olanlarıda) vâritlerini ifnâ ederek, bitmek derecesine vârdı. Memleketi kordon altına alub, zahîre celbini imkândan çıkaran eşkiyânın katl ettigi nüfûs, nehbettigi emvâlın hesâbı olmadığı gibi, vâridât-ı devlet dahi bû nisbetde mahv oldı, nükudumuzda (paramızda) fukdân (yok) hükmüne girdi. Livâmızın cihet-i perişâniyetinden her yüzden muhtâc-ı i'âne ve merhamet oldığı ma'lûm-u â'li buyruldukda, çâre-i â'cilesine bâkılmaz ise ve bir sâhip gönderilmezse, livâmız büsbütûn elden çıkacağı, millet hubbu (sevgisi), vatan hasebiyle a'rz-u merhamet-i şâhâneye sığınırız[1], diyerek devlet'e seslenmişlerdir.

Kerkük, bölgede Musul'dan sonra ikinci en önemli transit ticareti'nin merkezini oluşturmasına rağmen, esnaf'tan gelen bu yazı, bölgedeki göçebe ve yarıyerleşik aşiretlerin yaratmış oldukları iktisadî sıkıntıları açık bir şekilde ortaya koymakta idi.

III Aşiret Saldırılarının Önlenmesi

A Askerî Müdahele

Osmanlı Devleti'nin mahalli idarelere tanıdığı yetki dahilinde, Valiler bölgede asayişi bozan, köyleri basıp yerleşik halkın hayvanlarını ve mallarını çalan aşiretlerin peşine askerî güç göndererek, suç işleyen aşiret reislerini yakalatıp, çalınan mal ve hayvanların silah kullanmadan geri verilmesini sağlamaya çalışırlardı.

---

[1] Bkz: Belge No: 9, BOA, Y. A. HUS, 164-63, 1296.

Mahalli idareler bunu, cezalandırılması gereken aşiretlere karşı, yine bölgede bulunan ve devlete sadakatı ile bilinen diğer aşiretlerin de katılması ile gerçekleştirmekteydi. Bu katılım, cezalandırılması gereken aşiretin içinden de sağlanabilirdi.

1855 senesinde, Musul'a yakın el-Cezîre çöl tarafında çadır yaşantısı sürdüren Şammar Al-Cerba aşireti Şeyhi Ferhan'ın devlete sadık olmasına rağmen, kendisinin Habur civarında bulunduğu sırada, kabilesine mensup Ileyyan aşiretinin Musul köylerine saldırarak yaklaşık üç binden fazla koyun çalarak sürüp götürmeleri üzerine, Şeyh Ferhan'a haber verilmiş ve Şeyh Ferhan, adı geçen aşiretin peşine düşerek çalınan malları geri alarak devlete teslim etmiştir[1].

> Yine aynı senede, Musul civarında çöl bölgesinde çadır yaşantısı sürdüren Cubur aşireti de 100'den fazla köy'e saldırarak, köylülerin mal ve hayvanlarını çalıp götürmeleri üzerine, takibe alınan aşiretten çaldıkları mallar geri alınmış ve bu takib neticesinde aşiret Şeyhlerinden olan Abıd Rebbu yakalanmıştır[2].

Devlet bazen de malları çalınan yerleşik aşiretlere, mallarını çalan aşireti takib edip cezalandırmalarına izin vermekte idi.

Aynı yıl içinde Al-Ubeyd aşiretinin eski şeyhi Sadun, Şammar aşiretinin Abde, Al-Sayıh ve Eslem kolları ile işbirliği yaparak, Tikrit tarafından Dicle nehrini geçerek, Zengibad kazasında yerleşik olarak yaşayan Beyat (Türk-Arap karışımı) aşireti üzerine saldırıp, çok sayıda hayvanlarını çalmaları üzerine, Beyat aşireti, gereken hazırlıkları yaptıktan sonra bu aşiretlerin peşine düşerek, gerçekleşen çarpışmadan sonra, bu aşiretlere zayiatlar vermişler ve çalınan mallarını geri almışlardır[3].

Bu tür olaylarda, çalınan mallar daha önceden oluşturulan komisyonlar tarafından tespit edildiği için, geri alındığı takdirde "ki çoğu zaman geri alınmıştır", yine oluşturulan komisyonlar tarafından sahiplerine iade edilmekteydi.

1855 senesinde, Cubur aşiretinin I'cıl kolunun, bir süreden beri Kerkük, Erbil ve Musul köylerinden çalmış oldukları mal ve hayvanları geri almak için sevk edilen askerî güç sonucu, şeyhleri Hattab ve bir kaç ileri gelenleri tutuklanmış ve çalınan mal ve hayvanlar devlet güçlerine teslim edilip, bunlar da oluşturulan komisyon gözetiminde sahiplerine iade edilmiştir.

---

[1] BOA, İrd. Dh, 21752, 26 Muharrem 1272 (1855).

[2] BOA, İrd Dh, 21752, 26 Muharrem 1272 (1855).

[3] BOA, İrd. Dh, 21752, 26 Muharrem 1272 (1855).

Malları çalan aşiretler, askerî takibat sonucu sıkıştıkları dönemlerde bazen çalmış oldukları malları, işbirliği içinde oldukları aşiretlere veya yakın oldukları diğer aşiretlere emanet olarak bırakmakta idiler.

Ancak devlet bu durumlarda da çalınan malları, emanet olarak kendilerinde bulunduran veya askerî takip sırasında terk edilen malları yağmalayan aşiretlere bu malları devlete teslim etmeleri gerektiği, aksi halde âsi muamellesine tabi' tutulacaklarını bildirmekte idi.

Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa bir yazısında, 1857 senesinde Aneze kabilesinin çaldıkları malları geri almak ve eşkıyalık davranışlarına son vermek için başlatmış oldukları askerî sevkiyat sonucu gerçekleşen çarpışma neticesinde bu aşiretin ellerindeki deve, koyun, çadır ve zahirelerini terk edib dağıldıklarını, Aneze kabilesinin bu dağılışını fırsat gören bölgedeki bazı itaatkâr aşiretler, ortada kalan bu hayvanlardan bir miktarını yağmaladıklarını ve Aneze kabilesinin çalmış oldukları malların bir kısmını da Mentifik kabilesinden Rafi'a aşiretine gizlice emanet olarak bıraktıklarının öğrenilmesi üzerine, bu aşiretlere yağmaladıkları veya gizlice sakladıkları Aneze hayvanlarını devlete geri vermedikleri takdirde, âsi aşiretler muamelesine tabi' tutulacakları kendilerine bildirilmesi üzerine, ellerinde bulundurdukları çalıntı malları geri verdiklerini ve bu malların bir komisyon gözetiminde sahiplerine iade ettiklerini yazmaktadır[1].

Askerî çarpışmalar sonucu aşiretlerden kayıplar olduğu gibi, devletin sevk etmiş olduğu askerî güçler de kayıp vermekteydi. Zira 1857 senesinde Hindî ve Şâmiyye arasında bulunan Hazâil aşiretiyle Tuhurba kalesinde gerçekleşen çarpışmada, devletin askerî güçleri 11 ölü, 34 yaralı ve 20 hayvan zayiat vermiştir[2].

---

[1] BOA, İrd. Dh, 26573, 14 Ramazan 1274 (1857).

[2] BOA, İrd. Dh, 27525, 12 Eylül 1274 (1857).

تاریخ

بغداد ولایتنه

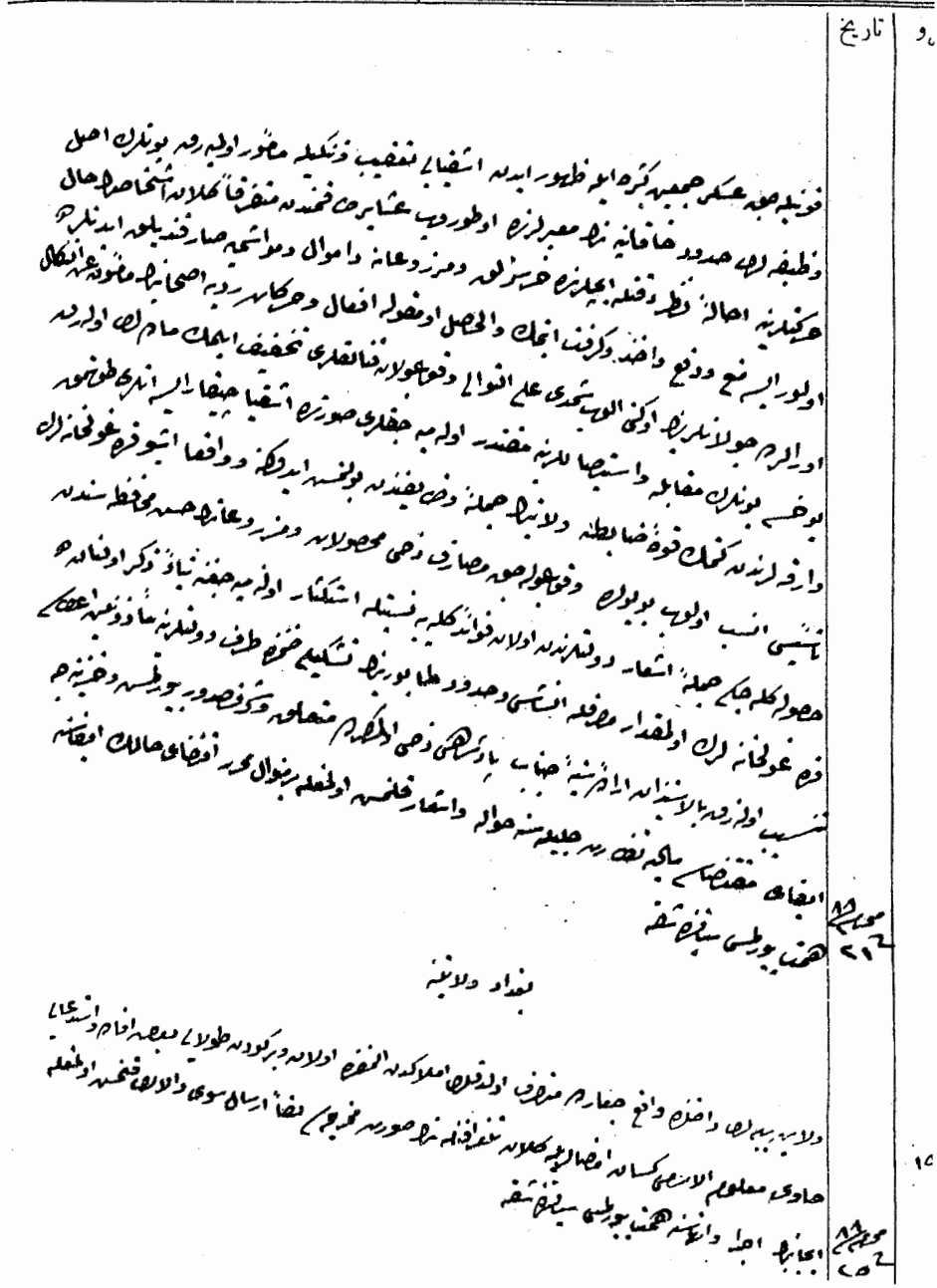
عطوفتلو صاحب افندی حضرتلری ذیدوسه جلیله مصبه قیوکمدن افغه تحویل مامورینی جنابه ولایه بیرلرنی قیوکمدن افغه
شمدیامنی معاونی سلیمان معاونی عمر فائق افندی حضرتلری اجرای مامورینی متعلقه یا لوستیلده اداره اولنه جنابلرینه تحریر

مسئله بیرلیجه اجرای اجابه اولنمغله اولنمغله بیانه حاجی بیاض نمره

بودرمه

ممالک ایرانیه ده بایلاوجه وقشلاوغه نقل یلاق سبیله بهرسنه بغداد ولایتنه گلیه ویرو طرفنده ایرانه ج
ایدن عشایر محصولدن ومرور وعبور نوجه ایرانه ایراد حضرتلری ایدن گمرکلرنده بونلرن منع مرور ومضرتلری
ضمنده حدود بوینه لزوم گلدایله محلرده قره غولدن اشتیلو ودیلرنه اقعاد اولنمه امدیره رعایت حدود
عسکری نبی استانه دائر مقدما وسالف الذکر قره غولخانه لرم اقامه اولنجه رعایت بولن قاچ موقعه نقسیم اولنمغله
وهم موقعلرک گمرکلرنه بعدی نقده اولنمغله ومنفعتلی بخدامی حالی عشایرک منع مرورنه بحافی اولیوب اولنمغله
ویوقه قره غولدن اشتی وصبوران نگلیه نه مقدار مرور قاچ اولنمغله مخبرایه بیلدرلمی مجبی مخصوص اوزره افغانه تحریرات
نادریه جواب اولنه موقتا نوارد ایدن ایکی قطعه مخبرایه بیلدرلمی مجبی مخصوص اوزره افغانه تحریرات
قره غول اقامه سی نصب اولنمه برلر سلیمانیه ده طوپلانه قریه سنده هویزه حدودنه قدر اولنه محلر اولیوب
بوراک ایرسی گوهشاده وشکسانه اولنمه اگر موافقی مروره مساعد اولنمغله بایله جوه قره غولدن
باکمز مرور وعبوره صالح اولجه محلرده وضع اولنمغله اولنمغله موافقه افسنه قدر نرصد اولنه قدر استناد
قره غولری بایلاوب ونرصد قره غولدن بهرینه اوده نفر قوناوب بقیسی استناد قره غولنه اقامه
ایدیلمکله مقصد اصلی اولان انضباط حدود وقضیسی حاصل اولنجه موافقه افسنه کوره محلرنه ردوعجابنه کوره
اکلاو مکاندنه ایدلمک واشبو قره غولدن موقع ومحلرنه کوره استعجاب ایچاب ایدن هیئت اتنا اولنمغله بربری
طوپراقدنه ایکی قاچه اولنه اولنه بسه کسی استعجاب ایچوزه الی بیاض مخصوصه مخالفه وجوم گلدیگی زمانده
اورنه نیسه قره غولک بشربیلک غوشه سنه اوچوزه الی بیاض مخصوصه مخالفه وجوم گلدیگی زمانده
اولجه صبوران موجودی مع ضمائمه سکز یوز یوقدر نقد وله ومرکب اولیوب عساکر دائمیه وضع
انکافیاتی اولمغله لازم گلدیگی تحریراتی اخیره مذکوره ایضاح وبیانه اولنمه وکذلک ایضاحاتی ورق
نگلی ایچاب صبوران مرقوم عشایره کفایتی تأمینه اینده مناسبه ایرسی ذکر اولنمه قره غولخانه لرم

10a- Osmanlı-İran devletleri arasında göçebe olarak gelip giden aşiretlerin vermiş oldukları zararlarının önlenmesi ve kışlak-yaylak vergilerinin alınması için, sınır bölgesinde karakolların yapılması hakkında tebligat. B.O.A, Ayn. Def, 852, 21 Muharrem 1288 (1871).

10b- Osmanlı-İran devletleri arasında göçebe olarak gelip giden aşiretlerin vermiş oldukları zararlarının önlenmesi ve kışlak-yaylak vergilerinin alınması için, sınır bölgesinde karakolların yapılması hakkında tebligat. B.O.A, Ayn. Def, 852, 21 Muharrem 1288 (1871).

Tablo 26

1855 senesinde, Aşiretlerin gasbettiği mallardan sahiplerine iade edilenler

		Mallar espase				
Kaza	Köy	İnek	Öküz	Merkep	Katır	Kısrak
Erbil	Kerdereş	18	12	-	-	-
"	Rahiman	19	19	1	-	-
"	Cemk!	9	7	2	-	-
"	Rerz	8	8	5	-	-
"	Kerüz	-	3	3	-	-
"	Kardeşir	4	5	1	-	-
"	Dukerdan	-	1	1	-	-
"	Kelek	2	-	-	-	-
"	Cemkör	22	22	2	-	-
"	Tırheyna	28	28	5	-	-
"	Tayrova	6	6	-	-	-
"	Saydova	58	58	6	-	-
"	Merkez	-	-	-	1	1
Kerkük	Merkez	18	21	8	-	-
"	Topzava	20	20	-	-	-
Musul	Şirgat	8	5	-	-	-
"	Lehib	4	3	2	-	-
"	Kafrasur	4	3	-	-	-
"	Seyyitler	1	-	-	-	-
"	Selamiye	-	-	-	-	1
"	Ariç	2	-	1	-	-
"	Ba'şika	1	2	-	-	-
"	Kelek	1	-	1	-	-
"	Cüheyne	-	2	-	-	-
"	Ebu Cüvari	23	23	-	-	-
"	Hadidiaşireti	-	-	1	-	-
"	Coba	12	6	-	-	-
"	Merkez	8	30	1	-	-
Toplam		**275**	**284**	**40**	**1**	**2**

Kaynak: BOA, İrd. Dh, 22106, 25 Safer 1272 (1855).

1860 senesinde de Dicle nehri kenarında yolculara saldıran, ticaret gemilerinin geçişlerini engelleyen, yükümlü oldukları vergilerini devlete vermeyi kabul etmeyen ve ellerinde ağır silahların bulunduğu Şeyh Menşed'in idaresindeki Al-Muhammed aşiretini cezalandırmak için sevk edilen askerî güçle çarpışmaya giren adı geçen aşiretten 9 adet top ele geçirilmiş ve aşiret mensupları

kaçmışlardır. Ancak bu çarpışmada devlet güçleri 4 ölü ve 32 yaralı zayiat vermişlerdir[1].

Ancak Osmanlı Devleti, aşiretlerin bu çarpışmalarda teslim olan veya tutuklananlarının her hangi bir şekilde yargılanmadan cezalandırılmasını kabul etmemekte idi. Zira 1859 senesinde Hemavend aşiretini cezalandırmak için Süleymaniye kazasına askerî bir güçle giden Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa'nın yakalatmış olduğu üç nefer aşiret mensubunu yargısız idam etmesi üzerine, hukuku ihlal ettiği gerekçesiyle, Bağdat valisi görevinden alınarak Harput'ta mecburi ikametle cezalandırılmıştır[2].

Şehrizor Eyaletinde, 1847 senesinde Tanzimat döneminin başlatılmasıyla birlikte, asayişi temin etmek için bölgede bulunan Osmanlı Ordusunun, aşiret takibinden yorgun bir halde olduğu bildirilmiştir.

1850 senesinde, Kerkük'te bulunan Osmanlı Ordusu komutanlığından gelen bir yazıda, Ordunun çok yorgun olduğu, 18-19 aylık maaşlarının şimdiye kadar ödenmediği ve bu yüzden Ordu mensupları, gıda ihtiyaçlarını karşılamak için, kimi silahını rehin ederek ve kimi de bindikleri atları satarak karşılamakta olduklarını, Ordu iaşesini, geçmiş oldukları yerleşik köylerden temin etmekte ve Kerkük tüccarlarından daha sonra ödenmek üzere akçe toplamakta oldukları bildirilmiştir.

Bu durumun giderilmesi için Maliye Nezaretinden acilen maaşlarının çevre eyaletlerden Musul, Diyarbakr ve Hakkari mal sandıklarından gönderilmesi gerektiği talep edilmiştir[3].

Bölgede, Tanzimat'tan sonra yaşanan istikrarsızlık üzerine, aşiretler diğerlerinin saldırılarından korunmak için hızlı bir silahlanma sürecine girmişlerdir.

Artan aşiret baskınları ve yaşanan iktisadî ve malî sıkıntılar, bölgede bulunan Osmanlı Ordusu'nu büyük ölçüde yıpratmıştır. Zira 1904 senesinde bölgede bulunan Altıncı Ordu Komutanlığından gönderilen bir yazıda, bu duruma işaret edilmekte ve Ordu'nun içinde bulunduğu duruma değinilerek;

> Musul Vilâyeti dâhilindeki a'şâyir, kâmilen denilecek derecede eslihâ-i memnû'a ile müsellâh olarak, yekdigerine ve ebnâ-yı sebîle ve kurâ ve kasabâta itâle-i dest-i ta'arruz-u tecâvuz eylemekde ve hükümetin evâmirine hakkıyla inkıyâd etmemekde olmalarından tolayı, onikinci fırka dâhilindeki a'sâkir-i şâhâne bir gün bîle râhat göremeyup, ta'kîb ve sâir husûsâtıyla uğraşmakda.. " olduklarını, ".. a'şâir arâsında mütevâliyü'z-

[1] BOA, İrd. Dh, 30706, Safer 1277 (1860).

[2] BOA, İrd. Mec. Mah, 663, 8 Rabiülevvel 1276 (1859).

[3] BOA, İrd. Dh, 13805, 9 Cemaziyelahir 1267 (1850).

zuhûr olân ve gitdikçe tevsî'-i dâireyle, ba'zı kurâ ve kasabâta da sirâyet etmekde bulunân ığtişâşdan tolayı, hükümet me'mûrlarının göstermekde oldukları lüzûm üzerine, lâ-yenkatı' noktadan noktaya müfrezeler sevkolunmağla, Ordu-yu hümâyû'nun kuvve-i mevcûdesi âdetâ seyyâr bir hâlde" olduğunu, bu yüzden iki taburun ve hatta çok yerlerde bir taburun bile topluca bulundurulması imkansız olma noktasına geldiğini ve bu sevkiyattan dolayı "a'sâkir-i şâhâne'nin" giderek askerî disiplinini kaybetmek üzere olduklarını, buna ilaveten bu durumun yaratmış olduğu askerî harcamalardaki artışa karşın, yaşanan istikrarsızlık ve sû-i isti'mâl yüzünden, Vilayet gelirlerinde büyük bir gerileme meydana gelmesinden dolayı "Ordu-yu hümâyûnun muhassesâtı alınmâmakda ve hattâ bir müfreze en yâkın bir mahalle sevk edilinceye degin, idâre husûsunca haylî müşkilât ve su'ubât çekilmekte" olduğunu ve bu üzücü durumun Ordu'nun giderek gerilemesine "sebeb-i müstakil oldığı müstağniy-i a'rz-u izâhdır" denilmektedir[1].

B Sürgünler

Bölgedeki mahalli idareler, sürekli sorun çıkartan aşiretlerin Şeyhlerini ve bazı ileri gelenlerini tutukladıktan sonra, bölgelerinden uzaklaştırarak başka bir yerde ikamete mecbur etmekte idiler.

Bölgelerinden uzaklaştırılan ve zorunlu ikamete tabi tutulan veya devlete sığınıp düzeni bozmayacaklarına dair taahhüt veren aşiret şeyhlerine vilayet bütçelerinden geçimlerini sağlamak için maaş tahsis edilmekte idi.

Hindiyye ve Hazâil aşiret şeyhlerinden Kredi, Alvan, Muhammedi'l-Abbas, Şihayyır ve Hilâl adındaki Şeyhlerin 1859 senesinde meydana gelen karışıklıklar üzerine, bölgelerinden uzaklaştırılmaları neticesinde, maddi kayıpları olduğu gerekçesiyle ve tarım işlerini yürütecek hale gelinceye kadar geçimlerini sağlamak için her birine aylık 4.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir[2]. Ancak bunlara tahsis edilen maaşlar, belli bir süre sonra devlet tarafından kesilmek istenmiş ise de, yeni huzursuzluklar çıkaracakları endişesiyle, maaşlarının bir süre daha ödenmeye devam ettirilmesini uygun görmek zorunda kalmıştır.

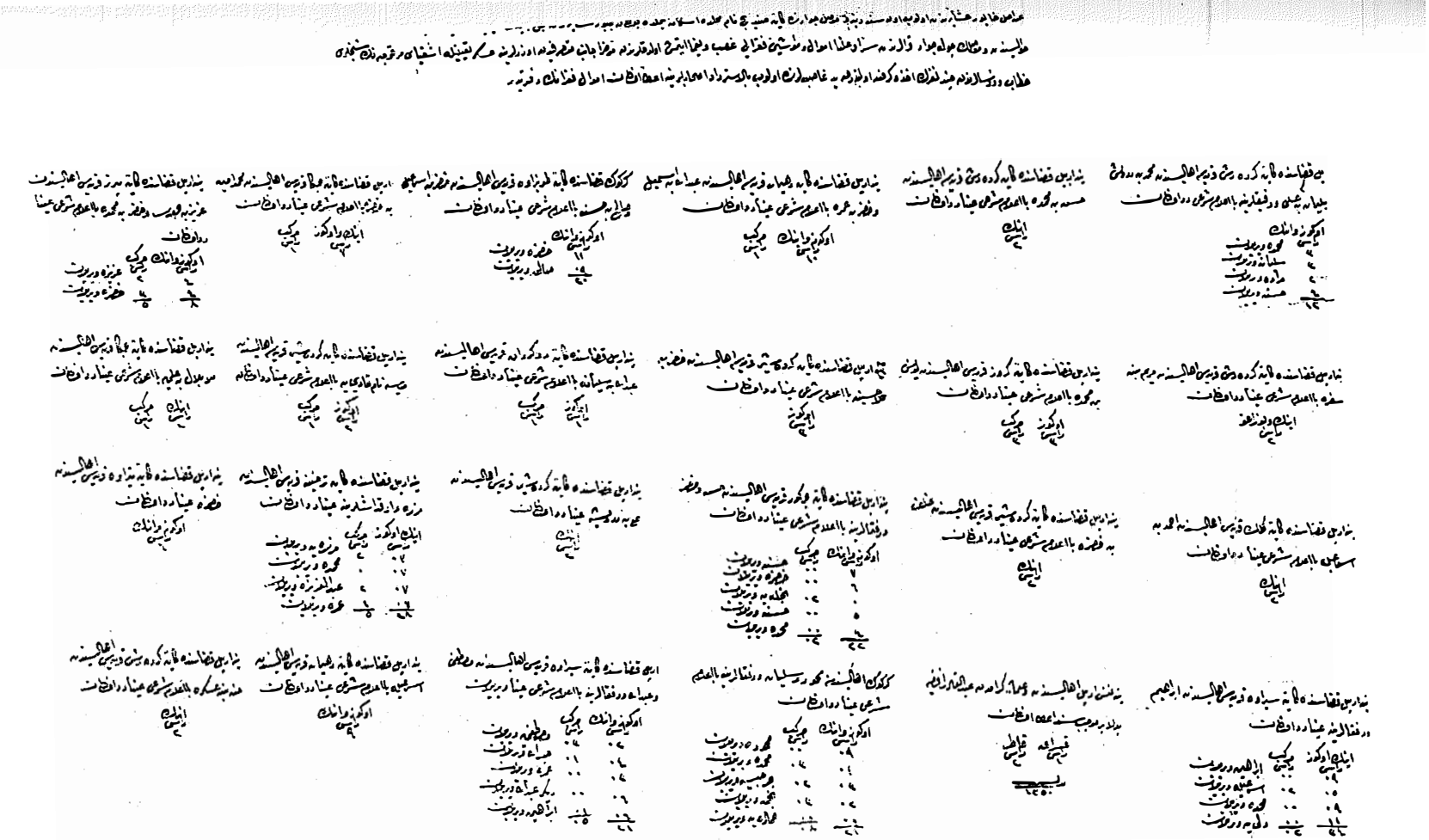
Zira bu konuda vilayet tarafından, adı geçen şeyhlere tahsis edilen maaşların kesildiği takdirde "Hindiyye u'rbânını tahrîk ederek, emvâl-ı mîrîyyenin itlâfına sebeb olacakları melhûz oldığı beyâniyle, ma'âşât-ı mezkûrenin, merkumların zira'at ve filâhatlarına kuvvet gelinceye kadar muvakkatan i'tâsı derece-i vücûbda" göründüğü bildirilmektedir[3].

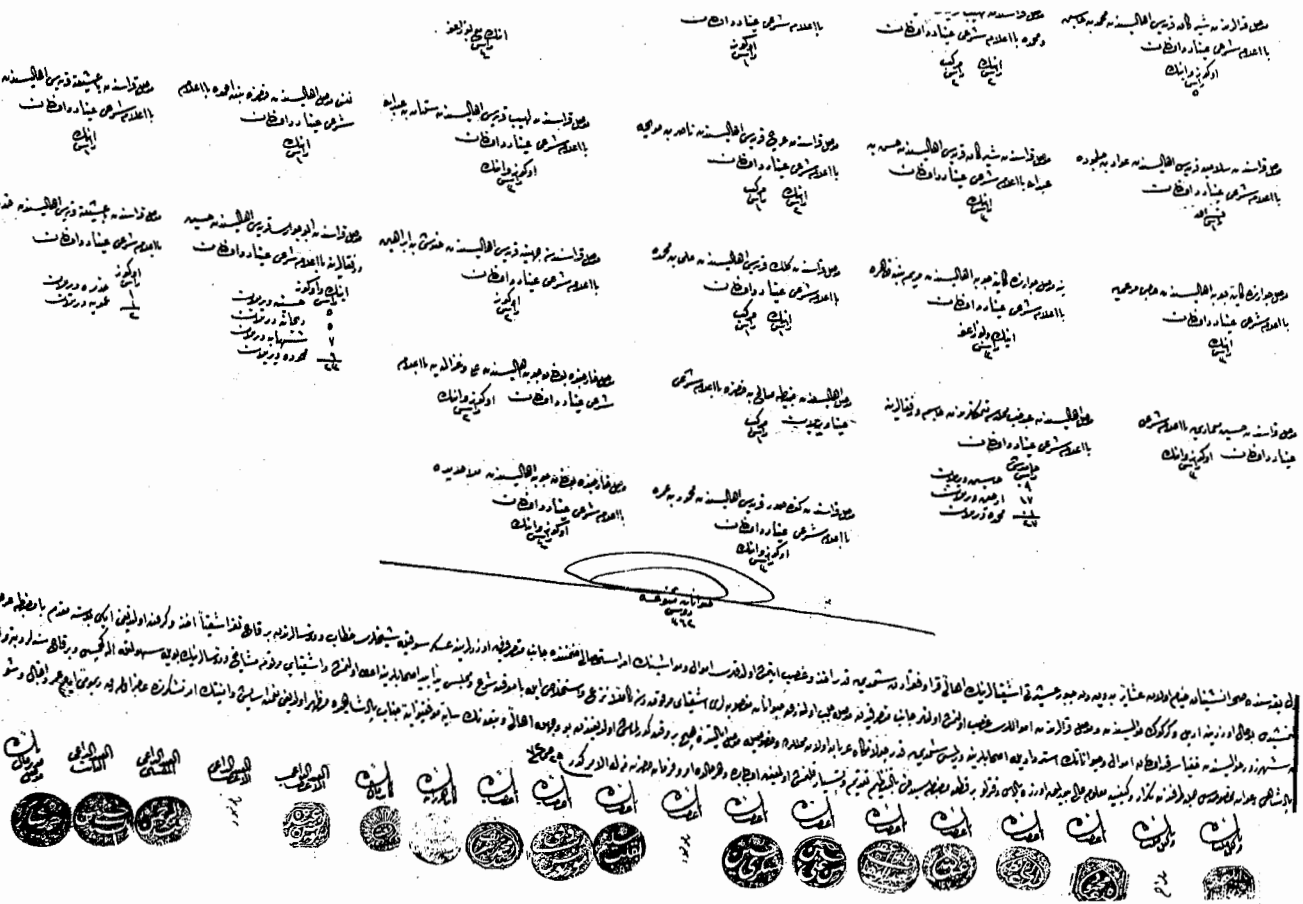
[1] BOA, İrd. Dh, 12, 11 Şevval 1324 (1906).

[2] BOA, İrd. Mec. Val, 15265, 4 Receb 1272 (1855).

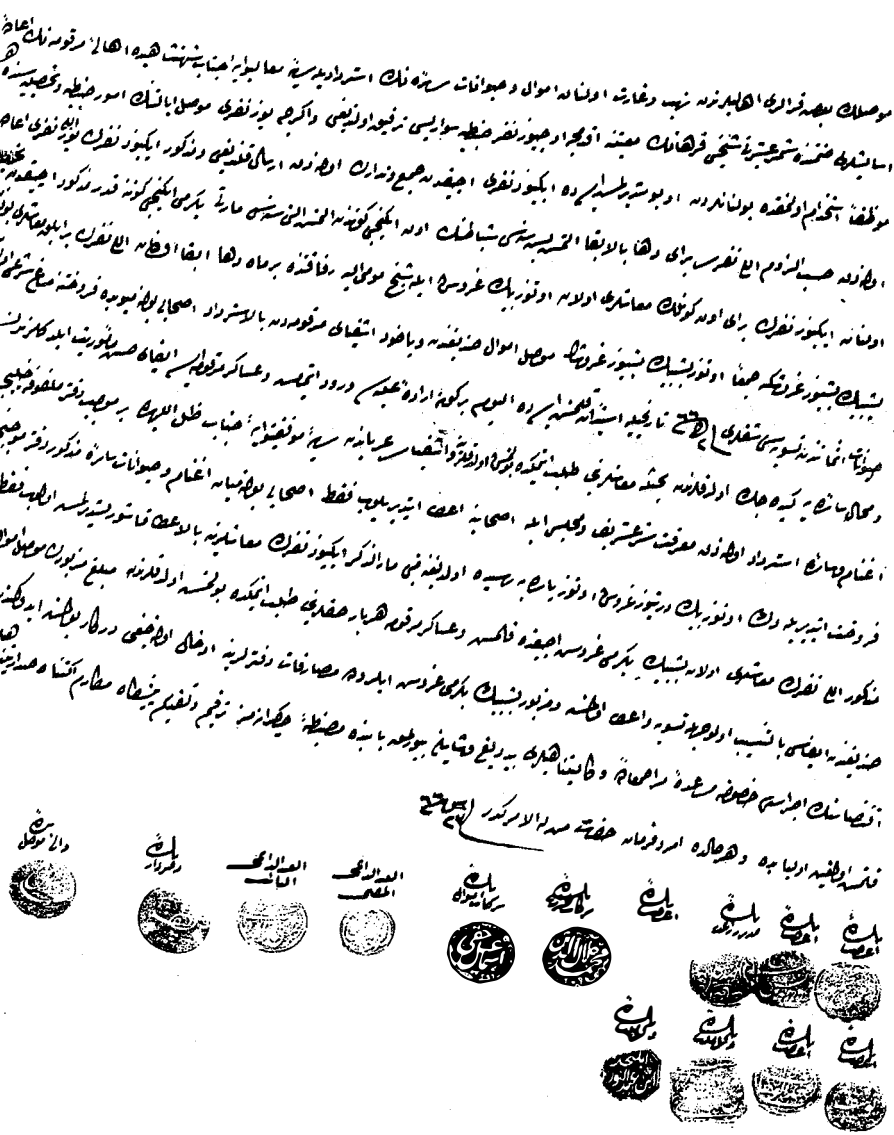
[3] BOA, Cev. Dh, 10240, 11 Safer 1272 (1855).

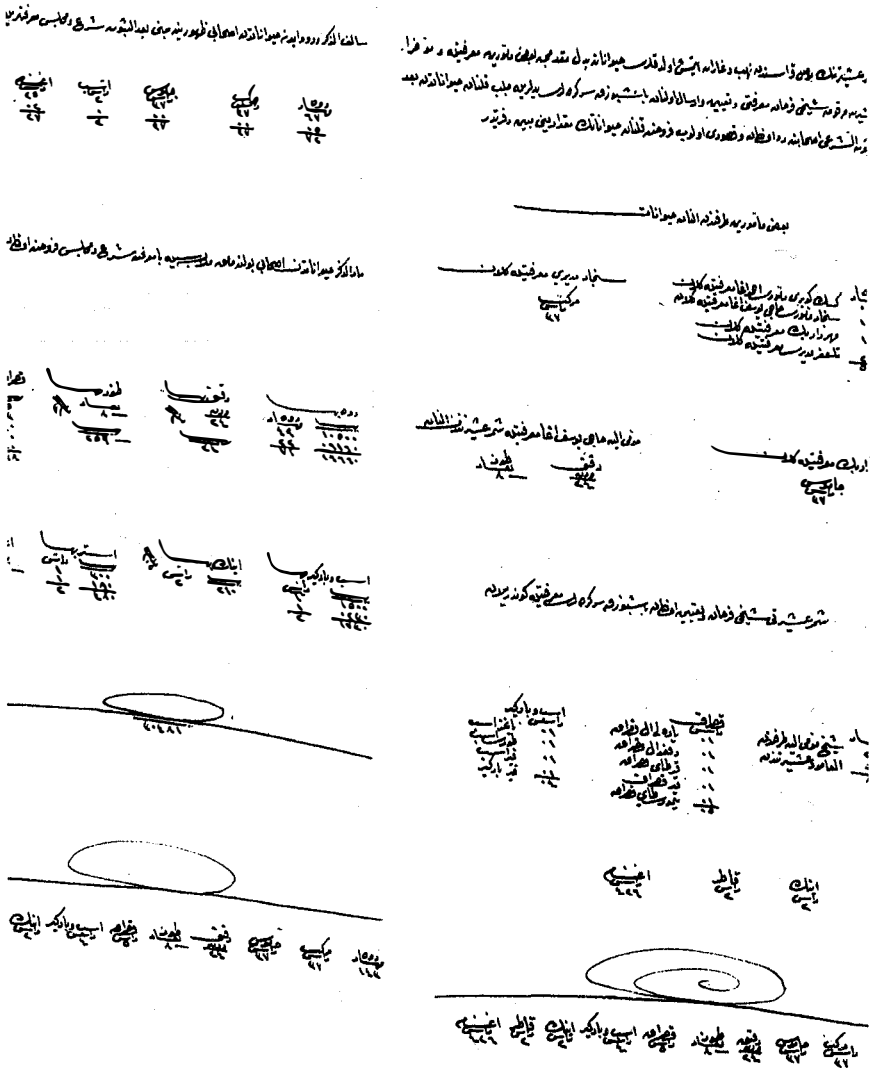
11a- Al-Cubur kabilesine bağlı Icil aşiretinin Kerkük, Erbil ve Musul civarında bulunan köylere yapmış oldukları baskınlar ile çalmış oldukları mal ve hayvanların geri alınıb sahiplerine iade edilenlerin dökümü. B.O.A, İrade Dahiliye 22106. 25 Safar 1272 (1855).

11b- Al-Cubur kabilesine bağlı Icil aşiretinin Kerkük, Erbil ve Musul civarında bulunan köylere yapmış oldukları baskınlar ile çalmış oldukları mal ve hayvanların geri alınıb sahiplerine iade edilenlerin dökümü. B.O.A, İrade Dahiliye 22106, 25 Safar 1272 (1855).

12a- Al-Şammar aşiretinin bir kısmı tarafından, Musul köylerinden çalınmış olan mal ve hayvanların, yine Şammar aşiret şeyhi Ferhan'ın ayrdım ile iade olunanların miktarı ve sahipleri çıkmayan mallarında, şeyh Ferhan'a ve baraberindeki zabıtiye efradına gecikmiş olan maaşları karşılığı olarak verilmesine dair, Musul Meclisinin tezkeresi. A.MKT. Um. Dos No. 21 Vasika no: 89. 1266 (1849).

12b- Al-Şammar aşiretinin bir kısmı tarafından, Musul köylerinden çalınmış olan mal ve hayvanların, yine Şammar aşiret şeyhi Ferhan'ın ayrdım ile iade olunanların miktarı ve sahipleri çıkmayan mallarında, şeyh Ferhan'a ve baraberindeki zabıtiye efradına gecikmiş olan maaşları karşılığı olarak verilmesine dair, Musul Meclisinin tezkeresi. A.MKT. Um. Dos No. 21 Vasika no: 89. 1266 (1849).

Bölgelerinden uzaklaştırılan aşiret şeyhleri, zorunlu ikamette oldukları yerde, devletten geçimleri için maaş tahsis edilmesi talabinde bulunmaktaydılar. Bunların bu tür talepleri, devlet tarafından genelde kabul edilmekte idi[1].

Aşiret şeyhlerinin bir kısmıda yerleştirileceği yer ve diğer koşullar konusunda, valiler ile pazarlık yapmakta idiler. Valiler de uygun gördükleri talepleri kabul etmekte idiler[2].

1900 senesinde Kerkük ve Süleymaniye bölgesinde huzursuzluk çıkaran ve Berzenc aşireti ile sürekli mücadele halinde olan Tâlbân aşireti hakkında incelemede bulunan Fırka-i İslahiyye tarafından verilen raporda; bunların aslında aşiret olmadıkları, 20-25 haneden ibaret bir aile" kolu olduklarını, kendilerine aşiret namı vererek, bölgede bazı idareciler ile menfaat ve çıkar işbirliği içinde olmaları yüzünden[3], bu huzursuzlukların yaşanmasına neden olduklarını dolayısıyla, bölgede asayişin sağlanması için, Tâlbânların reisleri ve (Tâlbân Dergâhı)[4] mensuplarından 13 kişinin Bağdat ve Basra'ya uzaklaştırılmaları gerektiği, bildirilmiştir[5].

---

[1] 1892 senesinde, Necef bölgesinde iskân ettirilmeye çalışılan Şammar aşiret şeyhi Molla Sultan'ın, bazı huzur bozucu davranışlarından dolayı, bölgedeki halk tarafından yoğun şikayetlerin gelmesi üzerine, Bağdat'ta mecburî ikamete tabi tutulmuş, kendisinin çalışmadığı ve geçimini sağlamak için Vilayet bütçesinden kendisine aylık 300 Kuruş maaş tahsis edilmesi talebi, Vilayet meclisi tarafından kabul edilmiştir. Bkz; BOA, İrd. Dh, 57, 5 Rabiülahir 1310 (1892).

[2] Şehrizor Eyaleti içinde bulunan Al-Ubeyd aşireti'nin eski şeyhi Sa'dun'ın uygunsuz hareketlerden vazgeçip, devlete sığınıp ve kendisine şeyhlik makamının tekrar verilmesi ve maaş tahsis edilmesi hakkında olan talebi, aşiretini eşkiyalık hareketinden vazgeçirip, gösterilen mevkide kendi geçimleri ile meşgul olacakları ve mîrîye 3.000 koyun vereceğine dair taahhüt vermesi karşılığında, kendisine tekrar şeyhlik makamının verilmesi kabul edilmiştir. Bu makamda bulunan şeyh Eseduzzahır'ı ise, ailesi ile birlikte Kerkük'e yerleştirilmesi ve aylık 2.000 kuruş maaş tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz; BOA, İrd. Mec. Val, 16499, 29 Cemaziyelevvel 1273 (1856).

[3] 1909 senesinde, Salihî aşiretinden 4 kişinin Dersaadet'e çekmiş oldukları telgrafta, Tâlbân aşireti'nin köylerini basarak, 2 kişiyi öldürdükleri, halkın koyun ve eşyalarını yağmaladıkları, 3.000 liralık mahsullerini yaktıkları, tekkelerini yıktıklarını ve bu yüzden bir kısım halkın İran'a sığınmak zorunda kaldıklarını, Kerkük mutasarrıfına şikayette bulunmalarına karşın, mutasarrıfın 200 Jandarma ile aileleri üzerine gönderdiğini bildirerek, acilen haklarının korunması ve suçlu olan Tâlbân aşireti'nin cezalandırılması talebinde bulunmuşlardır. Bkz; BOA, Dh. Mtv, 18-23, 3 Şaban 1327.

[4] Tâlbân aşireti hakkında, Musul eski valisi Tepeyran, anılarında şu bilgileri vermektedir; Tâlbân Şeyhlerinden Hamut (adı Hamit olduğu halde, Padişah Abdülhamit ile addaş olmasından dolayı, Hamut yazılırdı), Kerkük Livası'na tabi Kil nahiyesinde arâzi-i seniyye dahilinde bulunan petrol ve neft madeni kuyularını ateşe vermiş olduğunu ve bu yangın dört gün boyunca devam ettiğini, ancak Tâlbân Şeyhlerinden Kerkük'lü Şeyh Ali ve Süleymaniye'de Şeyh Sait Kak, Sultan Abdülhamit tarafından çok hürmet gördükleri ve adı geçen Şeyh Hamut'un, Şeyh Ali aşiretine mensub olduğundan dolayı, kendisi ve beraberindeki 12 adamı, "katl-i nüfus ve ihrâkı kura maddesinden" tutuklanmışlar ise de, daha sonra serbest bırakılmışlardır. Bkz; *Canlı Tarihler*, g.e, s. 268.

[5] BOA, İrd. Hus, 30, 2 Rabiülevvel 1318 (1900).

Şeyhleri uzaklaştırılan bir başka toplulukta, Musul valileri için sürekli sorun çıkaran ve inançları yüzünden mahalli idareler ile uyum sağlayamayan, Şeyhan nahiyesi ve Sincar kazasında bulunan Yezidîler olmuştur[1].

1892 senesinde, Yezîdî beylerinden Mirza Bey'e ve diğerlerine Mirmiranlık rütbesi ve aylık 2.000 kuruş maaş verilmesine rağmen, son zamanlarda "emniyet-i umûmiyye'yi ihlâl etmeleri ve Musul'da Fransız konsolosuna gitmeleri" ve Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almaları üzerine, bunların ıslahı mümkün olmadığına göre, başkalarını da kandırıp, kendi oyunlarına alet etmelerine imkân vermemek için, başlarında bulunan Ali Paşa ile bir kaç taraftarını Trablus Garb'a göndermeleri istenmiş ise de, şimdilik bunların Kastamonu'ya uzaklaştırılmaları uygun görülmüştür[2].

Aşiret şeyhlerinin ve ileri gelenlerinin uzaklaştırıldığı gibi, bölgede bazı aşiretlerin topluca bölgelerinden sürüldüğü de vaki olmuştur.

Bu tür muameleye en çok muhatab olan aşiretlerin başında, bölgede sürekli huzursuzluk çıkaran, köyleri basan, insanları öldüren Hemavend aşireti olmuştur.

Hemavend aşireti, Osmanlı-İran devletleri arasında sürekli gidib gelen, iki tarafta da köyleri basan ve iki devlete de sığınmakta idi.

1885 senesinde, Kerkük ve Süleymaniye civarında başlatılan askerî sevkiyat sonucu yakalanan Hemavend aşireti mensupları ile şeyhlerinin Diyarbakır'a uzaklaştırılıp yerleştirilecekleri haberinin yerleşik halk arasında yayılması üzerine, Kerkük ve Süleymaniye halkı, bunların (Hemavendlilerin) bir kaç sene önce de Yemen hapishanesinde hapis oldukları halde, hapishaneden kaçarak yine bölgeye geldikleri ve eşkiyalık hareketlerine tekrar başladıkları gerekçesiyle, yazdıkları dilekçelerinde bu tür girişime itirazda bulunarak, bunların İşkodra veya Bingazi'ye uzaklaştırılmaları talebinde bulunmuşlardır[3].

1893 senesinden itibaren yakalanan Hemavend aşireti, küçük gruplar halinde Anadolu'nun çeşitli şehirlerine sürülmüşlerdir;

Musul'a 144, Mardin'e 33, Hakkari'ye 46, Sivas'a 100, Konya'ya 23, Adana'ya 50 ve Ankara'ya 50 hane sürülmüştür[4]. Bunların bir kısmıda Bingazi'ye gönderilmiştir[5].

---

[1] Musul valilerinden Yezîdelere karşı askeri güç kullanan valiler şunlardır; Şerif Paşa, Hafız Paşa, Mehmet Kredi Paşa, Tayyar Paşa. Bkz; Azzavi, *a. g. e*, s. 71.

[2] BOA, İrd. Dh, 56, 14 Rabiülevvel 1310 (1892).

[3] BOA, İrd. Dh, 81617, 16 Ramazan 1303 (1885).

[4] BOA, İrd. M. Mah, 3888, 13 Zilkade 1304 (1886).

[5] Bingazi'ye sürülen Hemavendlilerin ve beraberlerindeki memurların yiyecek ve yol masraflarının tutarı olan 8.420 kuruş paranın 1886 senesi zuhurat kaleminden karşılanması kararlaştırılmıştır. BOA, İrd. M. Mah, 3888, 13 Zilkade 1304 (1886). BOA, İrd. Dh, 85334, 9 Şaban 1305 (1887). Trablus'tan kaçan Hemavendlilerin başında Mehmet Süleyman Ağa,

Anadolu ve Bingazi'ye uzaklaştırılan Hemavendliler, 1901 senesinde buralardan kaçarak tekrar bölgelerine dönerek, Musul valilerinden sığınma talebinde bulunmuşlardır. Bu talepleri Dersaadet'ten gelen olumlu cevap üzerine kabul edilmiştir[1].

C İktisadî Ambargo Uygulamak

Mahalli idareler, bölgedeki coğrafi konumları itibariyle âsi aşiretlere yönelik askerî güç kullanmakta zorlandığı veya ulaşamadığı durumlarda da iktisadî ambargo uygulamakta idi.

Bu tür ambargo uygulamasına tabi tutulan aşiretlerin başında, Fırat sahilinden Arap yarımadasına kadar uzanan bölgede göçebelik yaşamı sürdüren ve bölgedeki yerleşik köyleri basarak yağmalayan Aneze aşireti olmuştur.

Zira bunların bölgede her sene gerçekleştirmekte oldukları saldırılara karşı peşlerine çıkartılan başıbozuk ve nizami askerler sevk etmekten faydalı sonuçların elde edilmemesi sonucu, Halep valisi 1849 senesinde Dersaadete yazmış olduğu bir yazısında, Anezelilerin her sene alışveriş yapmak için, bölgedeki köy ve şehirlere gelerek hayvansal ürünlerini satarak, yiyecek, giyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamakta olduklarından, bir süreden beri bunların bu yerleşik bölgelerde alışveriş yapmalarının yasaklanması üzerine, olumlu sonuç elde edildiği ve adı geçen aşiret reisleri kendileriyle görüşme isteğinde bulunduklarını bildirmektedir.

Ancak valinin yazısına göre, bunların sözlerine güvenilmez ise de, bunların bu talepte bulunmaları alınan ambargo tedbirlerinin üzerlerinde etkili olduğunu bildirmektedir[2]. Aşiretlere uygulanan ambargo yöntemleri, bölgenin şartlarına göre değişmekte idi. Bu duruma en etkin bir örnek, Irak'ın güneyinde, göller (Btayhat) bölgesinde yaşayan Dıgara ve Afek aşiretlerine uygulanan su ambargosu oluşturmaktadır.

1870 senesinde, Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde, güneyde Basra ve A'mâra arasında bulunan ağaçlı, ulaşımı son derece zor ve göllerin oluşturduğu bölgede yaşayan Dıgara ve Afek aşiretlerine akan Dıgara suyunun mecrasının değiştirilmesi kararı alınmıştır[3].

Raşid Fettah, Abdülkadir Hüseyn Bey, Hüseyn Ali, Mustafa Kamil, Kerim Fettah ve Hasan Bey bulunmaktaydı. Bunların peşine düşen askeri güçler ile çarpışan Hemavendlilerden, Hasan Bey öldürülmüş ve geri kalanlar 19 Zilkade 1310 (1892) tarihinde tutuklanmışlardır. Bkz; İsa, *a. g. e*, s. 24.

[1] BOA, İrd. Hus, 491, 29 Şaban 1319 (1901).

[2] BOA, İrd. Dh, 12410, 7 Cemaziyelahir 1266 (1849).

[3] Azzavi, a. g. e, 1955, s. 207-220.

Bu kararın uygulanması sonucu, adı geçen aşiretlerin şeyhleri, istirham dilekçeleri yazarak, kendilerine yaşamlarını sürdürebilecek, tarım ve hayvanları için gerekli su miktarının bölgelerine bırakılması talepinde bulunmuşlardır[1].

Bu ambargo yöntemleri çok istisnalı durumlarda uygulandığı gibi, mahalli idareler genelde aşiretleri düzen içinde tutmak, yerleşik hayata teşvik etmek ve devlet-aşiret ilişkilerini uyumlu bir ortamda tutmak için takibedilen yöntemler daha yaygın bir şekilde uygulanmakta idi.

IV Aşiretleri İskân Yöntemleri

A Hıl'at Dağıtılması

Osmanlı Devleti, bölgede göçebe ve yarıyerleşik halde bulunan Kürt ve Arap aşiretlerinin devlete bağlı kalmaları ve bölgelerinde güvenliği sağlamak için mahalli idareler tarafından hı'lat adı altında aşiret şeyhlerini, yılın belli resmî ve özel günlerinde vilayet merkezine çağırarak, bunlara vilayetin ileri gelenlerinin ve üst düzey kadroların katıldığı törenler esnasında veya yılın her hangi bir gününde özel olarak "hıl'at giydirilerek" hediyeler verilmekte idi.

Devlet tarafından verilmiş olan bu tür hediyeler, aşiret şeyhleri için, kendi aşiretleri içinde ve aşiretlerarası münasebetlerde, büyük bir onur kaynağı oluşturmakta idi.

Tanzimattan sonra bu tür uygulamayı devlet kaldırmak istemiş ise de, bölgedeki valiler, aşiretlerin devlete sadık kalmalarını sağlamakta ve aşiret şeyhleri için büyük bir önem arz ettiği için bu hıl'at maddesinin yavaş yavaş kaldırılması gerektiğini bildirmişlerdir[2].

12 Safer 1269 (1852) tarihinde çıkartılan bir ferman ile hıl'at uygulaması yasaklanmış ise de, Şehrizor valisi Ali Paşa tarafından gönderilen yazıda; bundan böyle bölgesinde bulunan Kürt ve Arap aşiretler şeyhlerine verilegelmiş oldukları hıl'atları, yavaş yavaş kaldırmaya çalışacaklarına ve hazineye ek masraf yüklemeyeceklerine, ancak bölgedeki asayişin sağlanması için bu uygulamanın bir müddet daha devam etmesinin zorunlu olduğunu bildirmiştir[3].

1852 Martından Eylül ayına kadar, yedi ay zarfında, Musul Eyaleti içinde bulunan Arap aşiretlere gerektiğinde giydirilmiş ve verilmiş olan hıl'atların miktarı ve değeri tablo 27'de gösterilmiştir.

Yine aynı dönem içerisinde Musul Vilayetinde bulunan Kürt aşiretlerin şeyhlerine verilen hıl'at miktarı ve değeri tablo 28'de gösterilmiştir.

---

[1] BOA, Bağdat Ayn. Def, 849, 5 Muharrem 1287 (1870).

[2] BOA, İrd. M. Val, 4931, 23 Cemaziyelevvel 1266 (1849).

[3] BOA, İrd. M. Val, 9938, 6 Rebiülevvel 1269 (1852).

Ancak hıl'atların dağıtılmasında, bölge valilerin görmüş oldukları bu zorunluluğa rağmen, bu konuda yaşanan sûi istimalleri önlemek ve hazinenin bu uygulamadan zarar görmemesi maksadıyla, 14 Cemaziyelevvel 1269 (1852) tarihinde Bağdat defterdarı tarafından çıkartılan bir genelge ile valiler, kaymakamlar ve nahiye müdürleri tarafından aşiret şeyhlerine dağıtılan hıl'atların verilmesi gerektiği durumlarda, ilk başta vilayet merkezine bildirilmesi, çok acil olduğu takdirde de hıl'at dağıtıldıktan sonra mahalli meclisten zorunluluk yönleri beyan olunarak, vilayet merkezine bildirilmesi ve vali tarafından da Bağdat hazinesine mühürlenmiş ilm-ü haber verilmesi zorunluluğu getirilmiştir[1].

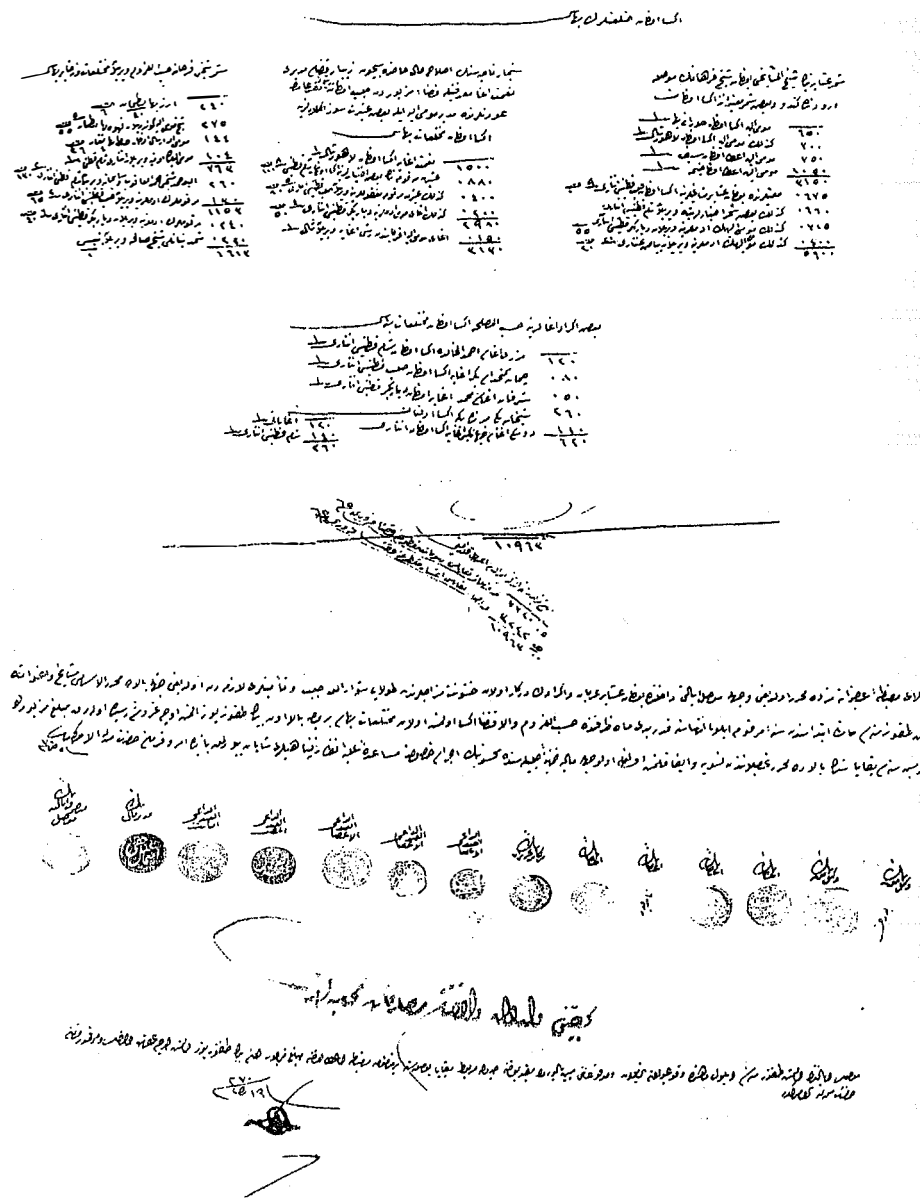
Tablo 27

1853 senesinde, Musul Vilayetinde Arap aşiretlerine verilen hıl'atlar

Verilen kimseler	Miktarı	Malların türü	Birim Kuruş	Toplam Kuruş
Şammar aşiretlerinin Şeyhü'l-meşayihin Şeyh Ferhan'a	1 adet	Havrani Şalı	650	650
	1 adet	Lahur Şalı	700	700
	1 adet	Kılıç	750	750
	1 adet	Çadır	1.050	1.050
	40 batman	Pirinç	6	240
	5 batman	Kahve	55	275
	4 tağar	Buğday	36	144
Yanındaki aşiret Şeyhlerine	9 adet	Pamuklu Halep Entarisisi	75	675
Şammar ihtiyarlarına	6 adet	Pamuklu Şam Şalı	110	660
Şeyh Ferhan adamlarına	13 adet	Pamuklu Diyarbakır Şalı	55	715
Yine Şeyh Ferhan adamlarına	20 adet	Beyaz Şal	20	400
	1 adet	Pamuklu Şam Şalı	104	104
Al-Bu Hamed Şeyhi Muhammed el-Agub ve Süleyman'a	2 adet	Pamuklu Şam Şalı	130	260
Merkumların adamlarına	2 adet	Pamuklu Halep Şalı	65	130
	6 adet	Pamuklu Diyarbakır Şalı	40	240
Toplam				**6.993**

Kaynak: BOA, Cev. Ml, 29364, 19 Rabiülevvel 1270 (1853).

[1] BOA, İrd. M. Val, 9967, 14 Cemaziyelevvel 1269 (1852). Ayrıca 1853 senesinde, Şammar Şeyhi Ferhan'a ve adamlarına, 1.320 kuruş değerinde hıl'at dağıtılmıştır. Yine aynı yıl içinde Sincar nahiyesi Ağası ve Kethudalarına 1.005 kuruş değerinde hıl'at dağıtılmıştır. Bkz; BOA, Cev. Ml, 29363, 5 Safer 1270(1853).

13- 1852 senesinin Mart ayının başından itibaren Eylül ayının sonuna kadar 7 ay zarfında Musul Eyaletinde bulunan Kürt ve Arap aşiretlerine dağıtılan hilatların miktarı ve değerini gösteren tutanak. B.O.A, Cev. Mal. 29364, 19 Rabiülevvel 1270 (1853).

14- Süleymaniye sancağına bağlı Bâziyân kazasında iskân ettirilen Hamavend aşiretinin şeyhlerine verilen maaşların ve tohumluk olarak verilen masrafların Maliye Nezareti tarafından karşılanmasına dair. B.O.A. Ayn. Def, 852, 11 Safar 1296 (1878).

Tablo 28

1853 senesinde, Musul Vilayetinde Kürt aşiretlerine verilen hıl'atlar

Verilen kimseler	Miktarı	Malların türü	Fiyatı Kuruş	Değeri
Ziybar Kaza Müdürü Nimet Ağa'ya	1 adet	Lahur Şalı	1500	1500
Ziybar aşireti ihtiyarlarına	8 "	Pamuklu Şam Entarisi	110	880
	5 "	" Halep "	80	400
Nimet Ağa'nın adamlarına	4 "	" Diyarbakr "	50	200
Reşit Ağa'ya	1"	Şal	150	150
Mezüri Ağası				
Ahmet Halit Ağa'ya	1"	Pamuklu Şam Entarisi	120	120
Çehan Kethudası Bekir Ağa'ya	1 "	" Halep "	80	80
Şerfan Ağası Mehmet Ağa'ya	1"	" Diyarbakr "	50	50
Şeyhan Bey'i Mirende bey'e	1"	" Diyarbakır "	120	120
	1"	Pamuklu Şam Entarisi	140	140
Doski Ağası Cihangir Ağa'ya	1 "	Entari	110	110
Şemdinanlı Şeyh Salih'e	1 "	Entari	220	220
Toplam				**3.970**

Kaynak: BOA, Cev. Ml, 29364, 19 Rabiülevvel 1270 (1853).

B Toprak Tahsisi

Ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren, Osmanlı devlet yapısında Sultan II. Mahmud ile başlayan askerî reform hareketinin ardından, Osmanlı Devleti'nin giderek topraklarını korumakta zorlanması ve Avrupa'dan gelen iktisadî ve siyasî baskıların artması karşısında, Tanzimat dönemini başlatmasında en önemli etken olmuştur[1].

İşte bu bağlamda, Batı Avrupa ülkelerinin Osmanlı topraklarında mallarını satmaları, ham madde temin etmeleri, İran, Hind ve Uzakdoğu ülkeleri ile olan ticarî bağlantılarını güvence altına alma istekleri ve bu ülkeler ile yapılan ticaretin bu dönemden sonra ağırlıkla Irak toprakları üzerinden geçerek gerçekleştiği için, Irak topraklarında yaşanan güvensizliğe ve İngilizler ile bir türlü uyum içinde

[1] Cemil, Bilsel, Tanzimat'ın Harici Siyaseti, Tanzimat, İstanbul, 1940., s. 701.

olmayan Bağdat'taki Memlüklülerin son hükümdarı Davut Paşa'nın hükümranlığına son verilmesini gerekli kılmıştır.

Bu dış faktörlerin yanısıra, Kuzey Irak bölgesinde yaşayan göçebe aşiretler, bölgede devlet ve halk açısından, iktisadî ve sosyal sıkıntılar yaratmakta idiler. Osmanlı Devletinde, Tanzimat'tan sonra aşiretlerin göçebelik hayatına son vermek ve iskân edilmeleri hakkında bir takım yasalar çıkartılmıştır.

1841-1867 yılları arasında çıkartılan yasaları ihtiva eden "Kavânîn ve Nizâmât Mecmuası: 1257-1284" adlı eserde, Anadolu'da bütün göçebe aşiretlerin bundan böyle kışlak yerlerinde iskân edilmeleri, diğer yerleşik nüfus durumunda olduğu gibi, bunların da nüfus sayımlarının yapılması, tımarlar, mukataalar ve diğer boş topraklara yerleşerek tarım ve ziraatla uğraşmaları ve vergilerini vermeleri gerektiği bildirilmiştir.

Söz konusu eserde " Memâlik-i Anatolu'da kâin bi'l-cümle a'şâir, ba'dâ zeyn yâylâk ve kışlağ'a gitmeyub kangi mahallerde ise, cümlesi sayf-u şitâ orâlarda iskân-u îvâ ve yâylâkları, iskân eyleyecekleri kazâlâr dâhilinde olarak, ehâli-yi sâire misillû, nüfûsları tahrîr ve vergilerinin dahi ol-vecihle hadd-ı i'tidâlda tahsîsiyle, kadîmi ahârın mukata'ât-u tımârât ve sâire dâhilinde bulunmayân bozu hâlî mahallerde zirâ'at-u hirâset ettirilmesi ve ötendenberü, beher sene aşâir-i merkûme taraflarından Me'âdin-i humâyûna veregelen surra-u mürettebât-ı sâireleri, kemâkân te'diye-u ifâ olunması" emredilmiş ve bu yönde karşı çıkacak olan aşiretler hakkında da askerî güç kullanılması öngörülmüştür[1].

Musul ve Şehrizor vilayetlerinde iskân edilmeleri öngörülen aşiretler, genelde kuzeyde ve kuzeydoğuda, İran sınır bölgesinde bulunan göçebe Kürt aşiretler, güneyde ve günebatıda el-Cezire bölgesinde bulunan göçebe Arab aşiretleri olmuştur.

Bölgede Tanzimat döneminin başlatılmasıyla, aşiretlerin iskânı ciddi bir şekilde gündeme getirilmiştir.

Bu amaçla boşalmış ve harab olarak terk edilmiş köyleri yeniden inşa ederek, tarım ile iştigal edebilecek ve yerleşim bölgelerine gelebilecek saldırılara karşı koyabilecek aşiretlerin yerleştirilmesi öngörülmüştür.

Zira bu girişimle, hem göçebe halinde bulunan aşiretler, yerleşik hayata geçecek, hem de yerleşik hayata geçmeyi kabul etmeyen aşiretlerin saldırıları önlenecek idi.

İşte bu yönde 1857 senesinde, Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa, Dersaadet'te gönderdiği bir yazısında, el-Cezire ve Fırat civarında göçebe halinde bulunan Şammar, Aneze ve diğer göçebe Arap aşiretlerini denetim ve kontrol altına alabilmek, Fırat yolu ile Bağdat-Halep arasında yolculuk yapan kervanları, Arap aşiretlerinin saldırılarından korumak ve bölgeyi güvence altına almak için,

---

[1] Kavânîn ve Nizâmât Mecmuası: 1257-1284. Atatürk Kitaplığı, el yazması.

Bağdat'a bağlı Murad Şatt'ı üzerinde yıkılan köprünün yeniden yapılması, "Meşhed-i Ali" adlı yerde askerî bir bölge edinerek, burada bir caminin yapılması ve terk edilmiş durumda olan "Ömeriyye" kasabasının yeniden yerleşime açılmasını talep etmiştir[1].

Bu konuda, Arap yarımadasından göçebe Aneze aşiretinin saldırılarını önlemek için, Musul-Necef bölgesinde Dicle nehri boyunca Şammar aşiretinin yerleştirilmesi gerçekleştirilmiştir[2].

Bağdat valiliğinden, Yerleştirilen Şammarlıların ziraat ve hiraseti için, Bağdat Vilayeti içinde imal edilen ve ithal edilecek üretim araçlarından alınan gümrük vergilerinden, Bağdat Vilayeti'nin 10 yıl süreyle muaf tutulmasının, talep edilmesi üzerine, Dersaadet'ten gelen cevapta, bu girişimin üretim artışına yol açacağı ve istikrarı sağlayacağı için, bu muafiyetin süresiz ve tüm Osmanlı topraklarında geçerli olmasının uygun görüldüğü bildirilmiştir[3].

> 1857 senesinde, Şehrizor Eyaleti içinde bulunan Erbil, Altın Köprü ve Kifri kazaları ile diğer nahiyeler "muzâfâtından çöl tarafında olûb, hâli ve harâb olân kurâ arâzisi, sene be sene a'şâr-ı şer'iyyesi cânib-i mîrîye edâ-u teslîm olunmak ve iskân olunacak ehâli, sâir ehâli-yi meskûneden olmayarak, a'şâir-u kabâil tâkımından celb-ü iskân edilmek ve bûnlar içun, 5 sene müddet tahsîsiyle, o müddetde vergi alınmâmak üzre, bedelâtı münâsibe ile bâ tâpu tâliplerine ihâlesi" öngörülmüştür[4].

Tanzimat'tan sonra aşiretlerin sosyal konumlarını değiştirmek ve yerleşik hayata geçmeleri için şeyhlik makamı kaldırılmış ve yerleşik hayata geçecek olan aşiretlerin büyüklüğüne göre, aşiret şeyhlerine kaymakam veya mutasarrıf statüsü verilmiştir[5].

Ancak aşiretlerin iskânı için başlatılan teşebbüslerin en verimlisi, 1869-72 yılları arasında Mithat Paşa döneminde gerçekleşmiştir.

---

[1] BOA, İrd. Dh, 26573, 14 Ramazan 1274 (1857).

[2] BOA, İrd. Dh, 30764, 9 Safer 1277 (1860). 1849 senesinde Şammar aşireti'nin Şeyh İyâde altında bulunan kolu ise, istekleri üzerine, Eyalet valisi ile bir anlaşma imzalayarak Kürdistan Eyaletinde yerleşmiştir. Bu antlaşmaya göre, Şeyh İyâde'nin, aşireti üzerinde Şeyhlik makamının devlet tarafından tanınmasına karşın, aşiret Şeyhi İyâde de, devletin hertürlü emrinde bulunarak el-Cezire sınırından, Urfa sınırına kadar uzanan bölgede bulunan tüm köy, nahiye ve yolların korunmasını üstlenmeyi kabul ederek bir taahhüt imzalamıştır. Bkz; Sinan, Marufoğlu, *Ehvâlü'l-Irak el-Siyasiyye ve'l-içtimâiyye hilâl el-ahdi'l-Osmânî*, müesseset el-Rafid lin'neşri ve't-tevzî, London 1997, s. 60-64.

[3] BOA, İrd. Şry. Dev, 980, 3 Zilhicce 1288 (1871).

[4] BOA, İrd. M. Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

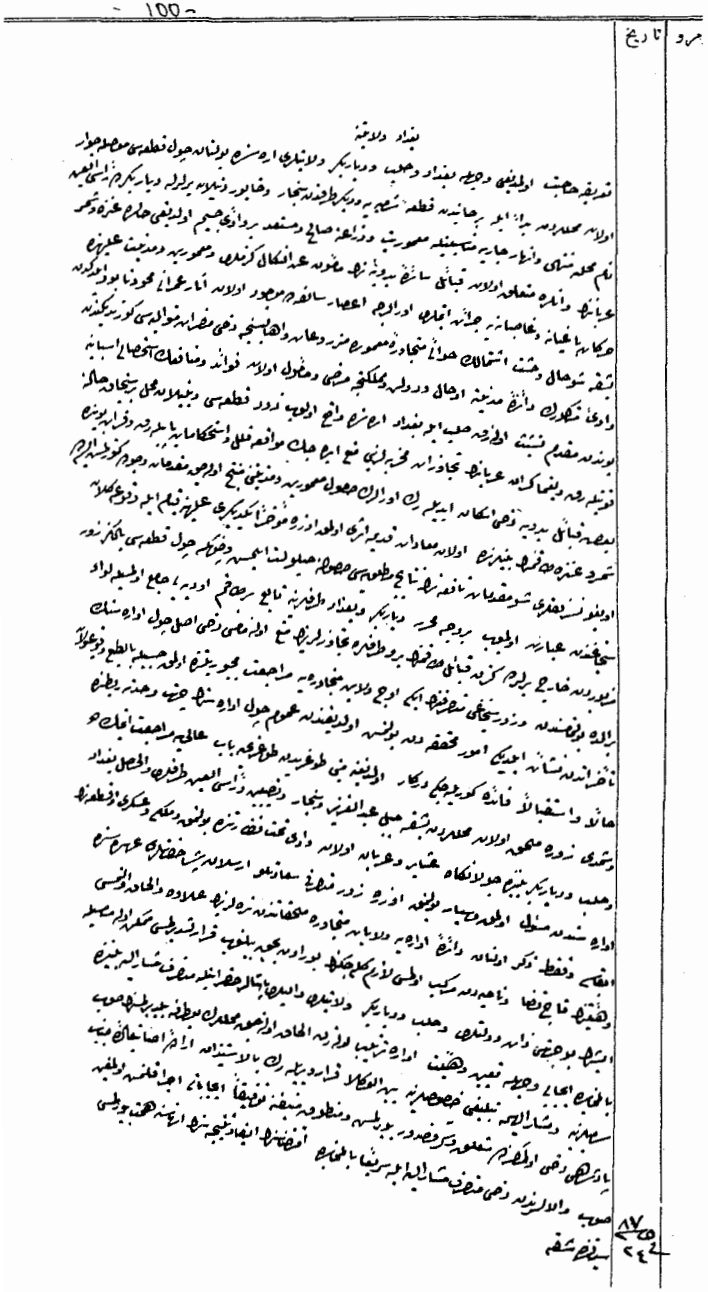
[5] BOA, İrd. Dh, 21134, 12 Şevval 1271 (1854).

نومرو	تاریخ	اوراق نومروسی

بغداد ولایت جلیلسنه

موسم شتاده شهرزور و معاصل سنجاقلرنه داخلنه اقامت ایدن هرکی عشیره نك برمعتاد ایام صیفیه ۴۱۹
واله و هکاریه واقع یایلاقلرینه عزیمتلرنده اولوالی الیسنه ایراث مخابرت ایتدکلرندن اوزره منع
عزیمتلری اسبابنك استحصالی حقنده سعی ایدیلمه اشعاره جواباً ولایت جلیله لرینه وارد اولوب بشقوای
و دولتلو قرائت اولندقده تحریراتی عشیرت مرقومه نك منع عزیمتلری قوه جبریه ایله منه توقف
اولوب مع لهذا بونلر قرره متعده ولد عبایت و بولنوقلری موقعلرنك اولی اجبه اولمسیله
عسکر سوقی حالنده استکفای یراره جاوشی جقارلرینه قوه جبریه استعمالنه برتمره حاصل
اولمیه جغنه بناءً برطرفدن ایراث تهدیدات و بریلمه اجرای تشویقات ایله اویا تنبیه بیلدرمه
لکاتنی ایچون کندولرینه برلر کوستریلمسی مطالبی متضمن فلقارینه بلدیه سیله عشیرت مرقومه
مواشی کثیره اصحابی اولوب کندولری موسم صیفیه قشلاقدن قالدقجه حیواناتی تلف اولاجغی
جهتله یایلاقه چیقمغه مجبور اولوب جقارلرینه عرصه واسعه کیدوب کلمکلرینی تأمیه ایچون
طرف الفی طرفلرینه و بریلدیکی احوال و حرکات واقعه لرینی رفع یه ایتمك اوزره جانب حکومتدنه
یازیلمه مأمور ترفیقیله بوسنه لك عزیمتلرینه رخصت و بریلمسی و عودتلرنك لکاتلرینه اجرا
یازیلمه مأمور ترفیقیله بوسنه لك عزیمتلرینه رخصت و بریلمسی و عودتلرنك لکاتلرینه اجرا
استعما ایله بوبابده سندرقی اعلی ایدلمکی و اشعار محلی یه نظراً یایلاقه عزیمتلرینك
منعی ایچون نقل خانه ایتمکلرینه سبیت ویرمکلکی کبی اونه طرفدنه دعوت و فی اولنه قلری
اکلاشیلمه رق بونلرك استعفالری وجهله یازیلمه مأمور قائمقامی طرفدنه یایلاقه عزیمتلرینه رخصت
و بریلمسه و عشیرت مرقومه نك موسم صیفیه اواخرنه قشلاری ممکن اولیغنده لکاتنه اجبار
و یایلاقه کتدکلرینه منع ایدیلورایسه ایراد طویراغنه کچه جکلری روشای عشیرت طرفدنه و بریلدیکی
وتبریز شهدی جانبنده کوشه ریلدیکی و قم و تحریراتی کوستریلمسه اولیغنده بحثله ایجاب مصالحی
استفسار اولنوب اسباب مبسوطه ومه نائی عشیرت مرقومه نك یایلاقه عزیمتلرینه منع ایله جوینه
جبریه هم توطینی مناسب و مواقعه حال اولمیه جغنه بعد انیه وفی اولوجهله عزیمتلرینه رخصت
اراءه سیله برابر جمله لکاتنی ایچون برطرفدنه تشویقات اجراسی مقتضی جمله دولتلرینه بلدیه سی
یازیلمه مأمور افاده اولنمسه وحدیث حال اعراض ولایت جلیلسنه بلدیه سی اولغمه شوحال بونده
معاملهٔ جبریه اراءه سنده صرف نظرله غایت حکیمانه و مدبرانه جمله تشویقات و ترغیبات مقتضیه نك
بالاینما جمله لکاتنی اسبابنك جمله استحصالنه مدیقت واعتنا بیورلمسی مقتضی شقی

15- Musul ve Şehrizor vilayetlerinde göçebe Herkî aşiretine yerler tahsis edib iskân edilmeleri hakkında şukka. B.O.A, Ayn. Def, 848, 12 Muharrem 1283-24 Zilhicce 1293 (1875)

16- Göçebe Al-Şammar ve Al-Aneze Arap aşiretlerinin Musul, Bağdad, Halep ve Diyarbakır vilayetlerine saldırılarının önlenmesi ve Zor sancağında iskânları hususunda, adı geçen vilayetlerin valilerine Zor sancağı mutasarrıfı ile müzakere ederek bu sancağın idari sınırlarının belirtilmesi hakkında şukka. B.O.A. Ayn. Def. 852, 24 Cemazilevvel 1287 (1870).

İran ile olan sınır bölgesinde, göçebe aşiretlerin hareketlerini kontrol altına almak için, Süleymaniye Sancağında yarıyerleşik bir konumda bulunan Caf aşiretinin bulunduğu bölgede, yeni idari düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve bu aşirete kaymakamlık statüsü verilerek iskân edilmiştir.

1869 senesinde, Bağdat valiliğine hitaben gönderilen bir fermanda;

> Vilâyet-i celîlelerinde, mülhakatdan Süleymaniye Sancâğı'nın teşkilât-ı cedîde iktizâsından, beş kaymakamlıkdan İrân hudûdlarına yâkın Câf a'şiretinin, kış mevsiminde Sahrâ-yı vesî'-i hâvi Galgir "Gülanber" kazâsı müdürlüğünün kaymakamlığa tahvîli ve bir mu'âvin ta'yini hâlinde, çok fâydalı olacağı ve bu kaymakamlığa intihâb olunân a'şiret Emîri Muhammed'den ta'ahhüt alınması ve mezkûr sahrânın müştemil oldığı arâziden, a'şiret-i mezkûre efrâdına pârça pârça tâpû ile birer tafvîz ederek, bu a'şiretin iskânı ile berâber, İrân a'şâiri'nin ol-havâliye men-i te'addiyâtları ve şimdiye kadar İran'a gitmiş olan evlerin, eski yerlerine dönmelerini ve iskânlarını ve Askerîyye-i Nizâmiyye içun a'şiret-i merkume tarafından verilmekde olan neferin, 8 neferden 30 nefer olması içun ta'ahhüt edilmesi üzerine, Emîr-i mümâ ileyhinin kaymakamlık u'hdesi ve oğluna dahi dergâr-ı u'hde Kapûcıbaşlığı ve 5 bin kurûş ma'âş tahsîsi" ile kaymakamlığa başlaması, talep edilmiştir[1].

1870 senesinde Mithat Paşa, Şammar el-Cerba aşireti şeyhi, Ferhan Paşa'ya göndermiş olduğu Arapça bir yazısında, kendilerini ilkel ve hayvanlara tabi yaşantısı olarak nitelendirdiği göçebelik hayatından vazgeçip, yerleşik hayata davet ederek, Dicle nehri boyunca, Tikrit'ten Musul sınırına kadar uzanan bölgenin, Şammar aşiretine tahsis edilip, Mentifik aşireti örneğinde (Basra-Bağdat arasında) olduğu gibi, burada da Şammar Sancağı'nın kurulması ve mutasarrıflığının da kendisine vermeyi düşündüklerini bildirerek, yerleşik hayata geçmeleri için davette bulunmuştur[2].

1881 senesinde de, Irak vilayetlerine gönderilen bir yazıda, göçebe aşiretlerin iskân edilmeleri hususunda, aşiretlerin köy oluşturması ve hâne yapımı için izin talebinde bulundukları takdirde, kendilerine gereken iznin verilmesi emredilmiştir[3].

Sultan II. Abdülhamîd döneminde, bölgedeki göçebe aşiretlerin iskânı konusunda, yukarıda Şammar aşireti örneğinde görüldüğü gibi, Kürt aşiretleri için de, hatta bölgede en sorun çıkartıcı aşiret olarak bilinen ve bir kaç defa sürgün edilmiş olan Hemavend aşireti için, tarım ve ziraat araçlarının gümrük

---

[1] BOA, Bağdat Ayn. Def, 849, 19 Şaban 1286 (1869).

[2] Sinan Marufoğlu, *Ehvâlü'l-Irak*, a. g. e, s. 65-70.

[3] BOA, İrd. Dh, 70612, 1299 (1881).

vergilerinden muaf tutulmasının yanısıra, aşiret şeyhlerine maaş bağlanmakta, topraklarını işletmek için gereken tohumlar verilmekte ve bölgelerinde güvenliği sağlamak için zabtiye görevlerinde bile istihdam edilmişlerdir[1].

V Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti, bölgedeki göçebe aşiretlerden zaman zaman değişik vergiler almakta idi. Bağdat valisi Ali Paşa döneminden itibaren 1805 senesine kadar, Osmanlı topraklarına kışlamak için gelen İran aşiretlerinden, 50 başlık bir sürüden bir koyun, hâne başına 20 kuruş akçe, memur hizmeti olarak 100 koyunden bir koyun ve hâne başına bir Abbâsî (67 Pâre) kışlak rüsumatı olarak, Bağdat hazinesi adına alnmakta idi[2].

Tanzimat sonrasında Osmanlı topraklarına kışlamak için gelen İran aşiretlerinden, bahar mevsiminde "rüsûm-ı kışlâkıyye" olarak, her koyun sürüsünden bir koyun ve kış mevsiminde, her sürüden 50 kuruş alınarak, Mendeli kazası mal sandığına ödenmekte idi[3].

Kışlak ve yaylak rüsumatı da, kabiliyeti olan şahıslara ihale edilmekte idi. 1859 senesinde, Musul Eyaleti'nde bulunan kaza ve nahiyelerden "Güz ta'biriyle alınagelen otlâkıyye ve yâylâkıyye rüsûmunın, 1275 (1858) senesine mahsûben, 25 bin kurûş bedel ve şerâit-i muharrera ile Mülâzim O'sman Ağâ u'hdesine ihâle" edilmiştir[4].

Bölge valileri, aşiretlerin bulunduğu toprakları, maktu' olarak aşiret ağa ve şeyhlerine ihale etmekte, bunlar da aşiret mensupları üzerinde bulunan yetkileriyle, istedikleri gibi vergi yüklemekte ve toplamakta idiler[5]. Bu tür uygulamalar karşısında, devlet mahalli idarelerden, aşiretlerin vergilerine yapılacak zamlara tahammülleri ölçüsünde vergi yüklenmesini talep etmiştir[6].

---

[1] Hemavend Şeyhlerinden Mahmut Hızır Ağa'nın "seyyâr tâbûr ağâsı nâmıyla ve 1.500 kurûş ma'âşla, Musul Vilâyetinde istihdâm" edilmesi hakkında bir irâde-i husûsiyye çıkarılmıştır. Bkz; BOA, İrd. Hus, 599, 14 Şaban 1314 (1896).

[2] Derviş Paşa, a. g. e, s. 37-38.

[3] *A. g. e*, s. 60.

[4] BOA, İrd. Dh, 30189, 23 Şevval 1276 (1859).

[5] 1845 senesinde, Karakol aşiretine mensup İsa isminde bir kişi, Dersaadet'e gördermiş olduğu şikayet dilekçesinde, dedelerinin adı geçen aşireti terk edip, Bağdat'ta yerleştiklerini ve kendiside tarımla uğraşıp, vergisini devlete ödemekte olduğunu, ancak son zamanlarda aşiret zabitleri kendisinden vergi talep ederek, rencide ettiklerini bildirmesi üzerine, Bağdat valisine gönderilen talimatta, adı geçen şahsın durumunun araştırılması, haksızlığa kimsenin uğratılmaması, Bağdat'ta Tanzimat ilan edilmiş olması hasebiyle, kimsenin gücünden fazla, üzerine vergi yükletilmemesi talep edilmiştir. BOA, Cev. Dh, 14506, 3 Zilkade 1261 (1845).

[6] 1849 senesinde, Musul Eyaletine gönderilen bir şukka'da, Musul Eyaleti aşiretlerinden Herkî ve Artuş aşiretlerinin mirî mallarına yapılan zammı, ödeme güçlerinin olup olmadığının araştırılıp, durumlarının İstanbul'a bildirilmesi talep edilmiştir. BOA, A. Mkt. Mvl, 26/34, 26 Cemaziyelevvel 1266 (1849).

Yine bu bağlamda devlet, elde edilmesi imkansız olan veya zaman aşımına uğramış olan vergileri düşürmekte idi.

Ancak devletin gelir kaybına uğramaması için, aynı liva ve kaza sınırları içindeki yerleşik aşiretlere, daha fazla vergi konulması getirilmiştir.

1858 senesinde, Süleymaniye Sancağında bulunan kaza ve köylerin yanısıra, bölgede bulunan göçebe aşiretlerin vergisinden, geçmiş yıllar bakayası olan 4 yük 59.800 kuruşun tahsil edilmesinin imkansız olmasından dolayı, "vâridât-ı hazîne" sayılamayacağından, kayıtlarının silinmesi, boş ve harap olan ve başka yerlere göç eden hanelerin payı olan 94 bin kuruşun da tahsil edilecek yeri olmadığı için düşürülmesi, bunun yanısıra, livada bu gibi harap olmuş ve sınır bölgesinde bazı yerlerin fazla vergiye güçleri olmadığı için, vergilerinin düşürülmesi, bu kaybın, gücü olan diğer yerlerden, daha fazla vergi tahsil edilmesiyle, livanın yıllık vergi hasılatındaki düşüşünü ancak bu şekilde önlemekle mümkün olacağı bildirilmiştir[1].

1854-55 senelerinde, Şehrizor Eyaleti'nin Süleymaniye Sancağı'nda bulunan ve tahriri tamamlanmış olan aşiretlerden elde edilen bir yıllık vergi miktarı Tablo 29'da gösterilmiştir.

Aşiretlerden alınan bu vergiler, aslında aşiret şeyh ve ağaları tarafından toplanan vergilerin çok az bir kısmını oluşturmakta idi. Zira Köysancak Kaymakam Vekili İsmail Hakkı'nın, 1913 senesinde yazmış olduğu kapsamlı raporunda, aşiret şeyh ve ağalarının, halkları üzerinde ve hükümet nezdinde olan nüfuzları neticesinde, a'şâr vergisinin büyük kısmını "zî-nüfûz eşrâf ve erbâb-ı tagallüb iltizâm ediyor ve bu sûretde bûnlar, nüfûzları sâyesinde zürrâ'ın (çiftçilerin) ocâğını büsbütün söndürdigi gibi, ahâliden alamadıkları bahânesiyle, zimmetlerinin kısm-ı küllîsini hükûmete te'diye" etmediklerini, böylece "hukuk-ı emîrîyye muzâ'af bir sûretde ziyâ'a" uğradığını, "Bâziyân ve Ma'mûre kazâları gibi yerlerde, 500 lira degerinde bir köyün a'şârı, 10-15 lira'ya" verildiğini yazmaktadır[2].

---

[1] BOA, İrd. Mec. Val, 17654, 22 Rabiülevvel 1275 (1858).

[2] Mus. Kerk, Arşv. Blg, a. g. e, s. 356.

Tablo 29
1854-55 senelerinde Süleymaniye Sancağındaki aşiretlerden alınan vergi miktarları

Adı	Vergi miktarı (Kuruş/Pâre)
Caf	328.000/ -
Gelâlî	15.375/ -
Gavâre	51.250/ -
Mandımıra	35.875/ -
İsmail Azîzî	17.937/ -
Kevzere	6.021/15
Mezrenk	3.843/10
Kâfirveş	4.100/ -
Kelkûvânî	3.843/10
Menkûr	5.125/ -
Mâmişbâne	2.562/ -
Dizdârî	4.100/ -
Şekmirân	1.537/ -
Şemirân	5.125/ -
Sanbaz	3.843/10
Dumihrân	41.845/ 2
Cevbenkâre	615/ -

Kaynak: BOA. Ml. Vrd, 2538, 1271 (1854).

Beşinci Bölüm

İktisadî Yapı

Tablo 30
1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına bağlı kazalarda Hububat üretimi

Kazalar	Buğday		Arpa		Darı		Mısır		Prinç	
	ek. toprak dönüm	alınan hasılat kile	ek. toprak dönüm	alınan hasılat kile	ek. toprak dönüm	alınan hasılat kile	ek. toprak dönüm	alınan hasılat kile	ek. toprak dönüm	alınan hasılat kile
Dıhok	427.500	1.496.250	243.000	607.500	1.000	10.000	-	-	40.000	400.000
Zaho	17.000	55.000	9.000	25.000	-	-	-	-	2.000	18.000
Sincar	29.250	23.870	28.500	25.650	-	-	-	-	-	-
Akra	200.000	500.000	50.000	300.000	5.000	12.500	-	-	-	-
İmadiye	60.000	240.000	10.000	50.000	3.000	112.000	-	-	4.000	11.000
Musul Sanc.Toplamı	733.750	2.315.120	340.500	1.008.150	9.000	134.500	-	-	46.000	429.000
Süleymaniye	125.000	375.000	121.835	235.000	-	-	-	-	40.000	450.000
Baziyan	35.000	175.000	35.000	175.000	-	-	-	-	20.000	300.000
Gülanber	19.465	49.395	4.870	14.610	2.060	5.150	252	2.520	29.200	146.000
Süleymaniye Sanc. Top.	179.465	599.395	161.705	424.610	2.060	5.150	252	2.520	89.200	896.000
Kerkük	102.000	500.000	58.700	410.900	500	4.000	-	-	1.000	5.000
Erbil	100.000	480.000	50.000	240.000	-	-	-		640	8.000
Raniye	30.000	180.000	15.000	90.000	3.000	4.500	-	-	1.600	16.000
Ravendüz	10.000	50.000	4.000	24.000	500	4.000	-	-	-	-
Salahiye	120.000	600.000	100.000	500.000	6.000	16.000	-	-	600	12.000
Köysancak	20.000	60.000	15.000	90.000	-	-	-	-	-	-
Kerkük Sanc. Toplamı	382.000	1.870.000	242.700	1.354.900	10.000	28.500	-	-	3.840	41.000
Genel Toplam	1.295.215	4.784.515	744.905	2.787.660	21.060	168.150	252	2.520	139.040	1.339.000

Kaynak: *1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmânî Ziraat İstatistiği*, s. 98-101.

İktisadî Yapı

Bölgenin iktisadî yapısı, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi tarıma dayalı idi. Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren bölge üzerinden yapılan Avrupa-Doğu ticaretinin artması üzerine, bölgede ticarî canlanmanın getirmiş olduğu altyapı hizmetlerin ve bazı esnaf mesleklerinin icra edilmesine vesile olmuştur.

Aynı dönem içerisinde ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, bölgede yaşanan hızlı yabancı mal akımı karşısında, varolan bazı yerli sanayi dalları, rekabet güçsüzlüğünden büyük gerileme kaydetmiştir.

I Tarım ve Hayvancılık

A- Tarım

1- *Toprak Türleri ve Üretim Tarzı*

Kuzeyden güneye doğru, bölge topraklarının büyük bir kısmından Dicle nehrinin yanısıra, Büyük ve Küçük Zab nehirlerinin ve bunlardan ayrılan ırmakların akması, tarım üretimi için önemli bir faktör olmuştur.

Ayrıca, bölgenin orta ve kuzey kısmının bol yağışlı olması, bölgenin tarım ve hayvancılık için uygun bir coğrafî bölge haline gelmesine vesile olmuştur.

Irak vilayetlerini oluşturan topraklar, sulama şekline göre değişik gruplara ayrılmalarını gerektirmiştir[1]:

a-"Seyhî" (Sulak) topraklar: Yılın dört mevsiminde de, doğrudan doğruya nehirlerden sulanan topraklardır.

b-"Şitvî" (Kışlık) topraklar: Yılın kış ve ilkbahar mevsimlerinde nehir sularının coşmasıyla, bu sular ile sulanan topraklardır.

c-"Krud" topraklar: "Kerd veya Na'ur" adı ile bilinen su dolabları veya makineli tulumbalar ve diğer araçlar vasıtasıyla sulanan topraklardır.

d-"Deymî" topraklar: Yalnız yağış ile sulanan topraklardır.

e-"Kebsî" topraklar: Yağışsız veya tarıma yetmeyecek kadar yağışlı, ancak nehirlerin çok etkin bir şekilde coşması ve sellerin oluştuğu durumlarda sulanabilen topraklardır.

---

[1] Ahmet Fehmi Beg, *Bağdat Vilayeti dahilinde arâzinin suret-i idâre ve tasarrufuna dair talimat "Layıhası"dır*, Denkur Matbaası, Bağdat 1332. s. 2.

Bölgenin su bolluğuna karşın, tarımda kullanılan üretim yöntemleri ve araçları ilkel düzeyde bulunmaktaydı.

Köysancak kaymakamı, 1913 senesinde yazmış olduğu raporunda, bölge halkının tarımda kullandıkları yöntemin çok ilkel olduğunu belirterek,

> ...ahâliye gelince, husûsâtı sâirede oldığı gibi, sanâyi ve zirâ'at'de dahi, hâlen kurûn-ı ûlâ hayâtı yâşamâktadırlar. Zirâ'at'de pulluk ve sâire kullanmak şöyle dursun, daha a'raba isti'mâli ve hatta a'raba ne şekil ve kabildedir bilmezler, ekini ekildigi târlada döküp, samânını hayvân sırtında çuvallarla tâşırlar. Kezâlik, ekini orâkla biçmesini henûz ögrenememişler, elle yolarak deste yapârlar, bundan başka, ekini dögenle dökmesini, bir türlü düşünemiyorlar, Bâcvân gezdirerek hayvân ayâğıyla veyahut hançer dedikleri kaba ve gâyet ibtidâi bir âletle" döktüklerini yazmaktadır.

Bu konuda, eski Musul valilerinden Ebubekir Hazım Tepeyran, Musul Vilayeti ile ilgili hatıratında şu bilgileri vermektedir:

"Ben orada iken, zirâ'at usulü pek iptidaî idi. Bazı mahallerde arâzinin, ucunda demir bulunmayan ağaç sabanlarla sürüldüğünü bizzat görmüştüm"[1].

Ancak Tepeyran, tarımda kullanılan bu ilkel yöntemler ve koruma önlemlerin yetersizliğine rağmen, bölgede toprak veriminin çok yüksek olduğunu bildirmektedir:

> Toprak bu suretle sürülüp, ekilen tohumların çoğunluğunu, Kata denilen bıldırcın veya çil keklik renginde ve güvercin büyüklüğünde olup, binlercesi birden kara bulutlar hâlinde gelerek, ekilmiş târlâlara konân kuşların zararları ve diger türlü kayıplârla berâber, bire onbeşten yukarı mahsûl verir, hele pirinç ve kuşyemi ekiminin, bire beşyüz ve dahâ ziyâde nisbette verdiğini Kerkük'te öğrenmiştim[2].

Bölge valileri, tarımda yaşanan bu geri kalmışlığı gidermek için, tarımda kullanılan araç ve gereçlerin, gümrükten muaf tutulması talebinde bulunmuşlardır.

1871 senesinde Bağdat valisi, Dersaadet'e gönderdiği bir yazısında, yerleşik hayata geçirilmeye çalışılan göçebe Arap aşiretlerinden, Şammar aşiretinin tarımda kullanacakları ve Bağdat Vilayetinde üretilen araç gereçlerin, 10 yıl süreyle gümrüklerden muaf tutulmasını talep etmesi üzerine, Dersaadet'ten gelen cevabî yazıda, bu tür araçların tarımda üretim verimliliğine sebeb olacağı için, bu

---

[1] Canlı Tarihler, a. g. e, s. 260.

[2] A. s.

araç ve gereçlerin süresiz ve tüm Osmanlı topraklarında gümrüklerden muaf tutulması kararını almıştır[1].

Irak'ın geri kalmışlığını ve özellikle de tarımda yaşanan verimsizliği gidermek için, valiler tarafından yapılan girişimler başarısız olmuştur. Zira valilerin sık sık değişmesi, yetkilerinin yetersiz oluşu, merkeziyetçi idarenin güçlenmesi, bölgenin aşiret yapısı ve bölgede yaşanan istikrarsızlık, bu çalışmaların sonuç vermesini güçleştirmiştir[2].

Yine Musul eski valisi Tepeyran, anılarında Musul Vilayeti hakkında;

"... gördüğüm yirmiden ziyâde vilayetten, en çok ihmâl edilmiş olanlarından biridir" demektedir.

Irak'ı oluşturan Bağdat, Basra ve Musul Vilayetlerinde, tarım verimliliğini artırmanın yolunun, valilere yetki verilmesi ile sağlanabileceğini önesüren Tepeyran;

> ...hükümetimiz, bu masrafların yarısını ve Mısır Zirâ'at Nezâreti'ne verdiği selâhiyetin, üçte birini muktedir valilerimizden her hangisine ve hatta bana verse, nihâyet 15 sene zarfında Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerini teşkîl eden uçsuz bucaksız arâzi dâhilinde, iki Mısır çıkarabiliriz" tespitlerini dile getirmişlerdir[3].

2 *Ekilen Topraklar, Alınan Hasılatlar*

1906 senesinde, Şehrizor Vilayetlerinide içeren Musul Vilayeti'nin yüzölçümü 91.000 Km^2 idi[4]. Ekilen topraklarının büyük bir kısmı hubabat (tahıl) üretimine ayrılmıştır[5].

Hububat'tan sonra, ekilen toprak miktarına göre, tarım ürünleri sırasıyla; sanayi tarım ürünleri, bakliyat ve meyve türleri olmuştur.

a Hububat:

Tablo 30'da görüldüğü gibi, bölgede üretilen hububat ürünlerinin başında, buğday, arpa, darı ve pirinç gelmektedir. Bu ürünlerin arasında en büyük miktarı, kuşkusuz temel besleyici tarım mahsulü olan buğday ve arpa almıştır.

---

[1] BOA, İrd. Şry. Dev, 980, 3 Zilhicce 1288 (1871).

[2] BOA, İrd. Mec. Val, 14224, 27 Şaban 1271(1854). BOA, İrd. Dah, 37186, 10 Mart 1281(1864).

[3] *Canlı Tarihler*, a.g.e, s. 260.

[4] Mehmed Nasrullah ve diğerleri, *Memâlik-i Mahrusâ-i Şâhâne'ye Mahsûs Mükemmel ve Mufassal Atlas*, Şeriket-i Mertebiyye Matbaası, İst. 1325, s. 102.

[5] 1325 senesi, *Asyâ ve Afrika-yı Osmânî Zira'at İstatistiği*, Matba'a-i Osmâniyye, Dersaadet, 1327.

Hububat üretiminin, sancaklara göre, üretim payı açısından bakıldığında, buğday üretiminin %48.38'i Musul'da, %39.08'i Kerkük'te ve %12.52'si Süleymaniye'de üretilmiştir.

Arpa üretiminin, %48.60'ı Kerkük'te, %36.16'sı Musul'da ve %15.23'ü Süleymaniye'de üretilmiştir.

Darı üretiminin ise, %79.98'i Musul'da, %16.94'ü Kerkük'te ve %3.06'sı Süleymaniye'de üretilmiştir.

Mısır üretiminin %100'ü sadece Süleymaniye Sancağı'nın Gel'anber kazasında üretilmiştir.

Pirinç üretiminin %66.91'i Süleymaniye'de, %32.03'ü Musul'da ve %3.06'sı Kerkük'te üretilmiştir.

Sancaklara göre ekilen toprak miktarı karşısında, alınan hububat miktarı açısından bakıldığında:

Musul Sancağında ekilen toprak miktarı karşısında elde edilen mahsul miktarı, 733.750 dönümden 2.315.120 kile[1] buğday, 340.500 dönümden 1.008.150 kile arpa, 9.000 dönümden 134.500 kile darı ve 46.000 dönümden 429.000 kile pirinç olarak gerçekleşmiştir.

Süleymaniye Sancağında da, 179.465 dönümden 599.395 kile buğday, 161.705 dönümden 424.610 kile arpa, 2.060 dönümden 5.150 kile darı, 89.200 dönümden 896.000 kile pirinç ve 252 dönümden 2.520 kile mısır üretilmiştir.

Kerkük Sancağında ise, 382.000 dönümden 1.870.000 kile buğday, 242.700 dönümden 1.354.900 kile arpa, 10.000 dönümden 28.500 kile darı ve 3.840 dönümden 41.000 kile pirinç üretilmiştir.

Bu sancaklara bağlı olan kazalarda ekilen toprak miktarlarına karşın üretilen hububat miktarı ise şöyle gerçekleşmiştir:

Musul Sancağına bağlı kazalardan, Dıhok kazasında 427.500 dönümden 1.496.250 kile buğday, 243.000 dönümden 607.500 kile arpa, 40.000 dönümden 400.000 kile pirinç ve 1.000 dönümden 10.000 kile darı üretilirken, Zaho kazasında 17.000 dönümden 55.000 kile buğday, 9.000 dönümden 25.000 arpa ve 2.000 dönümden 18.000 kile pirinç üretilmiştir.

Sincar kazasında ise sadece buğday ve arpa mahsulleri yetişirken, 29.250 dönümden 23.870 kile buğday, 28.500 dönümden 25.650 kile arpa üretilmekte ise de, ekilen toprak miktarı elde edilen hasılattan daha fazla olduğu dikkat çekicidir. Bu durum, Sincar kazasının su kaynaklarından yoksun, Musul kazasının çöl bölgesinde bulunmasına bağlanabilir.

Akra kazasında aynı dönem içerisinde, 200.000 dönümden 500.000 kile buğday, 50.000 dönümden 300.000 kile arpa ve 5.000 dönümden 12.500 kile

---

[1] Osmanlı Devleti'nde ve Musul Vilayeti'nde Kullanılan ölçek ve vezinlerin karşılıkları 31 ve 32 nolu tablolarda verilmiştir.

darı mahsulu elde edilirken, İmadiye kazasında 60.000 dönümden 240.000 kile buğday, 10.000 dönümden 50.000 kile arpa, 3.000 dönümden 112.000 kile darı ve 4.000 dönümden 11.000 kile pirinç üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağını oluşturan kazalardan, Süleymaniye'de 125.000 dönümden 375.000 kile buğday, 121.835 dönümden 235.000 kile arpa ve 40.000 dönümden 450.000 kile pirinç üretilirken, Baziyan'da 35.000 dönümden 175.000 kile buğday ve 20.000 dönümden 300.000 kile pirinç üretilmiştir.

Gülanber'de ise, 19.465 dönümden 49.395 kile buğday, 4.870 dönümden 14.610 kile arpa, 2.060 dönümden 5.150 darı, 29.200 dönümden 146.000 kile pirinç ve 252 dönümden 2.520 kile mısır mahsul elde edilmiştir.

Kerkük Sancağına bağlı kazalarda, aynı dönem içerisinde gerçekleşen üretim miktarı ise, Kerkük'te 102.000 dönümden 500000 kile buğday, 57.700 dönümden 410.900 kile arpa, 500 dönümden 4.000 kile darı ve 1.000 dönümden 5.000 kile pirinç üretilirken, Erbil'de 100.000 dönümden 48.0000 kile buğday, 50.000 dönümden 240.000 kile arpa ve 640 dönümden 8.000 kile pirinç mahsulu elde edilmiştir.

Raniye'de de 30.000 dönümden 180.000 kile buğday, 15.000 dönümden 90.000 kile arpa, 3.000 dönümden 4.500 kile darı ve 1.600 dönümden 16.000 kile pirinç üretilirken, Ravendüz'de 10.000 dönümden 50.000 kile buğday, 4.000 dönümden 24.000 kile arpa ve 500 dönümden 4.000 kile darı üretilmiştir.

Ve son olarak, Salahiye'de 120.000 dönümden 600.000 kile buğday, 100.000 dönümden 500.000 kile arpa, 6.000 dönümden 16.000 kile darı ve 600 dönümden 12.000 kile pirinç mahsul elde edilirken, köysancak kazasında 20.000 dönümden 60.000 kile buğday, 15.000 dönümden 90.000 kile arpa üretilmiştir.

Tablo 31

Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçeklerin Karşılığı

Birimler	
1 Kile = 4 Şink	1 Şink = 2 Kutu
1 Kile = 37 Litre	1 Kıyye = 400 Dirhem
1 Dirhem = 16 Kırat	1 Kıyye = 1, 288 Kg
1 Çeki= 4 Kantar	1 Kantar = 44 Okka
1 Çeki= 0, 225 Ton	1 Kantar = 0,564 Ton
1 Çeki= 176 Kıyye	

Kaynak: Mesahât ve Ekyâl ve Evzân-ı Cedîdeye dair Kanunnâme, 1285(1868).

Tablo 32
Musul Vilayetinde Kullanılan Vezinlerin Karşılığı

Birimler			
1 Dirhem=	0,0025	okka =	3,2 gram
-	1	Okka =	1,28 kg.
1 Rıtl =	1,6	Okka =	2,06 kg.
1 Men/Vezin =	7,2	Okka =	9,20 kg.
Batman =	10,4	Okka =	13,31 kg.
Tağar =	208	Okka =	266,24 kg.
Kantar =	216	Okka =	276,48 kg.

Kaynak: Sarah D. Shields, *An Economic History of Nineteenth-Century Mosul*, Chicago, Illinois, 1986, s. 174.

b Tarımsal Sanayi Ürünleri

Bölgede ekilen arâzi miktarı ve mahsul bakımından, hububattan sonra ikinci sırayı, tarımsal sanayi ham ürünleri olan pamuk, susam, tütün ve zeytin almaktaydı.

Bölgenin coğrafî koşullarına ve verimliliğine göre, bu ürünler ağırlıklı olarak Kerkük ve Musul sancaklarında ekilmekte idi.

Sancakların, tarımsal sanayi ürünlerin toplam üretim miktarı içindeki payı açısından bakıldığında:

Toplam 651.400 kıyye[1] pamuğun %46.82'si Kerkük'te, %34.75'i Musul'da ve %18.4 Süleymaniye'de üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağında susam üretilmezken, toplam 147.483 kıyye bu mahsulun %75.05'i Musul'da ve geri kalan %24.95'i Kerkük'te üretilmiştir.

Toplam 452.500 kıyye tütün üretiminin ise, %51.04'ü Kerkük'te, %33.48'i Musul'da ve %15.46'sı Süleymaniye'de üretilmiştir.

Ve son olarak toplam 45.500 kıyye zeytin üretiminin tamamına yakın bir bölümü, yani %97.36'sı Musul'da üretilirken, %2.69'u Kerkük'te üretilmiştir.

Tablo: 33'te gösterildiği üzere, sancaklara göre bu ürünler için ekilen toprak miktarı ve alınan hasılat miktarı açısından bakıldığında şöyle gerçekleşmiştir;

Musul Sancağında 16.700 dönümden 226.400 kıyye pamuk, 1.675 dönümden 110.700 kıyye susam, 2.161 dönümden 151.500 kıyye tütün ve 1.450 dönümden 44.300 kıyye zeytin üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağında da, 7.000 dönümden 120.000 kıyye pamuk ve 16.000 dönümden 70.000 kıyye tütün mahsul elde edilmiştir.

---

[1] 1 kıyye=1.288 kg etmekte idi, tablo 31'e bakınız.

Kerkük Sancağında ise, 12.300 dönümden 305.000 kıyye pamuk, 5.785 dönümden 36.783 kıyye susam, 37.700 dönümden 231.000 kıyye tütün ve 3.000 dönümden 1.200 kıyye zeytin üretilmiştir.

Bu sancaklara bağlı kazalarda ekilen topraklardan elde edilen mahsul miktarları ise, Musul Sancağına bağlı Dıhok kazasında, 15.000 dönümden 175.000 kıyye pamuk, 1000 dönümden 60.000 kıyye susma, 941 dönümden 47.500 kıyye tütün ve 150 dönümden 25.000 kıyye zeytin üretilirken, Zaho kazasında, 100 dönümden 1.500 kıyye pamuk ve 90 dönümden 15.000 kıyye susam mahsul elde edilmiştir. Sincar kazasında da, 1200 dönümden 9.900 kıyye pamuk, 60.000 dönümden 19.200 kıyye susam ve 100 dönümden 300 kıyye zeytin üretilmiştir.

Akra kazasında, 200 dönümden 20.000 kıyye pamuk, 25 dönümden 7.500 kıyye susam, 20 dönümden 8.000 kıyye tütün ve 1.000 dönümden 15.000 kıyye zeytin üretilirken, İmadiye kazasında 200 dönümden 20.000 kıyye pamuk, 500 dönümden 9.000 kıyye susam, 1.200 dönümden 96.000 tütün ve 200 dönümden 1.000 kıyye zeytin üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağına bağlı kazalarda ise, merkez kaza da, 7.000 dönümden 120.000 kıyye pamuk ve 13.000 dönümden 40.000 kıyye üretilirken, Baziyan kazasında sadece 3.000 dönümden 30.000 tütün üretilmiştir.

Kerkük Sancağına bağlı kazalarda ise, merkez kazada, 2.000 dönümden 50.000 kıyye pamuk, 5.000 dönümden 15.000 kıyye susam, 200 dönümden 1.000 tütün ve 3.000 dönümden 1.200 kıyye zeytin üretilirken, Erbil kazasında 2.000 dönümden 50.000 kıyye pamuk ve 160 dönümden 1.600 kıyye susam üretilmiştir.

Raniye kazasında ise, 2.000 dönümden 50.000 kıyye pamuk ve 30.500 dönümden 80.000 kıyye tütün üretilirken, Ravendüz kazasında 800 dönümden 35.000 kıyye pamuk, 200 dönümden 5.000 kıyye susam ve 5.000 dönümden 120.000 kıyye tütün üretilmiştir.

Salahiye kazasında ise, 500 dönümden 20.000 kıyye pamuk ve 400 dönümden 7683 susam üretilirken, Köysancak kazasında, 5.000 dönümden 100.000 kıyye pamuk, 25 dönümden 7.500 kıyye susam ve 2.000 dönümden 30.000 kıyye tütün üretilmiştir.

c Bakliyat

Bakliyat (nohut, bakla ve mercimek), ekilen alan ve ürün miktarı bakımından üçüncü sırada yeralmakta idi.

Hububat ve tarımsal sanayi ham ürünlerinde olduğu gibi, bakliyat ürünleri açısından yine Kerkük sancağı, Musul vilayetinin en verimli bölgesini oluşturmakta idi.

Musul vilayeti sınırları içinde üretilen toplam bakliyat miktarının, sancaklara göre gerçekleşen payı açısından bakıldığında:

Toplam 524.320 kile nohut mahsulunun %51.30'u Kerkük'te, %29.56'sı Musul'da ve %19.13'ü Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 315.480 kile bakla mahsulunun, %85.54'ü Kerkük'te, %9.69'u Musul'da ve %4.75'i Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 1.111.840 kile mercimek mahsulunun ise, %67.66'sı Kerkük'te, %23.65'i Musul'da ve %8.68'i Süleymaniye'de üretilmiştir.

Sancaklara göre bakliyat mahsulleri için ekilen toprak ve elde edilen mahsul miktarı bakımından, Musul Sancağında; 2.710 dönümden 155.000 kile nohut, 790 dönümden 30.600 kile bakla ve 5.200 dönümden 263.000 kile mercimek, Süleymaniye Sancağında da, 1.487 dönümden 100.320 kile nohut, 150 dönümden 15.000 kile bakla ve 1.593 dönümden 96.560 kile mercimek üretilirken, Kerkük Sancağında ise, 1.520 dönümden 269.000 kile nohut, 4.520 dönümden 296.880 kile bakla ve 4.500 dönümden 752.280 kile mercimek üretilmiştir.

Kazalarda üretilen mahsul miktarları ise, Musul Sancağına bağlı kazalardan Dıhok kazasında, 1.200 dönümden 40.000 kile nohut, 200 dönümden 3.200 kile bakla ve 1.800 dönümden 60.000 kile mercimek üretilirken, Zaho kazasında 100 dönümden 5.000 kile nohut ve 1.000 dönümden 100.000 kile mercimek üretilmiştir.

Sincar kazasında ise, 60 dönümden 3.000 kile nohut, 90 dönümden 2.400 kile bakla ve 600 dönümden 22.000 kile mercimek üretilirken, Akra kazasında 1.000 dönümden 100.000 kile nohut, 500 dönümden 25.000 kile bakla ve 1.000 dönümden 54.000 kile mercimek üretilmiştir.

İmadiye kazasında ise, 350 dönümden 7.000 kile nohut ve 800 dönümden 27.000 mercimek üretilmiştir.

Süleymaniye sancağına bağlı kazalarda da, merkez kaza da 60 dönümden 12.000 kile nohut, 150 dönümden 15.000 kile bakla ve 55 dönümden 12.000 mercimek üretilirken, Baziyan kazasında, 1.000 dönümden 20.000 kile nohut ve 1.000 dönümden 20.000 kile mercimek üretilmiştir.

Gülanber kazasında ise, 427 dönümden 68.320 kile nohut ve 538 dönümden 64.560 kile mercimek üretilmiştir.

Kerkük Sancağına bağlı kazalarda ise, merkez kaza olan Kerkük kazasında 200 dönümden 10.000 kile nohut, 1.000 dönümden 60.000 kile bakla ve 500 dönümden 25.000 kile mercimek üretilirken, Erbil kazasında 320 dönümden 3.200 kile nohut, 320 dönümden 26.880 kile bakla ve 3.200 dönümden 384.000 kile mercimek üretilmiştir.

Raniye kazasında ise, 500 dönümden 33.000 kile nohut ve 500 dönümden 33.280 kile mercimek üretilirken, Ravendüz kazasında 100 dönümden 10.000 kile nohut ve 100 dönümden 10.000 kile mercimek üretilmiştir.

Salahiye kazasında ise sadece 3.000 dönümden 150.000 bakla üretilirken, Köysancak kazasında 400 dönümden 200.000 kile nohut, 200 dönümden 60.000 kile bakla ve 200 dönümden 300.000 kile mercimek üretilmiştir.

d Meyve

Bölge, meyve üretiminin çeşit ve miktarında çok yetersiz kaldığı gözlenmiştir. Bu durumun başta gelen nedeni, iklim şartlarının meyve üretimi açısından elverişsiz olmasının yanısıra meyve ürünlerinin uzun süre depolama imkânlarının yetersizliği, ilkel ulaşım şartları ve ticarî amaçlı üretime müsait olmamasıdır.

Üretilen meyve mahsullerinin başında ceviz, erik, elma, armut, incir, badem, portakal ve limon gelmekteydi ve bu ürünlerin büyük bir kısmı, Kerkük Sancağında üretildiği tespit edilmiştir.

Musul Vilayeti kapsamında üretilen toplam 557.150 kıyye cevizin; %56.53'ü Kerkük'te, %41.28'i Süleymaniye'de ve %2.18'i Musul'da üretilmiştir.

Toplam 88.200 kıyye erik üretiminin; %48.75'i Kerkük'te, %28.34'ü Süleymaniye'de ve %22.90'ı Musul'da üretilmiştir.

Toplam 69.900 kıyye elma üretiminin; %47.92'si Kerkük'te, %32. 04'ü Musul'da ve %20. 02'si Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 69.000 kıyye armut üretiminin; %36.23'ü Süleymaniye'de, %33.33'ü Kerkük'te ve %30.43'ü Musul'da üretilmiştir.

Toplam 111.250 kıyye incir üretiminin; %51.68'i Kerkük'te, %34.47'si Musul'da ve %13.84'ü Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 12.500 kıyye badem üretiminin; %60'ı Musul'da, %32'si Kerkük'te ve %8'i Süleymaniye'de üretilmiştir. 1.000 adet portakal'ın ise tamamı Kerkük'te üretilirken, 21.500 adet limon üretiminin; %76.74'ü Kerkük'te ve %23.25'i Musul'da üretilmiştir.

Tablo: 35'te gösterildiği üzere, 1906'da sancaklara göre üretilen meyve miktarları şöyle gerçekleşmiştir:

Musul sancağında, 12.150 kıyye ceviz, 20.200 kıyye erik, 22.400 kıyye elma, 38.350 kıyye incir, 21.000 kıyye armut, 7.500 kıyye badem ve 5.000 adet portakal üretilirken, Süleymaniye Sancağında, 23000 kıyye ceviz, 25.000 kıyye erik, 14.000 kıyye elma, 25.000 kıyye armut, 15.400 kıyye incir ve 1.000 kıyye badem üretilmiştir. Kerkük Sancağında ise, 315.000 kıyye ceviz, 43.000 kıyye erik, 33.500 kıyye elma, 23.000 kıyye armut, 57.500 kıyye incir, 4.000 kıyye badem ve 1.000 adet portakal ile 16.500 adet limon üretilmiştir.

Tablo 33

1906 senesinde Musul,Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına bağlı kazalarda üretilen sanayi tarım ürünlerinin miktarı

Kazalar	Pamuk		Susam		Tütün		Zeytin	
	ek. top dönüm	alınan has kıyye	ek. top dönüm	alınan. has kıyye	ek. top dönüm	alınan has kıyye	ek. top dönüm	alınan has kıyye
Dıhok	15.000	175.000	1.000	60.000	941	47.500	150	25.000
Zaho	100	1.500	90	15.000	-	-	-	-
Sincar	1.200	9.900	60.000	19.200	-	-	100	300
Akra	200	20.000	25	7.500	20	8.000	1.000	15.000
İmadiye	200	20.000	500	9.000	1.200	96.000	200	1.000
Musul Sancağı Toplamı	16.700	226.400	1.675	110.700	2.161	151.500	1.450	44.300
Süleymaniye	7.000	120.000	-	-	13.000	40.000	-	-
Baziyan	-	-	-	-	3.000	30.000	-	-
Gel'anber	-	-	-	-	-	-	-	-
Süleymaniye Sancağı Toplamı	7.000	120.000	-	-	16.000	70.000	-	-
Kerkük	2.000	50.000	5.000	15.000	200	1.000	3.000	1.200
Erbil	2.000	50.000	160	1.600	-	-	-	-
Raniye	2.000	50.000	-	-	30.500	80.000	-	-
Ravendüz	800	35.000	200	5.000	5.000	120.000	-	-
Salahiye	500	20.000	400	7.683	-	-	-	-
Köysancak	5.000	100.000	25	7.500	2.000	30.000	-	-
Kerkük Sancağı Toplamı	12.300	305.000	5.785	36.783	37.700	231.000	3.000	1.200

Kaynak: *1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği*, 210-211.

Tablo 34

1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına bağlı kazalarda üretilen Bakliyat miktarı

Kazalar	Nohut		Bakla		Mercimek	
	ekilen. dönüm	top, alınan. has kile	ekilen. dönem	top, alınan. has kile	ekilen. dönem	top, alınan has kile
Dıhok	1.200	40.000	200	3.200	1.800	60.000
Zaho	100	5.000	-	-	1.000	100.000
Sincar	60	3.000	90	2.400	600	22.000
Akra	1.000	100.000	500	25.000	1.000	54.000
İmadiye	350	7.000	-	-	800	27.000
Musul Sancağı Toplamı	2.710	155.000	790	30.600	5.200	263.000
Süleymaniye	60	12.000	150	15000	55	12.000
Baziyan	1.000	20.000	-	-	1.000	20.000
Gülanber	427	68.320	-	-	538	64.560
Süleymaniye Sancağı Toplamı	1.487	100.320	150	15.000	1.593	96.560
Kerkük	200	10.000	1.000	60.000	500	25.000
Erbil	320	3.200	320	26.880	3.200	384.000
Raniye	500	33.000	-	-	500	33.280
Ravendüz	100	10.000	-	-	100	10.000
Salahiye	-	-	3.000	150.000	-	-
Köysancak	400	200.000	200	60.000	200	300.000
Kerkük Sancağı Toplamı	1.520	269.000	4.520	296.880	4.500	752.280

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 164-165.

Sancaklara bağlı kazalara göre gerçekleşen meyve üretimi ise, Musul Sancağına bağlı Dıhok kazasında 150 kıyye ceviz, 3.500 kıyye erik, 800 kıyye elma, 200 kıyye incir, 1.000 kıyye badem ve 5.000 adet portakal üretilirken, Zaho kazasında 100.000 kıyye ceviz, 12.000 kıyye erik, 10.000 kıyye elma, 150.000 kıyye armut ve 10.000 kıyye incir üretilmiştir.

Sincar kazasında da, 200 kıyye erik, 1.100 kıyye elma, 20.150 kıyye incir ve 2.000 kıyye badem üretilirken, Akra kazasında 500 kıyye erik, 500 kıyye elma, 1.000 kıyye armut ve 3.000 kıyye incir üretilmiştir.

İmadiye kazasında ise, 12.000 kıyye ceviz, 4.000 kıyye erik, 1.0000 kıyye elma, 5.000 kıyye armut, 5.000 kıyye incir ve 4.500 kıyye badem üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağına bağlı kazalarda da, merkez kazada 100.000 kıyye ceviz, 5.000 kıyye erik, 4.000 kıyye elma, 15.000 kıyye armut, 5.000 kıyye incir ve 1.000 kıyye badem üretilirken, Baziyan kazasında sadece 400 kıyye incir üretildiği kaydedilmiştir.

Gülanber kazasında 130.000 kıyye ceviz, 20.000 kıyye erik, 10.000 kıyye elma, 10.000 kıyye armut ve 10.000 kıyye incir üretilmiştir.

Kerkük Sancağına bağlı kazalarda ise, merkez kazada, 1.000 kıyye erik, 1.500 kıyye elma, 2.500 kıyye incir, 1.000 adet portakal ve 1.500 adet limon üretilirken, Erbil kazasında hiç bir meyve türünün üretilmediği kaydedilmiştir.

Raniye kazasında 40.000 kıyye ceviz, 20.000 kıyye erik, 15.000 kıyye elma ve 10.000 kıyye armut üretilirken, Ravendüz kazasında 75.000 kıyye ceviz, 2.000 kıyye erik, 5.000 kıyye elma, 3.000 kıyye armut ve 4.000 kıyye incir üretilmiştir.

Salahiye kazasında ise sadece 15.000 adet limon üretildiği kaydedilirken, Köysancak kazasında 200.000 kıyye ceviz, 20.000 kıyye erik, 5.000 kıyye elma, 5.000 kıyye armut, 5.000 kıyye incir ve 4.000 kıyye badem üretilmiştir.

Yukarıda belirtilen veriler, her ne kadar kesin olarak doğru olmamakla beraber, bölgenin genel üretim verimliliğini ve ürün çeşitliliğini göstermekte idi.

Bu verilerden anlaşılacağı üzere, bölgenin en verimli bölgesini, bol su kaynaklı, iklim şartları, dağlık ve el-Cezire çöl bölgesinden daha elverişli olan Kerkük sancağı olmuştur. Kerkük sancağından sonra, Musul ve Süleymaniye sancakları gelmekteydiler.

Ancak yine aynı verilerden anlaşılacağı üzere, Kerkük, Musul ve Süleymaniye merkez kazaları, sancak toplamındaki payları düşük olduğu gözlenmiştir. Zira bu merkez kazalar, bir tarım üretim merkezi oluşlarından daha ziyade, tarım ürünlerinin pazarlandığı birer ticaret merkezi konumunda idiler.

3 A'şar Vergisi

Tımar düzeninin ortadan kalkmasından sonra, toprakların ekilmesi, hasılatından vergi alınması, iltizam suretiyle, müzayede yolu ile taliplerine tevcih edilerek gerçekleştirilmekteydi.

İltizam sözleşmesi, ihale edilecek olan a'şar ve rüsum gelirlerinin toplanması hususunda, hazine adına mahalli idare ile, belli şartlara haiz olan mültezim arasında, bir taahhüd mahiyeti taşımakta idi.

1841-1867 yılları arasında çıkarılan tüm kanun ve yasaları içeren (*1257-1284 Kavânîn ve Nizâmât Mecmuası*) adlı eserde, iltizam suretiyle verilecek olan a'şar ve rüsumat gelirleri hakkında, hazine ile mültezim arasındaki hukukî düzenlemeyi şu başlıklar altında sıralamaktadır:

> 1- Müteahhit olan kimse, mültezimin kefili bir taahhüt senedi vereceğinden, ihale olunan gelir kaleminin, rüsumdan ise, bunun ihalesi Mart, a'şardan ise, Haziran ayında olduğu gibi, rüsumun taksitleri, ihale ayının sonundan, a'şar gelirlerinin taksitleri ise, ihale ayının başından itibaren hesaplanması zorunlu olduğu gibi, bu aylar içerisinde ihalesi tamamlanmayan kalemlerin, hangi ayda ihalesi gerçekleşir ise, o ayın 15'inden önce ihale edildiği

takdirde, o ayın başından ve 15'inden sonra ihale edildiği takdirde, o ayın sonundan itibaren hesaplanmasıyla, yıl sonuna kadar taahhüt edilen miktarın alınması, geriye kalan kısmının da, her ayın payına düşen taksit miktarları belirtilerek, taahhüd senedine yazılıp bildirilecektir.

2- İki yıl ve daha fazla süreyle iltizam olunan gelir kalemlerinin, ilk sene taksiti, birinci madde de açıklandığı üzere kaydedilecektir.

A'şar ve rüsum varidatının, aylar ve seneler için ayrı ayrı senetler alınacak, bu iki gelir kalemi dışında olan gelir kalemlerinden iltizam edilecek olanları aynı usule tabi tutulacaktır.

3- Mültezimlerin vermiş oldukları senetlerin taksitlerini, günü gününe vermedikleri takdirde, o ayın içinde, kaç gün geçikmiş ise, o ayın taksiti ile 500 akçe vermeye mecbur kılınacaktır.

4- Mültezim, üçüncü maddede beyan edildiği üzere, bir ayın geçikmiş olan taksitini o ay içinde taksiti ile birlikte 500 akçe veremez ve ikinci ay içinde taksiti ile birlikte 1.000 akçe vermediği takdirde, "Hazine-i Celîle" kendisinden teminat talep etmek zorunda kalacaktır. Şayet mültezim teminat veremez ise, hakkında hukukî işlem başlatılacaktır.

5- A'şar ve rüsum varidatının ihale edildiği halde, geçersiz kılınacakları durumlar:

a- Bir savaş, ihtilal veya büyük bir isyanın meydana gelmesi üzerine mahalli idarenin ortadan kalktığı takdirde,

b- Bir bölgenin hasılatının tamamıyla telef olması, çok istisnalı durumlarda,

c- Bazı ihalelerin, ihale bedellerinin irade-i seniyye ile tamamen değiştirilmesi durumlarda,

d- İhale olunduğu tarihteki tarifenin değiştirildiği veya bazı rüsum miktarının indirildiği durumlarda.

Bu kurallar ışığında, Musul ve Şehrizor vilayetlerinde gerçekleştirilen a'şar ve rüsum ihalelerinin, yerleşik bölgelerde ve şehirlerde çok sıkı bir şekilde uygulanırken, kırsal kesimde ise, istikrarsızlık yüzünden çok esnek tatbik edildiği gözlenmiştir.

Yine Köysancak kaymakam vekilinin, 1913 senesinde yazmış olduğu tespitlerine göre

> "Anadolu ve Rumeli'de olduğu gibi, burada köylülerin umûmına mahsûs bir harmân yerleri olmayub, herkes ekinini, ekinin ekildiği târlâda döğüb kaldırır. Mültezim için zürrâ'ın harmânlarını teftîş ve mürâkabe edebilmek imkânı yoktur. Harmân bittikten sonra giderler. A'şâr-ı, "pakana" ta'bir ettikleri, yemin vermek usulu ile tahsil ederler, nâsın (halkın) ahlakı pek düşkün olduğundan, pek sühuletle yemin

içiyorlar, türlü türlü hiyel ve desâise tevessül ederek, mültezimi izrâr ediyorlar. Bu cihetten a'şar ihâle zamânı, erbâb-ı namûstan kimse tâlip olmuyor, çünkü bi'n-netice mutazarrır oluyor. Şu suretle a'şarı, kısm-ı azâm itibariyle zi-nüfûzları sâyesinde, zürrâ'ın ocağını büsbütün söndürdüğü gibi, ahâliden alamadıkları behânesiyle, zimmetlerinin kısm-ı küllisini hükümete te'diye etmiyorlar. Böylece hukuk-u mîrîye, muzâ'af bir surette ziyâ'a uğradığını, Irak arâzisinin kuvve-i inbâtiyesi ve enhârı fayzâ fayz, hülâsa, bütün servet tabi'isiyle, Anadolu'nun en âdî bir kazasının verdiği varidatı, buranın bir livası veremiyor" tespitlerinde bulunmuştur[1].

Ancak bu tespitlere rağmen, bölgedeki sancaklardan emanet ve iltizam suretiyle, 1897-1901 yılları arasında elde edilen tarım ürünlerinden 10/1 a'şar hasılatı, yıldan yıla artış kaydetmiştir.

İltizam suretiyle ihale edilen a'şar hasılatı, 1897 senesinde, 17.456 kuruş 21 pâre, 1898 senesinde 33.196 Kuruş 19 pâre, 1899 senesinde 513.546 Kuruş 11 pâre, 1900 senesinde 3.593.234 Kuruş 18 pâre ve 1901 senesinde 4.768.802 Kuruş olarak gerçekleşmiştir.

Emanet olarak verilen a'şar hasılatı ise, 1897 senesinde 3.705 Kuruş 6 Pâre, 1898 senesinde 3.565 Kuruş 25 Pâre, 1899 senesinde 30.986 Kuruş 35 Pâre, 1900 senesinde 469.203 Kuruş 30 Pâre ve 1901 senesinde 906.446 Kuruş, hasılat elde edilmiştir[2].

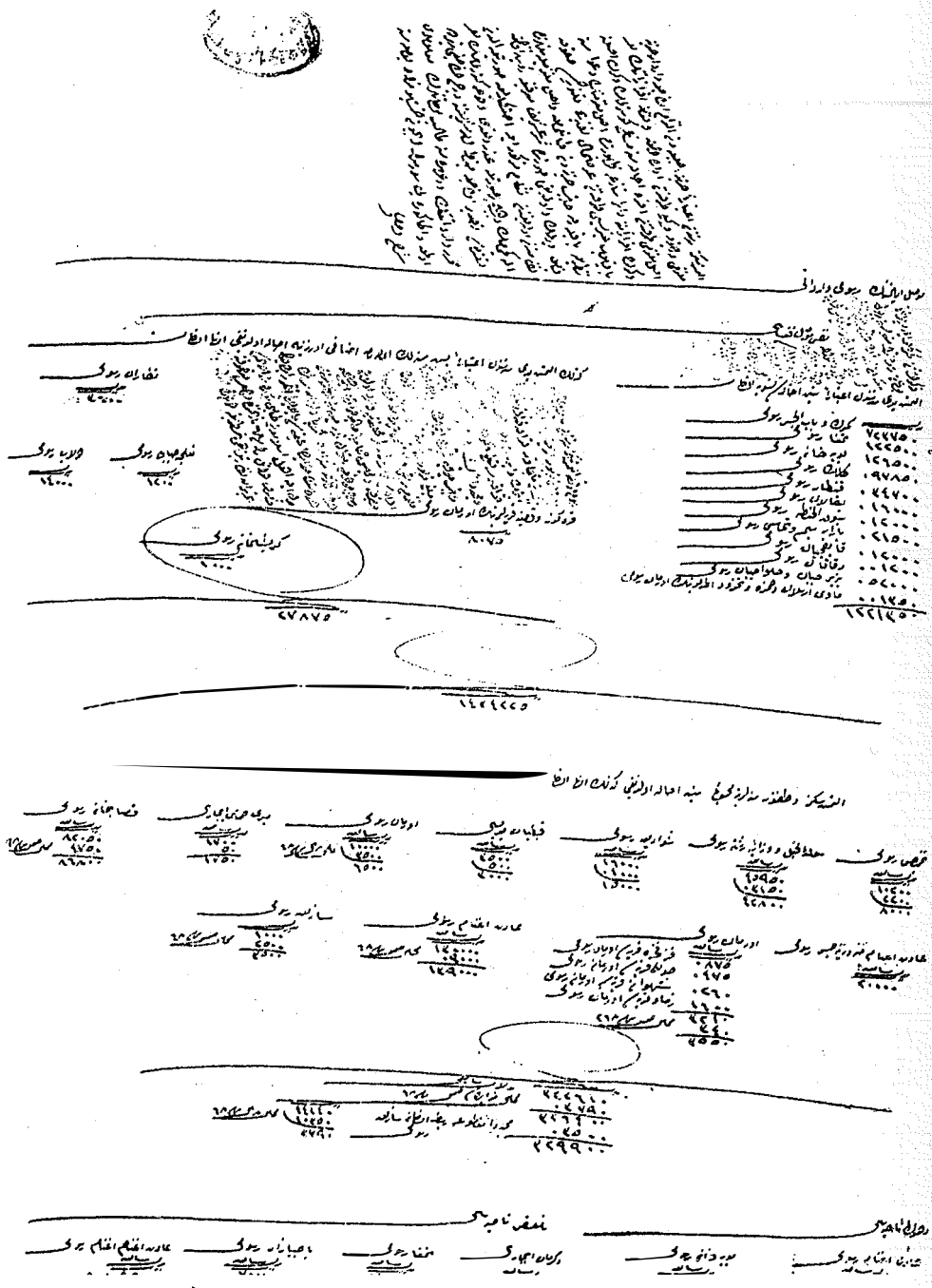
[1] Köysancak kaymakam vekili, bölgedeki bazı aşiret ağalarının nüfuzları ve yerleşik halk üzerinde olan etkinlikleri hakkında "Bâziyân ve Ma'mure kazaları gibi yerlerde, 500 lira değerinde bir köyün a'şârı, 10-15 liraya gider, çünkü Hemavend ve Pişter dedikleri aşiret ağaları, bir köye istediği kadar bir pay sürer, artık onun üzerine hiç bir kimse bir pay süremez. Beynlerinde (aralarında) rekabette yoktur, köyler esâsen aralarında taksim olunmuştur. Öteden beri birisi, digerinin musallat olduğu köye müdâhele etmez. Sonra bu mütegallib ağalar, öşri, bir hükümet birde kendilerine ait olmak üzre iki kat tahsil ederler, ağnâm da, böyle bî-çâre ahâli, hem hükümetin, hem ağların hıssası olmak üzre, ağnâm rüsûmunu da iki kat vermek mecburiyetinde" olduklarını yazmaktadır.

[2] BOA, ML. Def, 1335, 1320-1326, s. 142.

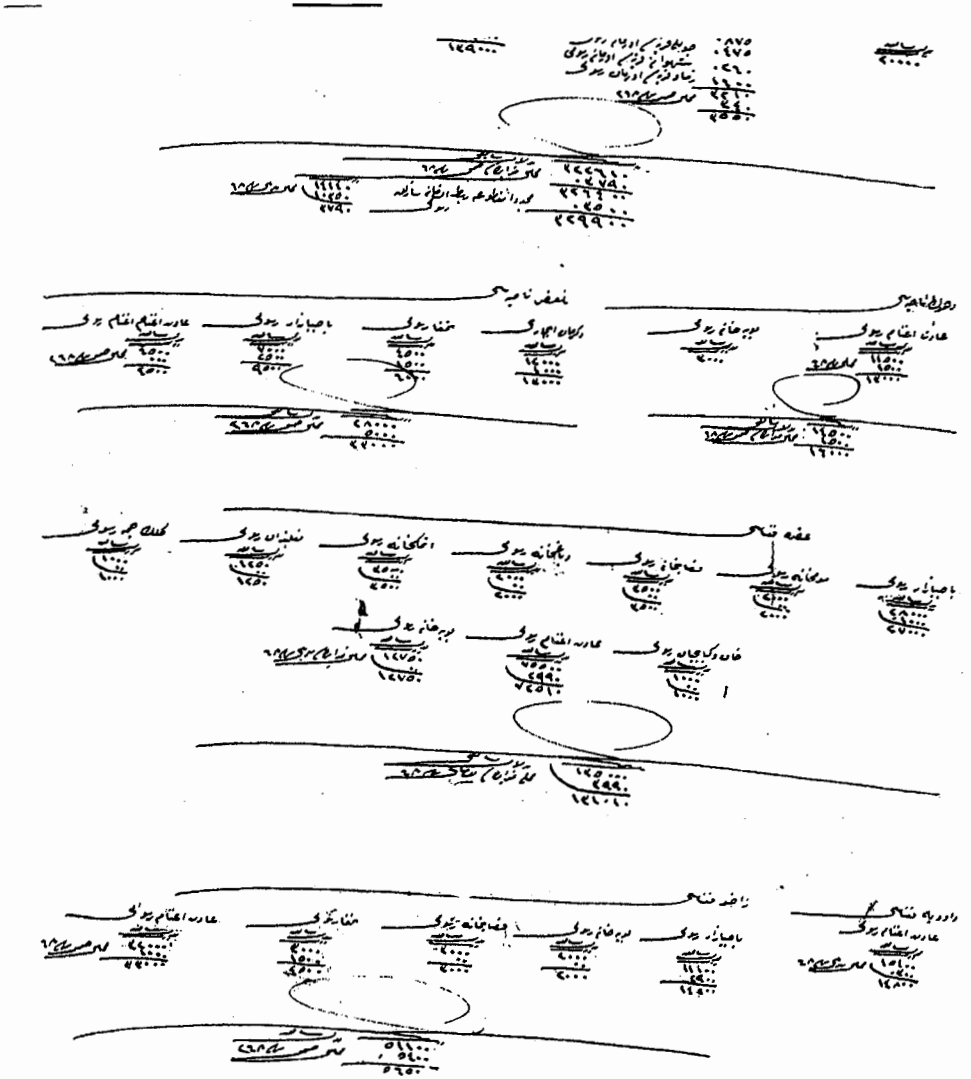
Tablo 35
1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına bağlı kazalarda üretilen Meyve miktarı

Kazalar	Ceviz kıyye	Erik kıyye	Elma kıyye	Armut kıyye	İncir kıyye	Badem kıyye	Portakal aded	Limon aded
Dıhok	150	3.500	800	-	200	1.000	-	5.000
Zaho	100.000	12.000	10.000	150.000	10.000	-	-	-
Sincar	-	200	1.100	-	20.150	2.000	-	-
Akra	-	500	500	1.000	3.000	-	-	-
İmadiye	12.000	4.000	10.000	5.000	5.000	4.500	-	-
Musul Sanc. Toplamı	12.150	20.200	22.400	21.000	38.350	7.500	-	5.000
Süleymaniye	100.000	5.000	4.000	15.000	5.000	1.000	-	-
Baziyan	-	-	-	-	400	-	-	-
Gülanber	130.000	20.000	10.000	10.000	10.000	-	-	-
Süleymaniye Sanc. Top.	230.000	25.000	14.000	25.000	15.400	1.000	-	-
Kerkük	-	1.000	1.500	-	2.500	-	1.000	1.500
Erbil	-	-	-	-	-	-	-	-
Raniye	40.000	20.000	15.000	10.000	-	-	-	-
Ravendüz	75.000	2.000	5.000	3.000	40.000	-	-	-
Salahiye	-	-	-	-	-	-	-	15.000
Köysancak	200.000	20.000	5.000	5.000	5.000	4.000	-	-
Kerkük Sanc. Toplamı	315.000	43.000	33.500	23.000	57.500	4.000	1.000	16.500

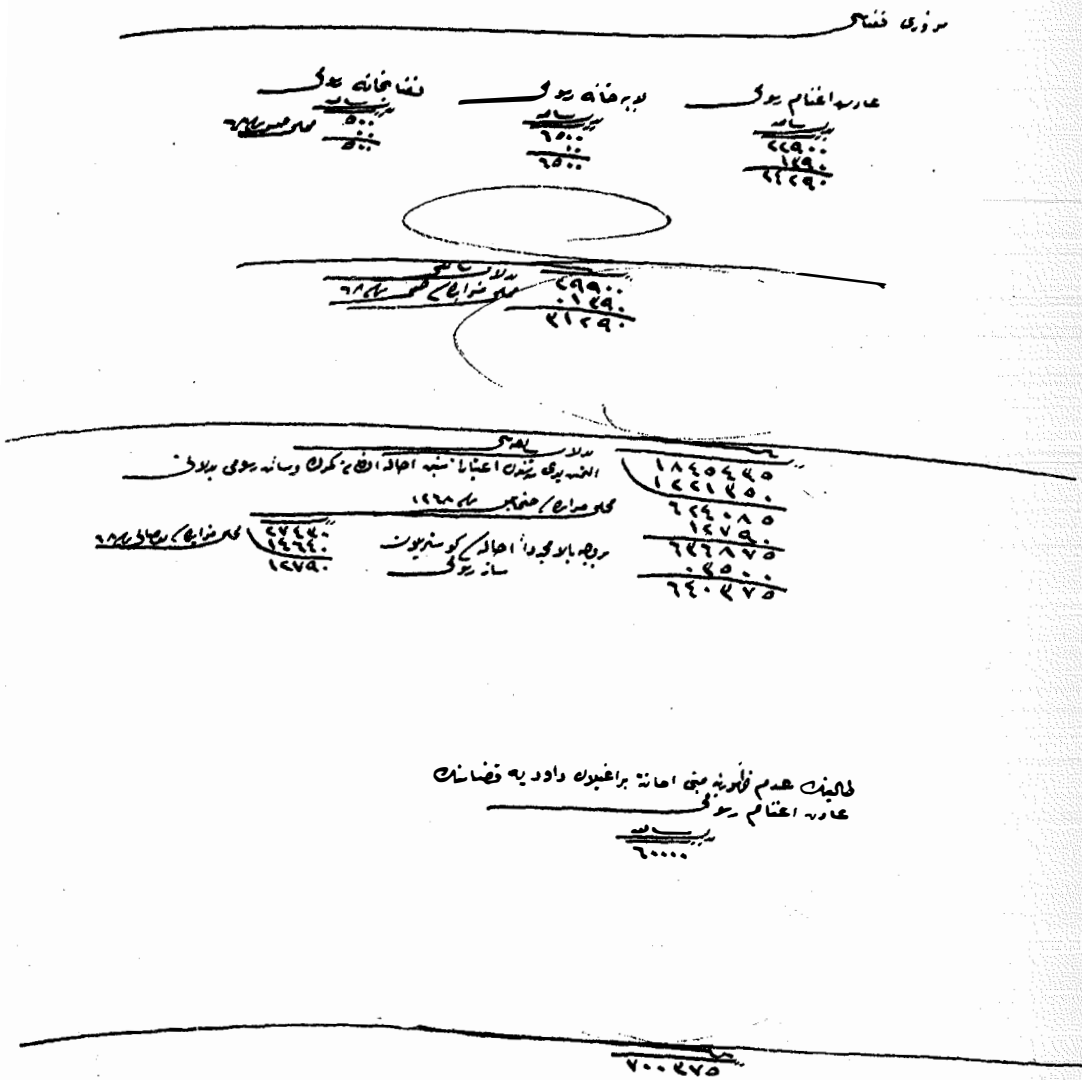
Kaynak:*1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği*, s., 288-289.

17a- 1851 senesinde Musul Eyaletinin bir yıllık Rüsumat varidatı B.O.A, Mal. Vrd, 2221, 1268 (1851).

17b- 1851 senesinde Musul Eyaletinin bir yıllık Rüsumat varidatı B.O.A, Mal. Vrd, 2221, 1268 (1851).

17c- 1851 senesinde Musul Eyaletinin bir yıllık Rüsumat varidatı B.O.A, Mal. Vrd, 2221, 1268 (1851).

B Hayvancılık

Hayvancılık, bölgenin tarımdan sonra, ikinci en büyük iktisadî sektörünü oluşturmakta idi. Zira nüfusun büyük bir kısmı kırsal kesimde yerleşik, yarıyerleşik ve göçebe aşiretler halinde bulunması, halkın büyük bir kesimi için hayvancılık geçim kaynağı olmuştur.

Göçebe ve yarıyerleşik aşiretlerin gücü, çevreleri tarafından sermayeleri olan hayvan sayıları ile bilinmekte idi.

1892 senesinde yapılan bir sayıma göre, Caf aşiretinin; 58.600'ü büyük baş (inek, sığır, katır vs.) ve 279.000'i küçük baş (koyun ve keçi) olmak üzere toplam 337.600 baş hayvan'a sahip oldukları bildirilmiştir.

Çöl bölgesinde göçebe hayatı sürdüren aşiretlerin, başta gelen hayvanı ise, katır ile devedir. Zira 1857 senesinde yapılan bir tahmin üzerine, Aneze kabilesinin 4-5 bin civarında deve başına sahip olduğunun bildirilmiş olması[1], bu gerçeğe işaret etmektedir

Kırsal kesimde hayvancılık ile geçinen aşiretler, hayvanlarından elde etmiş oldukları ürünleri, kasaba, kaza ve şehirlere getirerek, karşılığında gıda, giyim ve mamül malları satınalarak, bulundukları bölgenin ekonomisine, üretici ve tüketici olarak büyük katkıda bulunmaktaydılar.

1892 senesinde, Caf aşireti kollarının sahip oldukları hayvan sayısı (adet)

Adı	Hane	Büyükbaş	Küçükbaş
Mikâilî	1.400	14.000	72.000
Şâtırî	1.100	10.000	42.000
Roğzâdî	500	5.000	30.000
Galâlî	500	3.700	18.000
Havrânî	250	2.200	12.000
Nurvelî	300	3.000	14.000
Sadânî	400	5.000	18.000
Yezdân bahşî	700	3.700	23.000
Amele	400	4.000	20.000
Paştmala	1.300	8.000	30.000
Toplam	**6.850**	**58.600**	**279.000**

Kaynak: Musul Salnamesi, 1310, s. 226.

1906 senesinde yapılan ziraî istatistiğe göre, Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında bulunan hayvanların başında kısrak, merkep, inek, öküz, koyun, kuzu, keçi, deve ve kümes hayvanları gelmektedir.

---

[1] BOA, İrd. Dh, 26448, 17 Recep 1274 (1857).

Tablo 36

1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına bağlı kazalarda bulunan canlı hayvan sayısı/baş

Kazalar	Kısrak	Merkeb	İnek	Öküz	Koyun, Kuzu	Keçi	Deve	Kümes hay.
Dıhok	200	2.000	1.100	1.250	39.339	20.511	-	-
Zaho	2.550	1.510	2.000	1.400	59.000	17.000	-	-
Sincar	1.042	2.202	510	336	109.510	37.600	768	-
Akra	10	100	500	900	20.000	10.000	-	-
İmadiye	310	2.000	5.220	4.180	19.500	23.500	-	-
Musul Sanc. Toplamı	4.112	7.812	9.330	8.066	247.349	108.611	768	-
Süleymaniye	1.050	215	1.150	1.180	200.500	37.000	-	-
Baziyan	400	-	3.430	2.360	34.500	21.900	-	-
Şehr-i Pazar	150	1.000	5.000	1.200	12.000	18.000	-	25.000
Mamuret Hamid	330	1.720	2.000	2.350	37.000	23.000	-	-
Süleymaniye Sanc. Top.	1.930	2.935	11.580	7.090	284.000	99.900	-	25.000
Kerkük	6.400	6.800	2.100	1.300	195.000	26.000	2.300	-
Erbil	3.750	6.500	1.800	800	228.000	30.352	150	590.000
Raniye	850	3.700	8.000	2.970	51.000	15.200	-	-
Ravendüz	15.000	3.000	2.000	4.000	89.000	19.000	-	-
Salahiye	1.900	3.250	1.900	2.400	116.000	1.500	570	-
Köysancak	2.310	12.100	10.950	1.800	-	69.000	-	-
Kerkük Sanc. Toplamı	30.210	35.350	26.750	3.270	679.000	161.052	4020	590.000

Kaynak: *1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği*, s., 344-345.

Tablo 36'da gösterildiği üzere, Kerkük sancağı, hayvan sayısı bakımından ilk sırada yeralırken, Musul sancağı ikinci ve Süleymaniye sancağı üçüncü sırada yeralmıştır.

Musul vilayetindeki toplam 36.252 baş kısrağın %83'ü Kerkük'te, %11'i Musul'da ve %6'sı Süleymaniye'de yetiştirilmiştir.

Toplam 46.097 baş merkep'in %77'si Kerkük'te, %17'si Musul'da ve %6'sı Süleymaniye'de yetiştirilmiştir.

Toplam 47.660 baş ineğ'in %56'sı Kerkük'te, %24'ü Süleymaniye'de ve %19'u Musul'da yetiştirilmiştir.

Toplam 18.426 baş öküz'ün %44'ü Musul'da, %38'i Süleymaniye'de ve %18'si Kerkük'te yetiştirilmiştir.

Toplam 1.210.349 baş koyun ve kuzu'nun %56'sı Kerkük'te, %24'ü Süleymaniye'de ve %20'si Musul'da yetiştirilmiştir.

Toplam 369.563 baş keçi'nin %44'ü Kerkük'te, %29'u Musul'da ve %27'si Süleymaniye'de yetiştirilmiştir.

Toplam 4.788 baş deve'nin %84'ü Kerkük çevresindeki ve %16'sı Musul çevresindeki Arap aşiretleri tarafından yetiştirilmiştir.

Toplam 615.000 baş kümes hayvanın %96'sı Kerkük'te ve geri kalan %4'ü Musul'da yetiştirilmiştir.

1906 senesinde yapılan ziraî istatistiğe göre, Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında ve bunlara bağlı kazalarda, üretilen hayvansal ürünlerin başında, süt, peynir, tereyağı, yün, keçi kılı, keçi derisi, sığır derisi ve yumurta gelmekte idi.

Tablo: 37'de gösterildiği üzere, hayvasal ürünler açısından bölgenin en verimli sancağı, yine Kerkük sancağı olmuştur.

Musul vilayeti sınırları içinde üretilen toplam 17.693.940 kıyye sütün %46 79'u Kerkük'te, %37.90'ı Musul'da ve %15. 59'u Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 406.500 kıyye peynirin %81.67'si Kerkük'te, %15.37'si Musul'da ve %2. 95'i Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 703.135 kıyye tereyağının %59.02'si Kerkük'te, %23, 15'i Musul'da ve %17.82'si Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 1.352.524 kıyye yünün %55.31'i Kerkük'te, %23.28'i Süleymaniye'de ve %21. 39'u Musul'de üretilmiştir.

Toplam 278.750 kıyye keçi kılının %60.98'i Kerkük'te, %21, 07'si Musul'da ve %17.93'ü Süleymaniye'de üretilmiştir.

Toplam 120.260 adet keçi derisinin %40'ı Kerkük'te, %37'si Süleymaniye'de ve %23'ü Musul'da üretilmiştir.

Tablo 37

1906 senesinde Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında üretilen hayvansal ürün miktarı

Kazalar	Süt kıyye	Peynir kıyye	Tere yağı kıyye	Yün kıyye	Keçi kılı kıyye	Keçi derisi aded	Sığır derisi aded	Yumurta aded
Dıhok	3.017.500	10.000	2.000	40.000	10.000	-	-	-
Zaho	100.000	50.000	45.000	100.000	25.000	10.000	1.000	200.000
Sincar	1.889.400	-	55.800	119.400	12.750	11.960	173	100.000
Akra	800.000	2.500	15.000	20.000	5.000	-	-	-
İmadiye	900.000	-	45.000	10.000	6.000	6.000	-	-
Musul Sanc. Toplamı	6.706.900	62.000	162.800	289.400	58.750	27.960	1.173	300.000
Süleymaniye	200.000	10.000	500	250.000	10.000	40.000	5.000	100.000
Baziyan	180.000	1.500	1.000	18.000	16.000	4.500	-	64.000
Şehr-i Pazar	450.000	500	30.000	12.000	9.000	-	-	100.000
Mamuret Hamid	1.877.040	-	93.835	35.000	15.000	-	-	5.500.000
Süleymaniye Sanc. Top.	2.707.040	12.000	125.335	315.000	50.000	44.500	5.000	5.764.000
Kerkük	3.130.000	160.000	120.000	280.000	105.000	10.000	2.000	6.700.000
Erbil	1.000.000	150.000	100.000	250.000	20.000	2.000	1.000	4.200.000
Raniye	900.000	15.000	30.000	30.000	4.500	10.000	1.200	-
Ravendüz	1.000.000	2.000	15.000	8.000	1.500	-	-	-
Salahiye	250.000	-	150.000	120.124	19.000	10.000	500	120.000
Köysancak	2.000.000	5.000	-	60.000	20.000	15.000	200	-
Kerkük Sanc. Toplamı	8.280.000	332.000	415.000	748.124	170.000	47.800	4.900	11.020.000

Kaynak: *1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği*,s., 402-403.

Toplam 11.073 adet sığır derisinin %45'i Kerkük'te, %45'i Süleymaniye'de ve %10'u Musul'da üretilmiştir.

Toplam 17.084.000 adet yumurtanın %64'ü Kerkük'te, %34'ü Süleymaniye'de ve %2'si Musul'da üretilmiştir.

Musul Vilayetini oluşturan sancaklarda ve bu sancaklara bağlı kazalarda üretilen hayvansal ürünlerin miktarı şöyle gerçekleşmiştir:

Kerkük Sancağında; 8.280.000 kıyye süt, 332.000 kıyye peynir, 415.000 kıyye tereyağı, 748.124 kıyye yün, 47.800 adet keçi derisi, 4.900 adet sığır derisi ve 11.020.000 adet yumurta üretilirken, Musul Sancağında; 670.900 kıyye süt, 62.000 kıyye peynir, 162.800 kıyye tereyağı, 289.400 kıyye yün, 58.750 kıyye keçi kılı, 27.960 adet keçi derisi, 1.173 adet sığır derisi ve 300.000 adet yumurta üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağında ise aynı dönem içinde; 2.707.040 kıyye süt, 12.000 kıyye peynir, 125.335 kıyye tereyağı, 315.000 kıyye yün, 50.000 kıyye keçi kılı, 44.500 adet keçi derisi, 5.000 sığır derisi ve 5.764.000 adet yumurta üretilmiştir.

Kazalar bazında gerçekleşen hayvansal ürün dağılımı ise, Kerkük merkez kazada; 3.130.000 kıyye süt, 160.000 kıyye peynir, 120.000 kıyye tereyağı, 280.000 kıyye yün, 105.000 kıyye keçi kılı, 10.000 adet keçi derisi, 2.000 adet sığır derisi ve 6.700.000 adet yumurta üretilirken, Erbil kazasında;100.000 kıyye süt, 150.000 kıyye peynir, 100.000 kıyye tereyağı, 250.000 kıyye yün, 20.000 kıyye keçi kılı, 2.000 adet keçi kılı, 1.000 adet sığır kılı ve 4.200.000 adet yumurta üretilmiştir.

Raniye kazasında da; 900.000 kıyye süt, 15.000 peynir, 30.000 kıyye tereyağı, 30.000 kıyye yün, 4.500 kıyye keçi kılı, 10.000 adet keçi derisi ve 1.200 adet sığır derisi üretilirken, Ravendüz kazasında;.1.000.000 kıyye süt, 2.000 kıyye peynir, 15.000 kıyye tereyağı, 8.000 kıyye yün ve 1.500 kıyye keçi kılı üretilmiştir.

Salahiye kazasında da; 250.000 kıyye süt, 150.000 kıyye tereyağı, 120.124 kıyye yün, 19.000 kıyye keçi kılı, 10.000 adet keçi derisi, 500 adet sığır derisi ve 120.000 adet yumurta üretilirken, Köysancak kazasında;.2.000.000 kıyye süt, 5.000 kıyye peynir, 60.000 kıyye yün, 20.000 kıyye keçi kılı, 15.000 adet keçi derisi ve 200 adet sığır derisi üretilmiştir.

Musul Sancağına bağlı kazaların hayvasal üretimi ise şu şekide gerçekleşmiştir;

Dıhok kazasında; 3.017.500 kıyye süt, 10.000 kıyye peynir, 2.000 kıyye tereyağı, 40.000 kıyye yün ve 10000 kıyye keçi kılı üretilirken, Zaho kazasında; 100.000 kıyye süt, 50.000 kıyye peynir, 45.000 kıyye tereyağı, 100.000 kıyye yün, 25.000 kıyye keçi kılı, 10.000 adet keçi derisi, 1.000 adet sığır derisi ve 200.000 adet yumurta üretimi gerçekleşmiştir.

Sincar kazasında da; 1.889.400 kıyye süt, 55.800 kıyye tereyağı, 119.400 kıyye yün, 12.750 kıyye keçi kılı, 11.960 adet keçi derisi, 173 adet sığır derisi ve 100.000 adet yumurta üretilirken, Akra kazasında; 800.000 kıyye süt, 25.00 kıyye peynir, 15.000 kıyye tereyağı, 20.000 kıyye yün ve 5.000 kıyye keçi kılı üretilmiştir.

İmadiye kazasında ise; 900.000 kıyye süt, 45.000 kıyye tereyağı, 10.000 kıyye yün, 6.000 keçi kılı ve 6.000 keçi derisi üretilmiştir.

Süleymaniye Sancağına bağlı kazalarda ise, Süleymaniye merkez kazada; 200.000 kıyye süt, 10.000 kıyye peynir, 500 kıyye tereyağı, 250.000 kıyye yün, 10.000 kıyye keçi kılı, 40000 adet keçi derisi, 5.000 adet sığır derisi ve 100.000 adet yumurta üretilirken, Baziyan kazasında; 180.000 kıyye süt, 1.500 kıyye peynir, 1.000 kıyye tereyağı, 18.000 kıyye yün, 16.000 kıyye keçi kılı, 4.500 adet keçi derisi ve 64.000 adet yumurta üretilmiştir.

Şehr-i Pazar kazasında da; 450.000 kıyye süt, 500 kıyye peynir, 30.000 kıyye tereyağı, 12.000 kıyye yün, 9.000 kıyye keçi kılı ve 100.000 adet yumurta üretilirken, Mamuret el-Hamid kazasında; 1.877.040 kıyye süt, 93.835 kıyye tereyağı, 35.000 kıyye yün, 15.000 kıyye keçi kılı ve 5.500.000 adet yumurta üretilmiştir.

Bölge kendi ihtiyacını karşılamanın yanısıra, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine ve Avrupa ülkelerine canlı hayvan ihracatı yapmakta idi.

II Esnaf ve Sanayi

Osmanlı Devleti, tarım ekonomisine dayalı bir yapı içerisinde idi. Sanayi için gereken kaynakların ve hammaddelerin Osmanlı topraklarında bol miktarda bulunmasına rağmen, bunların işletilmesi için gereken bilgi ve teknoloji eksikliğinin yanısıra, altyapı yetersizliği ve müteşebbis ruhunun Osmanlı girişimcisinde bulunmaması, sanayi devrine geçişi önlemiştir.

Zira 1896 senesinde, *İstâtistik ve Coğrâfya-yı Umrânî* adlı eserin yazarı, Abdürrahman Şeref bu konuda;

> Memâlik-i mahrûsede, sanâ'ât-ı azîme henûz yoktur, devlet fâbrikalarından başka fâbrika henûz edilmemiş gibidir. Sâyılı bir iki fâbrika, yakın zamânın mahsûlüdür. Mevcut sanâyiler sınırlı olûb ve bunların ürettiği, köy ve nevâhide, iç ihtiyâçları karşılıyor ise de, yabâncı mâllarına çok ihtiyâç hissedilmektedir. Sanâyinin bûlunmâması, hâm mâddelerin yokluğundan degil, çünki devletin çok yerlerinde bûnlar bûlunmaktadır. Ancak bilgisizlik ve cesâretsizlik, mültezimleri bûralara sevk etmiyor, tespitlerini yapmaktadır[1].

[1] Abdürrahman Şeref, *İstâtistik ve Coğrâfya-yı Umrânî*, Karâbet matbaası, İstanbul 1314, s. 128.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kerkük ve Musul şehirlerinde faaliyet gösteren esnaflardan:

Kılıççılar, demirciler, kazancılar, tenekeciler, çubukçular, terziler, sarraççılar, keçeçciler, palancılar, basmacılar, otrakçılar, çarıkçılar, boyacılar, sarraflar, kasablar, mimarlar, attarlar, berberler, sebzeciler, kebabçılar, atçılar, allafçılar, lüleciler, hamallar, taşçılar, bostancılar, na'lıbentçiler, tütüncüler, hamamcılar, neccarlar (Marangozlar), bakkallar, sağırcılar, eskiciler, oduncular, ekmekçiler, kuyumcular, mumcular, sabuncular, katırcılar, mu'sırcılar, iplikçiler ve mazotçuları tesbit etmemiz mümkün olmuştur[1].

Bu esnafların karşılaştıkları sorunların başında, haksız vergi ve gümrükler olmuştur. Bunlara sebeb olan mahalli idarecileri, Dersaadet'e sık sık şikayet etmekte ve yetkililerden yardım talep etmekte idiler[2].

1858 senesinde, Musul'a bağlı Akra kazasında haksız vergi'ye tabi tutulan kasâb, kebabçı, ekmekçi ve na'libent esnafların şikayeti üzerine, Musul valiliğine gönderilen bir emirde;

> Musul Sancâğı içinde bûlunân A'kra kazâsında, kable't-Tanzîmât (Tanzimat öncesinde) ihdâs olunân (Yed-i Vâhid) usûlünün, kasâb ve kebâbçı ve etmekçi ve na'libend dükkânları ile mûmhâne rüsûmâtının lagviyle (kaldırılmasıyla), bedelâtının a'ffı veya vergiye ilâvesi, mahallinden inhâ olunmuş ise de, kazâ-yıı mezbûr vergisi, nisbeten ağır görünmesiyle, kasâb rüsûmuna karşılık, ağnâm üzerinden alınacak altmışar pâre'den ma'adâ, kasâbhânelerde zebh olunacak ağnâmdan, kırkar pâre, resm–i zebhiyye alınması ve diger rüsûmatın yerine dahi, emsâline tevkîfen, yevmiyye-yi dekâkîn resmi vaz'" olunması talep edilmiştir[3].

Bölgedeki bazı esnaf kollarının diğer sorunları ise, haksız rekabet olmuştur. Zira Musul içinden geçen Dicle nehri üzerinde, yolcu ve mal taşımı işlevini gören Kelekçiler, İngilizlerin bu işe el atmalarından yakınmışlardır[4].

Yine Bağdat'ta 1858 senesinde, bazı büyük gıda tüccarların aralarında işbirliği yaparak iç piyasada fiyat artışına sebeb olmaları ve bir tekel gibi

---

[1] BOA, Cev. Dh, 14393, 25 Rebiü'l-ahir 1262.

[2] Musul'da ayakkabı esnafı'nın Dersaadet'e gönderdiği bir şikayetinde; imâl ettikleri aykkabılarının asıl parçaları olan yün ve meş'ten resim tamgası alınmış iken, imâl edilen ayakkabılardan tekrar resim tamgası talep edildiğini bildirerek, bu haksızlığa son verilmesi talebinde bulunmaları üzerine, Musul valisi Mehmet Kamil Paşa'ya gönderilen emirde, bu tür haksızlıkların araştırılıp ortadan kaldırılması talep edilmiş ve adı geçen vali, Dersaadet'ten gelen bu emirleri aynen uygulayacağını bildirmiştir. Bkz; BOA, A. MKT. UM, 7-33, 24 Safer 1266 (1849).

[3] BOA, İrd. Mec. Vala, 19 Şevval 1275 (1858).

[4] BOA, Cev. İkt, 649, 3 Şaban 1263 (1846).

davranarak, küçük esnafa ve halka zarar vermeleri üzerine, diger eyaletler'de olduğu gibi, Bağdat'ta da bir fiyat komisyo'nun oluşturulması ve tüccardan, Abdurrahman ağa'nın aylık 1.250 kuruş maaşla, çarşı ağası tayin edilmesi karara bağlanmıştır[1].

Bölge esnafı, devletin karşılamakta zorlandığı veya finansman sıkıntısı çektiği dönemlerde, gereken hizmetlerin maliyetini karşılamışlardır. Bu konuda arşiv belgelerinden iki olayı tespit etmemiz mümkün olmuştur;

1- 1852 senesinde, Erzurum hekimliğinden, Musul tabibliğine getirilmesi öngörülen doktor'un, 900 kuruşluk maaşına, 100 kuruş zam yapılarak 1.000 Kuruş maaşla, Musul tabibliğine tayin edilmesi ve maaşın, Musul tüccarlarının vergilerine ilave edilmesi karara bağlanmıştır[2].

2- 1850 senesinde, Osmanlı Ordusu mensuplarına, 15 aydan fazla gecikmiş maaşlarının, daha sonra Maliye Nezaretinden ödenmek üzere, Kerkük esnaf ve tüccarından, senetler karşılığında temin edilmiştir[3].

Bölgede en yaygın sanayi dalı, dokuma sanayi idi. Bu sanayi için gereken hammadde bulunmakta ve gereken boyahaneler yoğun bir şekilde kurulmaktaydı.

Bölgede kurulmak istenen boyahaneler için talep edilen izinlerin verilmesinde, bölgedeki iktisadî denge gözetildiği tespit edilmiştir. Zira 1815 senesinde, Musul'a bağlı Batufa köyünde bir boyahane'nin açılması için, talepte bulunulması üzerine, Musul valiliğine gönderilen yazıda;

"O havâlide 12 boyahâne oldığından", yapılacak olanın eskilerine "mazarrâtı olûb olmayacağının tahkîk-u inbâsı" talep edilmiştir[4].

Bölgede mevcut olan küçük imalat sanayii, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan Avrupa malları önünde rekabet gücünü kaybetmiş, dokuma sanayii büyük gerileme kaydetmiştir. Zira araştırma döneminde dış ticaret hacmi, büyük artışlar kaydetmiş ve 1864-1913 yılları arasında, ithal edilen mamül mal değeri 290.000 dinar'dan 3.5 milyon dinar'a kadar yükselmiştir[5].

Ancak getirilen yeni malların, mevcut yerli mamulleri daha kaliteli imal edilmelerini zorunlu kılmış ve batı kaynaklı, özellikle de İngiltere sanayisi'nin ihtiyaç duyduğu ham madde ihracatına çalışan dericilik gibi imalat dalları, büyük bir gelişme kaydetmiştir.

---

[1] BOA, İrd. Dah, 26 Şevval 1275 (1858).

[2] BOA, İrd. Mec. Val, 9596, 9 Rebiülevvel 1269 (1852).

[3] BOA, İrd. Dh, 13805, 9 Cemaziyelahir 1267 (1850).

[4] BOA, Cev. İkt. 1337, 5 Receb 1231 (1815).

[5] *Mecmuat-u Müelliftn*, el-Irak fi't-Tarîh, Darü'l-Hurriyye li't-tibaa, Bağdat, 1983, s. 649-650.

III Ticaret

A İç Ticaret

Genel olarak, nüfusunun çoğunluğunu, Müslümanların oluşturduğu şehirlerin, İslamın hayat anlayışına ve dünya görüşüne uygun olarak yapılandığını görmekteyiz.

İktisadî ve ticarî öneme sahip şehirlerin yerleşim biçimi, iki ayrı bölgeden meydana gelmektedir. Birincisi, şehrin ticaret ve iktisadî hayat merkezini oluşturan çarşı alanı, ikincisi ise, şehrin sosyal hayatını ve yoğunlukla evlerin oluşturduğu mahallelerden oluşmaktadır.

Birinci bölgede, geniş caddeler ve devletin ihtisab ve diğer müesseleri görev yaparken, şehrin yerleşim bölgesi olarak nitelendirdiğimiz mahalleler ise, dar sokaklardan oluşmakta idi.

Devlet, bu ikinci bölgeye, ancak alt yapı hizmetleri götürmek, kamu düzenini sağlamak veya anlaşmazlıkların ortaya çıktığı, cinayet, hırsızlık ve halkın huzurunu bozan diğer olaylarda, mahalle halkının şikayet ve çağrısı üzerine müdahele etmekte idi.

Bu tür devlet-halk ilişkisini düzenleyen, şehirlerin devlet müdahelesine açık ve kapalı alanları ile alakalı, 18. ve 19. yüzyıllara ait, hukukî düzenlemelerin yapıldığı bilinmektedir[1].

Bir başka ifade ile, şehrin çarşı alanı, gündüz çalışma hayatının geçtiği, toptancı pazarlarının ve kamu binalarının bulunduğu bölge olur iken, diğer bölge de, gecenin dinlenme ve sosyal faaliyetlerin yaşandığı, mahallelerin ve evlerin ihtiyacını karşılayan semt pazarlarının, gezici veya parakende dükkanlarının bulunduğu bölge olarak görülmüştür.

Bu bağlamda 1894 senesinde, Kerkük şehrinde ve bağlı kazalarda, diğer devlet ve sosyal kurumlar yanında, han, dükkân, mağaza, fırın ve hamam gibi, iktisadî faaliyet gösteren kurum sayısı şöyledir[2]:

Kerkük'te; 1 hükümet konağı, 11 karakolhane, 15 sıbyan mektebi, 1 redif deposu, 36 cami ve mescid, 7 medrese, 15 tekke ve zaviye, 12 han, 1.282 dükkân ve mağaza, 5.000 hane, 8 hamam, 1 rüşdiye mektebi, 12 fırın, 15 su değirmeni, 3 kilise, 1 havra, 1 bedestan, 1 iplikçi, 20 kumaş ve bez tezgahı, 1 eczehane ve 1 de hastahane bulunmaktaydı.

---

[1] Andre Raymond, *el-Müdünü'l-Arabiyye el-Kubra fi'l-asri'l-Osmânî*, tercemet: Latif Ferec, Darü'l-fikr li'd-diraseti ve'n-neşri ve't-tevzi', e't-taba' el-ûla, el-Kahire, 1991, s. 130.

[2] Sinan Marufoğlu, Osmanlı Döneminde kerkük şehrinin sosyal ve iktisadi yapısı (1847-1908) a. g. e, s. 15-43.

Kerkük'e bağlı kazalardan Ravendüz kazasında; 800 hane, 1 cami, 2 mescid, 2 sıbyan mektebi, 1 rüşdiye mektebi, 170 dükkan, 1 hamam, 1 değirmen ve 2 han bulunmaktaydı.

Salahiye kazasında; 1.088 hane, 1 hükümet konağı, 2 cami, 2 medrese, 2 tekke, 2 hamam, 35 değirmen ve 1 de telgrafhane bulunmaktaydı.

Köysancak kazasında da; 1 hükümet konağı, 1 cami, 10 mescid, 6 sıbyan mektebi, 3 medrese, 3 tekke, 1.420 hane, 8 değirmen ve 3 hamam bulunmaktaydı.

Raniye kazasında; 1 mescid, 1 hükümet konağı, 15 dükkan ve 80 hane bulunmakta bulunurken, Altınköprü nahiyesinde de; 798 hane, 4 han, 100 dükkân, 2 cami, 1 hükümet konağı, 6 kahvehâne, 4 boyahâne, 10 değirmen, 1 hamam ve 1 mîrî anbarı bulunmaktaydı.

Musul ve Şehrizor vilayetlerini oluşturan bölgenin coğrafî ve sosyal konumu, iç ticaretin yapılmasını, büyük şehir ve kasabalar arasında yapılan ticaret dışında zor kılmıştır. Ancak bu zorluğa rağmen bölge, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri ile ticaret yapmakta idi.

1907 senesinde, Alman Konsolosluğu'nun hazırlamış olduğu rapora göre, bölgede Musul, Kerkük ve Süleymaniye gibi, kendi iç şehirleri arasında yapılan ticaretin yanısıra, Osmanlı vilayetleri ve bölgelerinden; Bağdat, Halep, Şam, Trabzon, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis ve İstanbul ile de ticaret yapmakta idi.

1907 senesinde, Musul'un, diğer Osmanlı vilayet, kaza ve bölgelerle olan ticarî münasebetleri açısından bakıldığında, en fazla mal satınaldığı bölgelerin başında Kerkük gelmekte idi. Bu yıl içinde Musul'un toplam 118.800 lira değerinde mal satınaldığı miktarın %30.30'nu Kerkük'ten 36.000 lira değerinde koyun, yün ve deri satınalmıştır.

Musul'un, toplam 293.500 lira değerinde mal satımı içinde, Kerkük'e 9.000 lira değerinde çeşitli mal satmış, toplam mal satımı içindeki payı ise %3.09 olarak gerçekleşmiştir.

Musul'un mal sattığı vilayetlerin başında ise, Bağdat vilayeti gelmekte idi. 1907 senesinde, Bağdat'a 136.000 lira değerinde buğday, arpa, inşaat tahtası, mazot ve çeşitli mallar satmış ve bu miktar toplam mal satımı içinde %46.33 olarak gerçekleşmiştir. Bağdat'tan %8.24 oranında, 9.800 lira değerinde hurma, iplik ve çeşitli mallar satınalmıştır.

Musul, ticaret hacmi açısından ikinci sırada ticaretini, Halep ve Şam vilayetleri ile gerçekleşmiştir. Bu vilayetlere %36.11 oranında, 106.000 Lira değerinde koyun ve deve satmış ve bu vilayetlerden %17.67 oranında, 21.000 Lira değerinde sabun ve çeşitli mallar satınalmıştır.

Musul, Süleymaniye'den %16.83 oranında, 20.000 Lira değerinde koyun, yün ve deri satınalmış ve %1.70 oranında, 5.000 Lira değerinde çeşitli mal satmıştır.

Tablo 38

1907 senesinde, Musul'un Ticaret Hacmi

Bölgeler	Satılan Mallar	Değeri/Osm. L	Alınan Mallar	Değeri/Osm. L
Halep ve Şam	koyun ve deve	106.000	Sabun, çeşitli	21.000
Trabzon	peçe ve çarşaf	2.000	kumaş	1.500
Diyarbakır ve Mardin	yün ve ipek	11.000	tahta, mazot, çeşitli	17.500
Siirt ve Bitlis	çeşitli	5.000	mazot, çeşitli	11.000
Süleymaniye	çeşitli	5.000	koyun, yün, deri	20.000
Kerkük	çeşitli	9.000	koyun, yün, deri	36.000
İstanbul	çeşitli	9.500	çeşitli	-
İç bölgeler	mamul maddeler, çeşitli	10.000	koyun, yün, buğday arpa, tereyağı, tuz ve çeşitli	-
Bağdat	buğday, arpa, inşaat tahtası, mazot, çeşitli	136.000	hurma, iplik, çeşitli	9.800
Toplam		**293.500**		**118.800**

Kaynak: M. Cem. Blg, s. 186-187.

İstanbul'a %3. 26 oranında, 9. 500 Lira değerinde çeşitli mallar satan Musul, İstanbul'dan değeri belli olmayan miktarda yine çeşitli mallar satınalmıştır.

Siirt ve Bitlis bölgelerine %1.70 oranında, 5.000 Lira değerinde çeşitli mal satan Musul, buralardan %9.25 oranında, 11.000 Lira değerinde mazot ve çeşitli mallar satınalmıştır.

Musul, Diyarbakır ve Mardin bölgelerine %3.74 oranında, 11. 000 Lira değerinde yün ve ipek satmış iken, buralardan %14.73 oranında, 17. 500 Lira değerinde tahta, mazot ve çeşitli mallar satınalmıştır. Ve son olarak, Trabzon Vilayetine %0.68 oranında, 2.000 Lira değerinde peçe ve çarşaf satan Musul, bu vilayetten %1.26 oranında, 1.500 Lira değerinde kumaş satınalmıştır.

Bu verilerden anlaşıldığı üzere, Musul vilayeti'nin kendi iç şehirleri arasında yapılan ticaretten ziyade, çevre vilayet ve bölgeler ile olmuştur. Zira Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye şehirleri arasında yapılan ticaretin büyük bir kısmı, genelde ihracata yönellik transit ticaret özelliği taşımakta idi.

B Transit Ticaret

Bölge üzerinden yapılan transit ticareti, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret konusunda belirlediği siyaset doğrultusunda gelişme veya gerileme göstermekte idi.

Osmanlı Devleti'nin, dış ticaret ve transit ticareti hakkında aldığı kararlar ise, iktisadî ve siyasî iç ve dış etkenlerin yarattığı ortamlar belirlemekte idi[1].

[1] Bkz, Ahmet Tabakoğlu, 1994, *a. g. e*, s. 243-255.

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Avrupanın sanayileşmesi sonucu, ulaşım ve iletişim araçlarında gerçekleşen devrim ile ticarî faaliyetlerin hızla artması, Basra körfezinin önemini artırmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa tüccarları ticaretlerinin önemli bir kısmını, Anadolu ve Akdenizden;

1-İstanbul-Diyarbakır-Musul-Kerkük-Bağdat,

2-İskenderun-Halep-Musul-Kerkük-Bağdat üzerinden Basra körfezi ve oradan Hindistan ve Uzakdoğu ülkeleri ile yapmakta idiler.

Başta İngiltere olmak üzere, Avrupa ülkelerinin, 19. yüzyılda, Osmanlı Devletinden aldıkları imtiyazlar, özellikle 1838 Balta Limanı andlaşmasından* sonra, doğu ticaretinin ağırlıkla Basra körfezi üzerinden yapılmaya başlaması ile birlikte, Irak'ın başta gelen Musul, Kerkük, Bağdat ve Basra şehirleri transit ticaretin uğraklarından biri olmuş ve bu şehirlerde, tarım ve hayvancılık ürünlerine dayalı imalat sanayii, tarım üretimi, hayvancılık ve hizmet sektörleri gelişme göstermeye başlamıştır.

Nevarki, yukarıda sözünü ettiğimiz göçebe Kürt ve Arap aşiretlerinin bölgede yağma ve ticaret kervanlarına saldırıda bulunmaları sebebiyle, bölgeye büyük iktisadî kayıplar vermiş ve bu yolun zaman zaman kesilmesine neden olmuş ve hatta bölge halkının geçim sıkıntısı çekmelerine yol açmışlardır[1]. Ancak bu durumun, bölgenin transit ve dış ticareti için hayatî önem arzettiğinden, hakim otorite tarafından uzun sürmesine izin verilmemiştir.

---

*-Bu antlaşma, 16 Ağustos 1838 tarihinde, Sadrazam Reşid Paşa'nın Boğaz içindeki Balta Limanı konağında, Reşit Paşa ile İngiliz Elçisi Ponsonby arasında imzalanmıştır: Bu antlaşmanın değerlendirmesi hakkında Bkz; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları, 2. baskı, İstanbul, 1994; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı - İngiliz İktisadî Münasebetleri (1838-1850)*, İstanbul, 1976.

[1] 1878 senesinde, bölgede Kürt aşiretleri arasında yaşanan çatışmalar ve saldırılar yüzünden Kerkük halkının çekmiş olduğu iktisadî sıkıntıyı dile getiren Kerkük esnafı, İstanbul'a göndermiş oldukları şikayet dilekçelerinde, devletin acil müdahalesini talep ederek, yetkililere şöyle seslenmişlerdir; "Çâresine bâkılmakdan memleketimiz kahıtla (kıtlıkla) envâ-ı beliyyâta düçâr olarak mahvu derecesini iktisâb etdi. Me'mûrînin himmetinden beklediğimiz şey, seyirci gibi bakmalarından ve hilâfı hareketlerinden oldığı tahakkuk etdi ve ehâlimizin fukarâları açlıkdan helâk ve mütevassutü'l-hâl (orta halde) olanlarıda vâridlerini (gelirlerini) ifnâ ederek bitmek derecesine vârdı. Memleketi kordon altına alub zahîre celbini imkândan çıkaran eşkıyânın katlettigi nüfûs, nehbettigi (yağmaladığı) emvâlin hesâbı olmadığı gibi, vâridâtı devlet dahi, bu nisbetde mahv oldu, nükudumuzda (paramızda) fukdân (yok) hükmüne girdi. Livâmızın cihet-i perişâniyetinden her yüzden muhtâc-ı iâne-u merhamet oldığı ma'lûm-u â'li buyruldukda, çâre-i â'cilesine bakılmazsa ve bir sâhip gönderilmezse, Livâmız büsbütün elden çıkacağı, millet hubb-u vatan hasebiyle a'rz-u merhamet-i şâhâneye sığınırız". Bkz; BOA, Y. A. Hus, 164-63, 12 Nisan 1296 (1878). Sinan Marufoğlu, Osmanlı Döneminde kerkük şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1847-1908), a.g.e, s. 15-39.

C Dış Ticaret

19. yüzyılın başlarından itibaren yoğunluk kazanan Avrupa-Uzakdoğu ticareti, büyük ölçüde Irak topraklarından geçmekte idi.

Özellikle İngilizlerin büyük bir pay elde ettikleri bu ticaretin boyutu, 1820 senesinden itibaren, Bağdat valisi Davut Paşa'nın siyasî ve ekonomik engellemelerine takılması*, sonuçta 1831 senesinde, bu valinin yönetimine son verilmesine kadar gelmiştir.

Zira İngilizlerin ve batı Avrupalıların, Irak topraklarında olan iktisadî çıkarları hakkında ve bölgede yaşanan ticarî gelişmelerin yaratmış olduğu sosyal ve iktisadî yansımaları hakkında, bir İngiliz misyoneri olan A. N. Grofiz;

> Burada her şey Avrupa'nın içlerine nüfuz ettiğini göstermektedir. Buradaki değişiklikler, sadece askerî alanda yaşanan yeniliklerle sınırlı kalmamış, bundan daha önemli alanlarada girdiğini görmekteyiz,..... ve ben gerçekten de öyle düşünüyurum ki, Allah-u te'âlâ, bu ümmetin kalbinde büyük değişiklikler, gerçekleştirdiğini" bildirmektedir[1].

Bölgenin dış ticareti, genelikle Avrupa ülkeleri, Hindistan, İran ve Rusya ile yapılmakta idi. Avrupa ülkelerin başında da İngiltere olmak üzere, Almanya, Fransa ve Avusturya-Macaristan devletleri gelmekte idi.

1 *İhracat*

Musul ve Şehrizor Vilayetlerinin iktisadî yapısının, tarıma dayalı olması, bölgenin başta gelen ihracatının tarımsal ürünlerinden ve canlı hayvandan oluşmasına sebeb olmuştur.

Bölgenin başta gelen tarımsal ürünler ihracatı; buğday, arpa, pirinç, mısır, susam, mercimek, nohut, bakla, patates, bezelye, kıvırcık ve kuru meyve olmuştur.

---

*-"Bağdat'ta Avrupa'nın hakları yoktur" diyen eski Bağdat valisi Davut Paşa'nın, İngilizlere karşı takınmış olduğu olumsuz tavırları hakkında, Stephen Hemsley Longrigg;" bu valinin Sultan'ın emirlerine rağmen, İngiliz mallarına uygulanan gümrük tarifelerini ikiye katlaması, İngiltere temsilcisi Mr. Reach'i Bağdat'ta alıkoyarak, Bombay'a gitmesine izin vermemesi, İngilizleri bu validen kurtulmanın yollarını aramaya zorlamıştır. Zira Avrupalılar, iki yüz yıldan beri sabırla kurmuş oldukları ticaretlerini ve bölgedeki sosyal ve siyasal çıkarlarının Bağdat'taki rüşvetçi ve gerici bir hükümetin sorumsuz sözleri ile son bulmasına asla müsaade edemezlerdi. " tespitlerini yapmıştır. Bkz; Stephen Hemsley Longrigg; *Arbaat-u Kurun min Tarihü'l-Irak el-Hadis*, tercemet Cafer el-Hayyât, menşürat el-Şerif el-Radi, Kum, İran, 1968, s. 308.

[1] A. e, s. 314.

Tablo 39

1890 senesinde, Musul Vilayeti'nin tarım ürünlerinden bir yıllık ihracatı

Ürün	Miktar (Kg)
Buğday	6.000.000
Arpa	6.000.000
Pirinç	150.000
Mısır	180.000
Susam	160.000
Mercimek	75.000
Nohut	65.000
Bakla	30.000
Patates	45.000
Çavdar	130.000
Bezelye	30.000
Kıvırcık marul	25.000
Kuru meyve	45.000
Toplam	**13.415.000**

Kaynak: M. Cem. Blg, s. 190.

Yukarıda gösterilen verilere göre, 1890 senesinde Musul vilayetinden toplam 13.415.000 kg. tarım ürünü, iharacatı yapılmıştır.

Bu miktarın, 12.000.000 kg, %89.44'ü buğday ve arpadan oluşur iken, geri kalan ürünlerin payı ve miktarı ise şöyle gerçekleşmiştir;

%1.11, (150.000) kg pirinç, %1.34, (180. 000) kg mısır, %1.19, (160.000) kg susam, %0. 55, (75.000) kg mercimek, %0.48, (65.000) kg nohut, %0,22, (30.000) kg bakla, %0, 33, (45.000) kg patates, %0.96, (130.000) kg çavdar, %0.22, (30.000) kg bezelye, %0.18, (25.000) kg kıvırcık marul ve %0.33, (45.000) kg kuru meyve.

Bölgenin canlı hayvan ihracatının başında ise, koyun, inek, öküz, sığır, deve, katır ve merkep gelmekte idi.

Tablo 40

1890 senesinde, Musul Vilayeti'nin bir yıllık canlı hayvan ihracatı

Cinsi	Miktar (Baş)
Canlı koyun	600.000
İnek, öküz, sığır	60.000
Deve	28.000
Katır	9.000
Eşek	2.000
Toplam	**699.000**

Kaynak: M. Cem. Blg, s. 190.

1890 senesinde, bir yıl içinde bölgeden toplam 699.000 baş canlı hayvan ihracatı yapılmıştır. Bu miktarın hayvanlara göre payı ve dağılımı ise; %85.83 (600.000) koyun, %8.58 (60.000) inek, öküz ve sığır, %4 (28.000) deve, %1.28 (9.000) katır ve %0.28 (2.000) eşek olarak gerçekleşmiştir. Bölgenin dış ülkelere yapmış olduğu ihracat ise, 1907 senesinde toplam 243.300 Lira değerinde olmuştur.

Tablo 41

1907 senesinde, Musul Vilayeti'nin ihracatı

Ülke	Mal Türü	Tutarı (Osm. L)
İngiltere	mazot, çeşitli	106.500
Hindistan	at, çeşitli	42.500
Fransa	yün, çeşitli	73.100
Trieste	çeşitli	14.000
İran	çeşitli	7.200
Toplam		**243.300**

*Kaynak:*M. Cem. Blg, s. 186.

Musul Vilayeti'nin, ülkelere göre yapmış olduğu ihracatının büyük bir kısmı İngiltere ile Fransa'ya gerçekleşmiştir:

Yapılan bir yıllık ihracatın %43.77'si, (106.500) Lira değerinde mazot ve çeşitli olmak üzere İngiltere'ye yapılırken, %30.04'ü, (73.100) Lira değerinde yün ve çeşitli mallar olarak Fransa'ya, Hindistan'a ise %17.46, (42.500) Lira değerinde at ve çeşitli, Trieste'ye %5.75, (14.000) Lira değerinde çeşitli ve İran'a %2.95, (7.200) Lira değerinde çeşitli mallar olarak şeklinde gerçekleşmiştir.

2 *İthalat*

Musul ve Şehrizor vilayetlerinin ihtiyaç duyduğu mamul malları, genelde Avrupa ülkelerinden ve özelliklede İngiltere'den ithal edilmekte idi.

Tablo 42

1907 senesinde, Musul'un ithalatı

Ülke	Mal Türü	Tutarı (Osm. L)
İngiltere	yün, demir, madeni eşya, Brezilya kahvesi, çeşitli	88.000
Hindistan	tekstil ürünleri, çeşitli	53.000
Fransa	çeşitli	8.500
Almanya	çeşitli	6.600
Avusturya-Macaristan	fes, çeşitli	15.000
Toplam		**171.100**

Kaynak: M. Cem. Blg, s. 186.

Yukarıda gösterilen verilerden anlaşılacağı üzere, Musul vilayeti'nin ihtiyaç duyduğu mamul ürünlerin yarısından fazlasını, İngiltere ve o tarihlerde İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'dan temin ettiğini göstermektedir.

1907 senesinde, Musul Vilayeti'nin toplam ithalatı 171.100 Lira değerinde olmuş, bunların ülkelere göre payı ve dağılımı ise;

İngiltere'den %51.43, (88 000) Lira değerinde yün, madeni eşya, Brezilya kahvesi ve çeşitli mallar, Hindistan'dan %30.97, (53.000) Lira değerinde tekstil ürünleri ve çeşitli mallar, Avusturya-Macaristan'dan %8.76, (15.000) Lira değerinde fes ve çeşitli mallar, Fransa'dan %4.96, (8.500) Lira değerinde çeşitli mallar ve Almanya'dan %3.85, (6.600) Lira değerinde çeşitli mallar olarak gerçekleşmiştir.

Bölgede bu ticarî faaliyetler, genelde kara ve nehir yolu ile yapılmaktaydı.

Bölgenin coğrafî konumu, doğu ticareti yapan Avrupa ülkeleri için, anahtar bir konumdaydı. Zira, Doğu ile yapılan ticaretin büyük bir kısmı Basra körfezinden geçerek yapılması, Musul Vilayetine bu önemi kazandırmakta idi.

Avrupa ile Musul Vilayeti arasında, Osmanlı toprakları içinden gelen ve giden malların büyük bir kısmı, karayolu ile yapılmakta idi. Buradan güneye, Bağdat, Basra ve doğu ülkelerine giden ve gelen malların büyük bir kısmı da Dicle ve Fırat nehirleri ile taşınmakta idi.

IV Yeraltı Kaynakları

Musul ve Şehrizor bölgesinde yaşanan bu ticarî gelişmelerin yanısıra, bölgede eskiden varolduğu bilinen petrol kuyularının ve maden yataklarının, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batı Avrupa sanayisi için, bir enerji kaynağı olarak Batılıların dikkatini çekmeye başlamıştır.

Bölgedeki petrol varlığının bilinmesi hakkında kesin bir tarih tespiti mümkün olmamakla beraber, Kerkük bölgesinde, Bacılan köyünde 300 sene öncesinde petrol varlığına ilişkin, ilk kez Şehrizor valisi Ali Rıza Paşa tarafından, 1857 senesinde dile getirilmiştir[1].

---

[1] 1857 senesinde, Şehrizor valisi Ali Rıza Paşa hakkında çıkan yolsuzluk iddialarını araştırmak üzere, Dersaadet'ten Kerkük'e gelmiş olan teftiş komisyonun, 31'nci bendte soruşturma açtığı bir konu da, adı geçen valinin, Bacılan köyünde bulunan neft tımarın mutasarrıfı üç zatın ölümlerinden sonra, mülkiyet imiş gibi, vereselerine tasarruf hakkı verdiğine dairdir. Bu suçlamaya valinin vermiş olduğu cevapta, "tımâr sâhiplerinin ölümünden sonra karye-yi mezkûre cânîb-i mîrîden zabt olunmuş olûb, fakat bu neft kuyûları, kendü kendüne kaynâr çıkâr suretde olmayub, ashâbı (sahipleri) taraflarından vaktiyle ve akçe sarfiyle, iki üç adâm boyu hafr (kazı) ettirilerek, mezkûr neft ihrâç ettirildigi ve bûnların ashâbı, bu kuyûlara ebben a'n ced (dededen babaya) tahmînen iki yüz seneden ziyâde müddetdir ber vech-i mülkiyet mutasarrıf oldukları"nı bildirmiştir. BOA, İrade-i Meclis-i Vala, 16890, 19 Cemaziyelevvel 1274 (1857).

Tanzimat öncesine kadar bölgedeki petrol ve yeraltı kaynakları, tımar sahipleri tarafından değerlendirilmekteyidi[1].

Tanzimat sonrasında getirilen tapu kanunu çerçevesinde, bu tür yeraltı kaynaklarına sahip topraklar, mîrî topraklar dahiline alınmıştır. Bu kaynakların işletilmesi ise, Osmanlı tebaası olan mültezimlere verilmekte idi. Ancak mültezimlerin bu kaynakları, iktisadî açıdan verimli bir şekilde işletemedikleri gözlenmiştir[2].

Bu kaynakların Batı Avrupa ülkeleri için, önemli bir enerji kaynağı haline gelmesi, Osmanlı mültezimlerinin, bu kaynakların işletilmesindeki yetersizlikleri, petrol kuyularının zaman zaman aşiret saldırıları sonucu yakılmaları üzerine[3], bu kaynakları barındıran toprakların, Hazine-i Hassa toprakları kapsamına dahil edilmesine vesile olmuştur.

1890 ve 1898 senelerinde, Sultan II. Abdülhamid döneminde, Bağdat ve Musul petrol yataklarını içeren topraklar, özel fermanlar ile Padişah'ın Hazine-i Hassasına alınmıştır[4].

Araştırma döneminde, bölgede bulunan maden ve petrol yataklarının aranmasına hız verilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda bulunan kaynakların, ilk aşamada örnekleri İstanbul'a gönderilerek[5], kalitesi ve iktisadî açıdan verimliliği tespit edildikten sonra yabancı mühendislerin öncülüğünde bu kaynakların emanet suretiyle işletilmesine çalışılmıştır.

Bu çerçevede, Zaho, Kifri ve Şergat bölgelerinde bulunan kömür ve petrol yatakları bu dönem içerisinde ortaya çıkarılmıştır.

---

[1] Yukarıda yolsuzluk iddialarını soruşturan komisyonun bu petrol kuyularını içinde barındıran tımar toprakları ile ilgili şu karara varmıştır; " Bu kuyûlar, burâca Degirmen ve Bâğ misillü ber vech-i mülkiyet tasarruf olunân emlâkdan ma'dûd bulundığı, burâca inde'ş-şer' (şer' açısından) sâbit ve ahâli beyninde (arasında) ma'rûf (bilinen) ve meşhûr oldığından, tımâr-ı mezkûr, mîrî tarafından zabt olundığı, vakt-i mezkûr, kuyûlara müdâhele olûnmâyarak mutasarrıfları taraflarına terk olunmuş olduğu" kaydedilmiştir. BOA, İrade-i Meclis-iVala, 16890, 19-Cemaziyelevvel-1274 (1857).

[2] Musul eski valisi Ebubekir H. Tepeyran, bu konuda şunları söylemektedir; " Bu kuyular, yıllık olarak 2 yüz ile 3 yüz lira bedel karşılığında Osmanlı tebaası olanlardan mültezimlere ihâle olunurdu. Bu mültezimlerin pek iptidâi bir surette temizlettikleri petrol, orada 15 kilosu, 20 kuruşa satılırdı, halbuki o zamanlarda Romanya ve Rusya'dan gelen petrol'den bu miktarın, İstanbul'da fiyatı 10 kuruştu".. Bkz; *Canlı Tarihler*, s. 264.

[3] Yine Musul eski valisi Ebubekir Tepeyran'ın tespitlerine göre; Kerkük Livasına bağlı Kil nahiyesindeki topraklarda bulunan petrol kuyularına Tâlbânî Şeyhi Hamut tarafından ateşe verildiğini ve bu yangının dört gün devam ettiğini bildirmiştir. A. e, s. 268.

[4] İrade-i Hususiye, 467, 2 Cemaziyelahir 1316(1898). Ayrıca Bkz; Stephen Hamsley Longrigg, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London, 1968, s. 13.

[5] BOA, İrd. M. Val, 6690, 22 Cemaziyelevvel 1267 (1850).

1850 senesinde, Zaho ile Cizre arasında ve 1851 senesinde, Kifri nahiyesinde kömür yatağının bulunmasının ardından, bu kaynakların Dicle ile Fırat nehirlerinde işletilen vapurların yakıtında kullanılması öngörülmüştür[1].

1884 senesinde, Musul'a bağlı Şergat bölgesinde büyük bir petrol kaynağı ortaya çıkarılmıştır[2].

Bunların yanısıra, bölgenin en önemli yeraltı kaynakları şunlardır.

1- Kerkük civarında Baba Gurgur, Cumbur ve Bacılan petrol yatakları.
2- Kerkük kazasının güney tarafında bulunan Hamrin dağı eteğinde zengin bir tuz yatağı[3].
3- Musul sur'u bitişiğinde " Kibritiyye" adı verilen, Kibrit madeni.
4- Musul'a yakın Nemrud köyünde doğal gaz kaynağı.
5- Dıhok kazasına bağlı " Şebki" köyünde kömür madeni.
6- Musul'a bağlı Hammam el'alîl bölgesinde zift yatağı.

Bölgenin bu zengin yeraltı kaynakları, 20. yüzyılın başlarından itibaren, Batı Avrupa emperyalist güçlerin rekabetine konu olmuştur. Özellikle İngiltere ile Almanya, bölgenin petrol ve kömür madenlerinin işletilmesi konusunda büyük bir siyasî ve ekonomik mücadele verdikleri, tarihçiler tarafından bilinen bir gerçektir.

Temmuz 1904 senesinde, Sultan II. Abdülhamit tarafından, Alman sermayeli olan Anadolu Demiryolu şirketine, Bağdat ve Musul bölgelerinde, bir yıl petrol arama imtiyazı verilmiştir.

1888 senesinde, Berlin-Bağdat Demiryolu inşasının imtiyazını alan Almanlar, bu son imtiyazla, Irak topraklarında büyük bir ekonomik çıkarı olan İngilizlerin önüne geçmişlerdir.

Bu imtiyazlar ile birlikte, Hindistan'a açılan yollarının, Almanlar tarafından kapatılabileceğini düşünen İngilizler, Osmanlı yönetiminden, bu petrol imtiyazlarından pay alabilmek için girişimlerine hız vermişlerdir.

---

[1] Bkz; BOA, İrd. M. Val, 6690, 22 Cemaziyelevvel 1267 (1850). BOA, Mad, def. no; 9215, s. 222, 12 Cemaziyelevvel 1268 (1851). BOA, Vil. Gel. Gid, 252/90, 10 Cemaziyelevvel 1290 (1873).

[2] BOA, Y. Mtv, 16-71, 13 Rebiülevvel 1302(1884).

[3] Ebubekir Hazım'ın hatıratında bu tuz yatağı ile ilgili, "Kerkük kasabasında, yağmurlardan sonra bazı kaynaklardan cıvalar aktığını ve bunlardan en ziyâde Mûsevi ahâlinin istifâde ettiklerini mevsûk olarak işitmiştim. Hatıra notlarıma mahsûs karneye kaydı nasılsa ihmâl edilmiş olduğu için, yerini kat'i surette hatırlamıyorsam da, gâlibâ Kerkük Livâsı dahilinde bir dağdan getirilen kükürt renginde sarı ve ince bir kum, tahlil ile tedkike değer bir şeydi, tadı asit tartarik'i andıran bu kumu, ora ahâlisi limon tuzu gibi kullanarak hiç bir zararı görülmemiştir" tespitleri yeralmaktadır. Bkz; *Canlı Tarihler*, s. 264.

1907 senesinde, İngilizlerin başlattıkları bu girişimleri sonuçsuz kalmakla birlikte, 1908 senesinde, Avrupa dışında bulunan Amerikan Chester grubundan, bölge petrollerine imtiyaz talebi gelince, İngilizler, Amerikalılara karşı Berlin-Bağdat demiryolu yapımında Almanlar ile işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir[1].

Bu arada, 1908 senesinde, Osmanlı yönetiminde, Sultan II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesi ve Jön Türklerin iktidara gelmeleri sonucu, petrol yataklarını barındıran Hazine-i Hassa toprakları, Maliye Bakanlığına devredilmiştir.

İngilizler, yürütmüş oldukları görüşmeler sonucunda, 1912 senesinde, 80.000 sterlin sermayeli, "Türk Petrol Şirketi" adı altında bir şirket kurarak, Osmanlı topraklarında petrol arama imtiyazlarına talip olmuştur.

İngilizler'in bu girişimleri 4 Ağustos 1914 tarihinde, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sonucu kesilmiş ve artık bu bölgeye ve sahip olduğu iktisadî kaynaklara, askerî güç kullanarak ele geçirme dönemi başlamıştır.

---

[1] Edward Mead Earle, *Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway: a Study in* Imperialism, New York, 1923, s. 261.

Sonuç

İlk insan uygarlıklarının doğduğu ve yaşandığı, Dicle ve Fırat nehirlerinin oluşturduğu havzanın kuzey bölgesinde yeralan bugünkü Kuzey Irak Bölgesi (Musul ve Şehrizor Vilayetleri) hakkındaki bu çalışmamızın sonunda, elde edilen sonuçları burada kısaca başlıklar halinde zikredebiliriz:

1- Bölgenin tarih süreci içerisinde yaşamış olduğu siyasî ve askerî çekişmeler, bölgenin adlandırılmasına da yansımıştır. Zira günümüzde bölgeye Kuzey Irak denilirken, eski Arap coğrafyacılar bu bölgeye Irak-ı Acem demişlerdir. Bölgeye, 1514 senesinde Çaldıran Savaşından sonra hakim olan Osmanlılar ise, Tikrit'ten kuzeye doğru uzanan ve İran sınırını oluşturan bölgeye, Musul ve Şehrizor Vilayetleri ismini vermişlerdir.

2- Bölge, coğrafyanın, kültür ve sosyal yaşamda nasıl etkin olduğunu göstermesi bakımından, örnek teşkil edecek bir konuma sahiptir. Kuzey ve kuzeydoğuda yüksek dağlık bölgenin, kışın karlı, soğuk iklimli bölgede, göçebe ve yarıyerleşik Kürt aşiretleri yaşarken, güney ve güneybatıda, çöl iklimli el-Cezire bölgesinde göçebe Arap aşiretleri bulunmaktaydı. Bu iki sert iklimin ortasında Dicle ve Büyük Zab ile Küçük Zab sularının aktığı uygun bir iklime sahip olan bölgede ise, çoğunlukla yerleşik Türkmenler ile gayri müslimlerin yaşadığı görülmüştür.

3- Osmanlı devleti, bölgenin bu coğrafî, sosyal ve siyasî şartların gerekli kılmış olduğu durumlara göre, bölgeyi idarî açıdan kalıcı bir konumda tutmamıştır. Zira bölge, Bağdat valilerinin Dersaadet nezdindeki nüfuz ve güçlerine göre belirlenmekte idi. Ancak bölge, araştırma döneminin bir bölümünde, Musul ve Şehrizor isminde, iki vilayetten oluşmuş ise de, son döneme doğru bölge Musul vilayeti çatısı altında birleştirilmiştir. Musul vilayeti ise, Musul, Süleymaniye ve Kerkük adı altında üç ayrı sancağa ayrılmıştır.

4- Osmanlı Devleti, 1831 senesinde, Bağdat valisi olan son Memlüklüler hükümdarlarından Davut Paşa'yı, askerî güç kullanarak indirmesinin ardından, 18'inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede oluşan Kürt Emîrliklerine son vermiştir. Bu emîrlikleri ortadan kaldırttıktan sonra, Osmanlı Devleti, Şehrizor'da Bağdat Vilayeti ile birlikte 1844 ve Musul'da da 1847 senelerinde Tanzimat dönemini başlatmıştır.

5- Tanzimat Fermanının öngörmüş olduğu sosyal, iktisadî ve hukukî düzenlemeler, bölgede sosyal açıdan pek bir sonuç vermemesi ile beraber, iktisadî ve özellikle toprak düzeni konusunda getirmiş olduğu tapu uygulaması, tımar sisteminin kaldırılması, bölgede aşiretlerin göçebelik yaşantılarından

dolayı yaratmış oldukları sıkıntılara yeni sorunlar eklemiştir. Bu sorunların başında da, toprakların büyük bir kısmının mîrîye intikal etmesinden ve aşiret saldırıları yüzünden çiftçilerin toprakları kolayca terk etmesi olmuştur.

6- Bölgede, özelliklede İran ile olan sınır bölgesinde, göçebe Kürt aşiretlerinin köylere vermiş oldukları zararlar büyük bir istikrarsızlık unsuru olmuştur. Mahalli idarelerin bu tür olayların önlenmesinde yetersiz kalmaları, güçsüz ve savunmasız olan yerleşik aşiretlerin bile, güçlü ve silahlı olan aşiretlere tâbi olmaktan başka bir çıkış yolu bırakmamıştır. Zira onların bir kısmı da, devletin koymuş olduğu zorunlu askerlik hizmetinden ve vergi vermekten kurtulmak için, göçebelik yaşantısını tercih etmişlerdir.

7- Bu durumda bulunan çok sayıda aşiretler, geçim kaynaklarını da, zaman zaman başka yerleşik aşiretlere saldırıp, ticaret kervanlarını soymakla temin etmeye başlamışlardır. Tanzimat uygulamaları sonucu yaşanan bu gelişmeler, bölgede ticaret merkezi olan şehirlerin iktisadî hayatına büyük sıkıntılar vermekte ve yerleşik halkların kıtlık çekecek noktaya gelmelerine sebeb olmaktaydı.

8- Osmanlı devletini temsîlen bölge valileri, bu tür göçebe yaşantısı sürdüren ve zararları yerleşik halka ve devletin gelirlerine dokunan aşiretleri, düzen içinde tutmak için çok esnek davranmaktaydı. Bu esneklik, aşiret şeyh ve ağalarına hıl'at denilen hediyelik eşya ve maaş bağlamaktan, toprak tahsis edilip, tohum verilip iskân ettirilmelerine, askerî güç kullanarak bölgelerinden sürgün edilmelerine ve iktisadî ambargo uygulanmasına kadar varmakta idi.

9- Bölge, iktisadî bakımdan, yukarıda belirtilen sosyal nedenlerden ve Tanzimat sonrası güçlenen merkeziyetçi idarî yapının yanısıra idarecilerin yetki yetersizliği, acziyetleri, rüşvet ve suistimallerinden dolayı, büyük bir geri kalmışlık içerisindeydi. Zira bu durum, bölgenin verimli toprakları, zengin su ve yeraltı kaynaklarına rağmen, tarımda ve maden ihracında uygulanan üretim yöntemlerinin ve ulaşım araçlarının ilkelliğinde, kendini açıkça göstermekteydi.

10- Ancak bölgenin bu durumuna rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölge üzerinden gerçekleşen Avrupa-Uzakdoğu ticaretinin yoğunlaşması üzerine, bölgede bir ticarî canlılığın yaşanmasına vesile olmuştur. Zira bölgede bu dönemle birlikte, daha önceden mevcut olan dokuma sanayinin rakebet güçsüzlüğünden dolayı zarar görmüş olmasına rağmen, tarım ürünlerinde, üretim artışı kaydedilmiş, ham madde ihracatı ve hizmet sektöründe kayda değer gelişme yaşanmıştır.

Kaynakça

A Bibliography or Works about Iraq, National Library Press, el-Kahire 1960.

A'VN, Hasan, *el-Irak vema tevâlet aleyhi min Hâdârât*, el-İskendiriyye.

ABDÜLHAKİM, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, İ. Ü. Ed. Fak. (Doktora Tezi), 1975.

ABDURRAHMAN ŞEREF, *İstatistik ve Coğrafya-yı Umrânî*, Karabet Matbaası, İstanbul 1314.

ABDÜLCELIL, Tahir, *el-Aşâirü'l-Irâkiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad 1972,

ABDÜSSELAM, İmad, *Ettarih ve'l-mü'arrihun el-Irakıyyun fi'l-asril el-Osmani,* ettab'a el-ula, Dar Vasıt, Bağdat 1983.

AHMED REŞİD, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmâni*, ikinci kısım, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1327.

AKPINAR, Turgut, "Yezidiler Şeytana mı Tapar?", *Tarih ve Toplum*, Sayı 131, Kasım 1994, İstanbul.

———, "Yezidilik ve İlgi Çekici İnançları, Adetleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı 133, Ocak 1995, İstanbul.

AKTEPE, M. Münir, "XIV. ve XV. asırlarda Rumelinin Türkler tarafından İskânına dair", *Türkiyat Mecmuası*, X. İstanbul 1953.

ALİ, Salih Ahmed, *el-Irâk fi't-Târih*, Dârü'l-Hürriyye, Bağdad 1983.

[ALTINAY], Ahmed REFİK, *Sahâif-u Muzafferiyât-ı Osmâniye*, Kütüphane-i Askeri, İstanbul 1325.

AYNİ, Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri, 1602 (1018)*, çeviren; Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964.

el-AZZAVİ, Abbas, *Tarihü'l-Yezîdîyye ve aslu akidetihim*, Bağdad, 1935.

———, *Aşairü'l-Irak el-Kurdiyye*, c. 2, Menşurat el-Şerif el-Radi, Kum, İran 1947.

———, *Tarihü'l-Irak beyne'l-ihtilaleyn*, c. 4 ve 7. Şeriket Etticare ve't-tiba'a el-mahdüde, Bağdat 1949.

———, *Târihü'd-darâib el-Irâkıyye min sadri'l-İslâm ilâ âhir el-a'hdi'l-Osmânî,* Şeriket'üt-Ticare ve't-tıbaa, Bağdad 1959.

el-BASRİ, Osman Bin Send, *Metali' E's-suud bi-tîbi ahbar el-vali Davut*, Yazma.

el-BAĞDADİ, cl-Munşi', *Rihlet el-Munşi' el-Bağdati*, nekalaha ani'l-Farisiyye Abbas el-Azzavi, Tab' Şeriket el-Ticare ve'l-Tiba'a el-mahdude, Bağdat 1948.

BAHRİ, Luey, *Ette'avun ve't-tanzîm eddüvelî fi'l-krni't-tâsi' a'şer,* Matbaat Es'ad, Bağdad 1965.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, c. II. Ankara 1942.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. IX, İstanbul 1950.

———, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları İstanbul 1980.

BAŞBUĞ, Hayri, *Yezîdîlik İnancı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987.

BEYATLI, Aydın, "Irak Tarihine Kısa Bir Bakış", *Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni*, Sayı 2, 1990.

BEYSANOğLU, Şevket, *İnançları, Gelenek ve Görenekleri ile Yezîdîler*, Neyir Matbaası, Ankara 1988.

BOA, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Yayın Nu: 11, Ankara 1993.

el-BİDLİSİ, Şeref b. Şemseddin, *Şeref-nâme*, terc: Mehmed Emin Bozarslan, c. 1, Ankara 1971.

BIGOLIVESKYA, Nîtâ Viktorovînâ, *el-Arap ala Hudud Bizanta ve İran mine'l-karn el-rabi' ila el-karn essadis el-milâdi*, nakalehü ani'l-Rusiyye Salahaddin Osman Haşim, el-Meclis el-vatani li's-sakafeti ve'l-fünuni ve'l-adâb, el-Kuveyt 1985.

1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmânî Ziraat İstatistiği, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1327.

BİLSEL, Cemil, "Tanzimatın Harici Siyaseti," *Tanzimat*, İstanbul 1940.

BUCKINGHAM, James S. *Travels in Mesopotamia. Including a journey from Aleppo, across the Euphrates to Orfah, (The Ur of the Chaldees), through the plains of the Turcomans, to Diarbekir, in Asia Minor; from tence, to Mardin on the borders of the Great Desert, and by the Tigris to Mousul and Bagdad: with Researches on the ruins of Babylon, Nineveh, Arbela, Ctesiphon, and Seleucia.* London 1827.

BÜNDARI, Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b.Ali b. Muhammed: *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1943.

Büyük İslam Tarihi, c. 13, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

Ebubekir Hazım Tepeyran, Canlı Tarihler, İstanbul 1945.

ÇAY, Abdulhalûk, "Irak Türklerinin Tarihine Genel bir Bakış", *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 1987.

CEM, M., *Belgelerinden, Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, 2 baskı, İstanbul 1991.

ÇETİNSAYA, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Ph. D, Manchester, 1994.

CEVAD, Mustafa, *Tarih el-Turk fi'l-Irak*, Mecellet el-Delil, el-adet 2, Necef 1946.

CEVAD, Haşim, *Mukaddime fi kiyâni'l-Irâk el-içtimâ'i, Cem'iyyetü'r-Râbıta's-Sekafiyye*, Matbaatü'l-Me'arif, Bağdad 1946.

CEVDET, Cevdet Hasaneyn, *el-Alemü'l-Arabi dirase fi'l-coğrafiye'l-iklimiyye*, Darü'l-ma'rife el-cami'iyye, İskenderiye 1985.

DAKUKİ, Hüseyn Ali, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İ.Ü.Ed. Fak., İstanbul 1975.

DAKUKİ, İbrahim, *Irak Türkmenleri*, Güven Yayınevi, Ankara 1970.

DARYOL, Edvard, *Şark Meselesi. Bidayet-i zuhurundan zamanımıza kadar*, mütercimi Nafiz, Muhtar Halid Kütüphanesi, İstanbul 1328.

el-DEMLEVECİ, Sıddık, *imaret Behdinan av imaret el-imadiye*, el-Musul 1952.

DEMİRBAŞ, Bülent, *Musul-Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, (Arba) Araştırma Basın Yayın, İstanbul 1991.

DERVİŞ Paşa, *Tahdid-i hudud-ı İraniyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1286.

el-DEYVECİ, Said, *Tarihü'l-Musul*, el-cüz' el-evvel, Matbu'at el-mecma' el-ilmi el-Iraki, Bağdat 1982.

DÖĞAN, Ahmet, *Kuzey Irak'ta Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, Ecdad Yayınları, Ankara 1995.

DÜCEYLİ, Hasan, *el-a'lâkatü'l-Irâkiyyeti'l-İrâniyye hilâle hamseti Kurûn*, Dârü'l-Hüdâ, Beyrut.

el-DURİ, Abdülaziz, *Tarihü'l-Irak el-iktisadi fi'l-karni'r-rabi' el-hicri*, Matbaatü'l-mearif, Bağdat 1948.

EARLE, Edward Mead, *Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway; a Study in Imperialism*, New York 1923.

EBERHARD, Wolfram, "Nomads and farmers in the Southeast Turkey", *Oriens*, c. VI, ks. I., Leiden 1953.

EMİN, Hüseyn Ahmed, *Târihü'l-Irâk fî'l-asri's-Selçukî, el-Mektebetü'l-Ehliyye*, Bağdad 1965.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1996.

el-ESERİ, Muhammed Behcet, *A'lâmü'l-Irâk*, el-Matbaatü's-Selefiyye, Mısır 1926.

FAİK, Selman, *Tarihû'l-Memâlik (el-kölement) fî Bağdad*, nakalehü mine'l- Türkiyye ilâ'i Arabiyye Muhammed Ermenâzî, Matbaatü'l-mearif, Bağdad, 1961.

FEHMİ BEG, Ahmet, *Bağdat Vilayeti dahilinde arâzinin suret-i idare ve tasarrufuna dair talimat "Layıhası"dır*, Denkur Matbaası, Bağdat 1332.

GÖKBİLGİN, Tayyib, "Rumeli'nin İskânında ve Tükleşmesinde Yörükler", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara.

GÖRELİ, İsmail Hakkı, *Memleketimizde Vilayetler İdaresi Tarihine Bir Bakış*, Türk Hukuk Kurumu, Sayı: 85, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1945.

GÖYÜNÇ, Nejat-Wolf-Dieter Hütteroth, *Land an der Grenze. Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundret.* İstanbul 1997.

GUEST, John S., *The Yezîdis, A study in Survival*, KPI, London and New York, 1987.

GÜNDÜZ, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1983.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*, sayı 27, İstanbul 1973.

HAMİDE, Abdürrahman, *Coğrafiyet el-vatan el-Arabi*, Darü'l-Fikr, Tab'a 1, Dimaşk 1990.

HASANEYN, Abdünnaim Muhammed: *İrân ve'l-Irâk fi'l-asri's-Selçûkî*, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut 1982.

HOMI, Cercis Cibrail, *el-Kavmiyyâtü'l-Irâkıyye;mâzıyhâ ve hâdıruhâ ve eseruha'l-fe'aal fi sevreti 14 Temmuz*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad 1959.

HUREWITZ, J., *Diplomacy in the Near and Middle East*, vol. 1., London 1952

el-HUSARİ, Satı', *el-Biladü'l-Arabiyye ve'l-devletü'l-Osmaniyye*, 1957

HÜRMÜZİ, Erşed, *el-Turkman fi'l-Irak*, Bağdat 1971.

HÜTTEROTH, W., "Methods of Historical Geography–Examples from Southeastern Turkey, Syria and Irak", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler.* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi 1989, Ankara 1990.

ILIKAN, Faruk (Yay. Hazırlayan), *Ebubekir Hâzim Tepeyran: Hatıralar*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., Alâattin Eser Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1998.

el-Irak fi't-Tarih, Darü'l-hurriyye li't-tibaa, Bağdat 1983.

İbn ECA, Muhammed b.Mahmud b.Halil el-Halebi: *el-Irâk beyne'l-Memâlîk ve'l-Osmâniyyin el-Etrâk*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk-1986.

İbn-i HALDUN, *Mukaddime* I, Çev: Zakir Kadiri Ugan, 2. baskı, İstanbul 1968.

İbn-i HAVKAL, *el-Mesâlik ve'l-memâlik, el-mektebetü'l-coğrafiyye el-Arabiyye*, c 2, 1889.

İBRAHİM, İbrahim Halil, *Tarihü'l-vatan el-Arabi fi'l-ahd el-Osmani*, Camiat el-Musul, Musul 1984.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler.* İstanbul 1993.

———, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. 2. baskı. İstanbul 1992.

———, "Çift Resmi", *EI*^{2} II, Leiden 1960.

———, "Çiftlik", *EI*^{2} II, Leiden 1960.

———, "Eyalet", *EI*^{2} II, Leiden 1963.

———, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVIII, 1964.

———, "Arab-Turkish Relations in Historical Perspective (1260-1914)", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986.

İSA, Hamid Mahmut, *el-Müşkiletü'l-Kurdiyye fi'ş-şarku'l-avsat, ınünzü bidâyetiha hatta nihayeti'l-harbü'l-âlemiyeti'l-ûla,* Mektebet Medbuli, el-Kahire 1992.

İslam Ansiklopedisi, c. 3, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.

Ka'ime bi'l-Kütüb ve'l-Merâci' a'ni'l-Irâk, Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, el-Kahire 1960.

KARPAT, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics,* Visconsin 1985.

Kavanin ve Nizamat Mecmuası: 1257-1284. Yazma. Atatürk Kitaplığı, No: ?

KOÇSOY, Şevket, *Irak Türkleri ve Irak-Türk İlişkileri (19321963)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, İstanbul 1976.

LEWIS, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford University Press, New Edition, Oxford, New York 1993.

LEWIS, Norman, "The Frontier settlement Syria, 1800-1950", *International Affairs*, c. XXXI. London 1951.

LONGRIGG, Stephen Hemıseley, *Four Centruies of Modern Iraq,* the Clarendon Press, Oxford 1925.

———, *Arbaat-u Kurun min tarihü'l-Irak el-hadis*, tercemet Cafer el-Hayyat, menşürât el-Şerif el-Radi, Kum, İran 1968.

———, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London 1968.

el-MAKDİSİ, *Alısenü'l-Takasim ila ma'rifeti'l-akalim, el-Mektebetü'l-Coğrafiyye'l-Arabiyye*, c 3, 1877.

MATRAKÇI, Nasuhü's-Silahi, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultān Süleymān Hān*, Hüseyin. G. Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

MARUFOĞLU, Sinan, "Osmanlı Döneminde Kuzey Irak Kürtlerinin Sosyal ve Siyasî Konumları", *Türkiye Günlüğü*, sayı 42, Ankara, Eylül 1996

———, "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrinin Sosyal ve İktisadî yapısı (1847-1908)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 103, İsanbul, 1996.

———, *Ehvâlü'l-Irak el-siyasiyye ve'l-ictimaiyye hilâl el-ahdi'l-Osmân-î*, müesseset el Râfidli'ni-n eşri ve't-tevzî', London 1997.

Mecmuat-u Müellifîn, el-Irak fi't-Tarih, Sürre men rea, Darü'l-Hüriyye, Bağdat 1983.

MEHRAN, Muhammed Beyyumi, *Tarihü'l-Irak el-kadîm*, Dârü'l-ma'rife el-câmi'iyye, el-İskendiriyye 1990.

el-MES'UDİ, *Ettenbîh ve'l-İşraf*, c. 8, el-Mektebetü'l-Arabiye, 1891.

Mesahât ve Ekyâl ve Evzân-ı Cedîde'ye dair Kanunnâme, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1285 (1868).

el-Mevâ'ki'ü'l-eseriyye fi'l-Irak, Vizâretü'l-İ'lâm, Bağdad 1970.

MORONY, Lichael G., *Iraq after the Muslim Conquest,* Princeton University, Princeton 1984.

MUHAMMED, Cemal -Cevde Davud Muhammed, *el-Arab ve'l-arz fi'l-Irâk fi sadri'l-İslâm*, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Amman 1979.

MÜ'NİS, Eşref Muhammed Abdürrahman Esseyyid, *Tarihü'l-Irak el-Siyasi 1872-1908*, Risalet Macisteyr, kısım e't-tarih, kulliyet el-adab, camiat Aynşems, el-Kahire 1993.

Musul Salnamesi, 1310.

NASİRİ, Muhammed R., *Nasıreddin Şah zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1897)*, (basılmamış Doktora Tezi), İ. Ü. Ed. Fak, İstanbul, 1977.

NASRULLAH, Mehmed ve diğerleri, *Memâlik-i Mahrusâ-i Şâhâneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, Şeriket-i Mertebiyye Matbaası, İstanbul 1325.

NEVRES, Ala' Musa Kazım, *el-Sırâ' el-Osmanî el-Farisî ve eserühu ala'l-Irak fi'l-karni's-sâmin aşer*, Risalet doktorah, camiat el-Kahire 1978.

NEVVAR, Abdülaziz Süleyman, *Davut Paşa, Vali Bağdat*, Dar el-katib el-Arabi, el-Kahire 1968.

———, *Mısır ve'l-Irak, Dirase fi Tarih el-alakât Beynehuma hatta Nüşüb el-harb el-alemiyye el-ûla*, Mektebet el-Encilo el-Mısrıyye, el-Kahire 1968.

NEVVAR, Abdülaziz Süleyman, *Tarihü'l-Irak el-hadis*, Darü'l-Katib el-Arabi, el-Kahire 1968.

NÜZHET, Mehmet Ali, *Saltanat-ı Seniyye-i Osmâniyye'nin İran'a karşu vaz'-ı Siyâsî ve Askeriyyesi*, Kermenşah 1311.

NURİ, (Ayandan) *A'bede-i İblis, Yezîdî Taifesi'nin i'tikadâtı, âdâtı, evsâfı*, Matbaa-i İçtihât, İstanbul, 1328.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1985.

ULUÇAM, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara, 1989.

SKYES, P. *A History of Persia*, Vol. 1, London 1951.

PAMUK, Şevket; *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları, 2 baskı, İstanbul, 1994.

RAYMOND, Andre, *el-Müdünü'l-Arabiyye el-kubra fi'l-asri'l-Osmani*, tercemet Latif Ferec, Darü'l-fikr li'd-diraseti ve'n-neşri ve't-tevzi', ettaba' el-ûla, el-Kahire 1991.

REUF, Imad Abdusselam, *el-Musul fi'l-ahd el-Osmani fetret el-hükm el-mahalli 1726-1834*, Matbaatü'l-adab fi'n-Necef el-Eşref, 1975.

REYHÂNÎ, Emin, *Kalbü'l-Irâk: Rıhle ve Târih*, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1988.

ROUX, Georges, *Ancient Iraq*, Penguin Books, New York 1977.

ROSO, J. B. L. Jack Baron, *Bağdat'tan Halep'e Arabistan Seyahatı*, mütercimi Mehmed Suad, Türk Matbaası, İstanbul 1321.

SAATÇİ, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi, İstanbul 1996.

el-SA'DÛN, Hâlide Reşid, *Tahlîl el-avâmil elleti tersim hatta'l-hudûd beyne'l-Irâk ve İrân, Risalet Macisteyr*, Câmi'at Bağdad-Kulliyetü'l-Adâb. 1971.

SAFFET, *Memâlik-i Osmâniye Coğrâfiya-yı İktisâdisi*, İstanbul, 1328.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *E't-taksimatü'l-idariyye fi'l-Irak fi'l-ahdi'l-Osmani*, el-Mecelle et-tarihiyye el-Arabiyye el-Osmaniyye, Tunus.

SALİH, Abdülaziz, *Eşşerku'l-edna, Mısr ve'l-Irak*, c 1, el-Kahire, 1967.

el-SAMARAİ, Hişam Alvan, *Mülkiyetü'l-arz fi'l-fikr el-iktisadi ve re'yü'l-İslam fiha*, Nedvetü'l-iktisad el-İslami, Ma'had el-buhus ve'l-dirasat el-Arabiyye, Bağdat 1983.

SCHINDLER, A. Houtum, *Eastern Persian Iraq*, John Murray, London-1897.

SEVER, Erol, *Yezîdîlik ve Yezîdilerin Kökeni*, Berfin, İstanbul 1993.

SHIEL, J., "Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Séert and Erbil, to Suleimanieh, in July and August 1836", *Journal of the Royal Geogr. Society*, VII, 1838.

SHIELDS, Sarah D., *An Economic History of Nineteenth Century Mosul*, Chicago, Illinois 1986.

SOUTHGATE, H., *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, - 2 vols., London 1838, 1840.

el-SUFİ, Ahmed, *el-Memâlik fi'l-Irak*, el-Musul, 1952.

SUSE, Ahmet, *el-Rey ve'l-hadâra fi vâdi el-Râfideyn*, Matbaatü'l-Edîb, Bağdad 1969.

SÜLEYMAN, E's-sa'iğ, *Tarihü'l-Musul*, Beyrut, 1940.

SYKES, P. M., "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" *Journal of the Royal Anthropological Inst.*, XXXVIII, 1908.

ŞENTÜRK, Nadiye-vd., *Irak Türkleri Bibliyografyası*, Başbakanlık Dökümantasyon Daire Baş., Ankara 1994.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

———, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh yayınları, 2. baskı, İstanbul 1994.

Takrîr sirrî li Dâiretü'l-İstihbârâti'l-Britâniyye a'ni'l-aşâir ve's-siyyâse, Matbaatü'z-Zehrâ, Bağdad-1958.

TANOĞLU, Ali, "İskân Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *Türkiyat Mecmuası*, c. XI. İstanbul 1954.

TAYLOR, J. G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geogr. Society*, XXXV, (1865); XXXVIII. 1868.

TOWNSEND, Charles V. F., *Irâk Seferim*, Târih-i Askeri Encümeni, Deraadet 1919.

TUNCER, Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Görsoy Basımevi, Ankara 1962.

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi, İstanbul 1985.

TÜRKAY, C., *Başbakanlık Arşivi belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979.

ULUÇAM, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*. Ankara 1989.

el-USTUHRİ, *el-Mesâlik ve'l-memâlik, el-mektebetü'l-coğrafiyye el-Arabiyye*, c 1, 1870.

XEMGIN, E. *Kürdistan'da Dini inançlar ve Etkileri (İslamiyet öncesi)*, İstanbul 1992.

el-VAKIDİ, Ebu Abdullah Muhammed b.Ömer b.Vakıd el-Eslemi, *Târihu fütühi'l-Cezîreti ve'l-Hâbur ve Diyârbakır ve'l-Irâk*, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk 1996.

VERED, Bakır Emin, *A'lâmü'l-Irâki'l-Hadis: 1869-1969: Kamûsu Terâcim*, Matbaatü Ofseti'l-Mînâ', Bağdad.

YAKUPOĞLU, Enver, *Irak Türkleri*, İstanbul 1976.

YALMAN, Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, Kitap Yazanlar Kooperatifi, İstanbul 1932.

YUZBEKÎ, Tevfik Sultan, *Târihu ehli'z-zimmeti fi'l-Irâk*, Dârü'l-U'lûm, el-Riyâd 1983.

ZEKİ, Muhammed Emin, *Hulaset Tarih el-Kurd ve Kurdistan*, tercümet Muhammed Ali Avni, 1961.

———, *Tarih e'd-düvel ve'l-imarât el-Kurdiyye*, tercümet Muhammed Ali Avni, el-Kahire 1948.

———„ *Tarih el-Süleymaniyye*, tercümet Molla Cemil el-Rozbiyani, Bağdat 1951.

Dizin

A'cem idaresinden kurtarılması 63
a'şar vergisi 198; — gelirlerinin taksitleri 198; — hasılatı 200; — ve rüsum 199; ve rüsum varidatı 199; ve rüsumat gelirleri 198
â'izze-i kirâm 94
A'mâra 171
A'ne 36
Abadan şehri 26, 27
Abbasî Devleti 54, 56, 75, 79
Abdi Paşa 38
Abdülaziz Salih 25
Abdülbaki efendi, Kerkük'te Kâdiri tarikatı şeyhlerinden 59
Abdülhamid II, Sultan 126 181, 221-223
Abdülkerim 128
Abdurrahman ağa 212
Abulhasan Nurettin İbn-i Said 26
Acem Irak'ı 26, 27
adâlet-i İslâmiyyet-perver 64
Adana 170
Adiyye 30
Adnânî Arap kabileleri 75
Adnânîler 74
Afek aşiretleri 171
aşâir 163
ağaç 127
ağnâm 211
Ahmed, Amasya valisi, Şehzâde, Sultan 32
Ahmet bin Tulun 55
akçe 199
Akdeniz 216
Aker aşireti 119
Akkoyunlu Devleti 31, 56
akr 93; — adında yer kirası ve yolluk payı 93; — mürettebleri 94; — sahipleri 95; — -ı malikâne 99, 102.
Akra 81, 83, 190, 194, 197, 210; — kazası 211, 221
Alçak Dağlar Bölgesi 30
Alevî 70
Ali Paşa, Şehrizor valisi 170, 172, 220
Ali Rıza Mehmed Paşa 38
Ali Rıza Paşa, Diyarbakır Valisi 37
Alisaray köyü 61
Allafçılar 62, 211
Alman Konsolosluğu 214; — sermayesi 222
Almanlar 222, 223
Almanya 217, 220
Altın Köprü 33, 57, 178; — kasabası 31; — nahiyesi 214
Altıncı Ordu Komutanlığı 163
Amadiye 27
Amed 27
Amerikalılar 223
Amerikan Chester grubu 223
Amuderya 58
Anadolu 70, 77, 90, 170, 171, 177, 199, 200; — Demiryolu şirketi 222; — ve Arabistan Orduy-u Hümâyûnları 50
Anah 27
anbar 26, 27
Aneze 75, 78, 126, 171, 177; — aşireti 78, 148, 171; — kabilesi 76, 128, 159, 205
Ankara 170
Arap -lar 25, 27, 55, 62, 74, 75, 77, 78; — anavatanı 74; — aşiret mensupları 77; — aşiretler 75, 76, 77, 126, 127, 149, 172, 177; — bölgeleri 58; — Emîrlikleri 74; — Irak'ı 26; — kabileleri 75; — ve Kürtler ile zaman içerisinde gerçekleşen evlilik 61; — varlığı 75; — yarımadası 74, 171; — yazarları ve coğrafyacıları 26.
Arapça 181
arâzi 98; — kanûnu 98; — -i eyâlet 90; — -i mahlûle 90; — -i matarîyye 98; — -i mîrîye 96; — -i sayfîyye 98
armut 195
arpa 99, 189, 214, 217, 218
Artuş 119; — aşireti 119
asâkir-i şâhâne 163
ashâb-ı arâzi 97; — emlâk 97
Asiatic Society Monographs 26
askerî güç 223; — müdahele 157; — takibat 159; — ve siyasî mücadele 103.
Askerîyye-i Nizâmiyye 126

Asuri -ler 49, 78, 80; — ve Keldânîlerin kökenleri 78.
Asya Derneği Monografları 26
Asya Türkiyesi 28
aşâir-u kabâil 178
âşar-ı şer'iyye 99
aşiret 170; — ağa ve şeyhleri 32, 169, 172, 182, 183; — ağalarının geniş toprakları 68; — baskınları 163; — Emîri 126; — şeyhlerine kaymakam veya mutasarrıf statüsü 178; — içi çekişmeleri 127; — mensubu 117, 182; — reisleri 171; — saldırıları 149, 177, 221; — saldırılarının önlenmesi 157; — şeyhleri 170; —lerarası münasebetler 172; —lere uygulanan ambargo yöntemleri 171; —leri iskân yöntemleri 172; —lerin iskânı 117, 177, 178; —lerin köy oluşturması 181; —lerin vergilerine yapılacak zamlar 182
Aşnuna 25
Atçılar 62, 211
el-Atşan 30
Attarlar 62, 211
Avrupa 84, 216, 217, 220, 223; — tüccarları 216; — ülkeleri 216, 217, 219; — ülkeleri 220; — -Doğu ticareti 187; — -Uzakdoğu ticareti 217.
Avusturya-Macaristan 217, 220
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bağdat konsolosu 80
Ayâd 75
Ayân meclisleri 34
Ayânlar 34
Ayn Ali Efendi 36
Azeri Türkleri 57
Azınlıklar 78

Ba'kuba 33
Bâb-ı âliye gelen istekler 59
Baba Gurgur petrol yatakları 222
Baban Emîrliği 37, 64, 66
Bâbân emîrliği 102; — hânedânının inkırâzı 64; — Paşaları 102, 103; — Paşalarının idâre-i hükümetleri 64.
Babil alüvyonları 27
Babil Kralı Nabukadnassar 69, 83
Babulî aşireti 119
Bacvân 188
Bacvânlu 36
Bacılan köyü 220; — petrol yatakları 222
badem 195
Bâşkî 122
Başpiskoposlar 84
başıbozuk 77
bahçe 102
bakkallar 62, 211
bakla 193, 217, 218
bakliyat 193
Balta Limanı andlaşması 216
Bâne 36, 100; — bölgesi 31
Basmacılar 62, 211
Basra 27, 36, 50, 93, 169, 171, 189, 216, 220; — bölgesi 87; — körfezi 26, 27, 216; — toprakları 92; — zencilerin çıkardığı ayaklanma 54; —
Basra-Bağdat 181
Batı Avrupa emperyalist güçlerin rekabeti 222; — Avrupa sanayisi 220; — Avrupa ülkeleri 176, 221; — Avrupalıların, Irak topraklarında olan iktisadî çıkarları 217.
Bâtınî zümreler 59
Bayava 103
Bayraktar Paşa, Vali 50
Baziyân 83, 183, 191, 194, 197, 210
Bağdat 26, 33, 36-38, 54, 57, 59, 61, 62, 81, 89, 90, 92, 97, 98, 102, 128, 148, 169, 181, 189, 211, 214, 216, 220, 222; — defterdarı 173; — eyaleti sınırları 76; — hazinesi 90, 173, 182; — ile Basra arasında kalan bölge 29; — petrol yataklarını içeren topraklar 221; — Türkmenleri 58; — valiliği 59, 97, 126, 127, 163, 188; —valisine hitâben gönderilen yazı 34; — Vilayet Meclisi 64; — Vilayeti 31, 214; — Vilayetinde üretilen araç gereçler 188; — Memlüklülerin dönemi 66; — Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1534 senesinde feth edilişi 56; — Halep arasında yolculuk yapan kervanlar 177.
bedestan 213
Bedre 57, 66
Bedu 76
Behram Bey 122
Bektaşî tekkeleri 59
Bektaşîliğin âciz kalması 59
Belava 101
Belbas 122
Benu Çâdir 75
Benu Fahd 75
Benu Şeybân 75
Benu Temim 75
Benu Umran 75
Benu Zübeyd kabileleri 75

Berar 122
Berlin-Bağdat Demiryolu 222, 223
Berzenc aşireti 169
Beyat (Türk-Arap karışımı) aşireti 158
beylerbeyi ve sancakbeylerine verilen dirlikler 88
Beytü'l-mâl 93, 94
bez tezgahı 213
bezelye 217, 218
Bezirgân 63
Bilâdür-Râfideyn 25
Bingazi 170, 171
Birinci Dünya savaşı 57, 223
Bitlis 214, 215
Bizans İmparatorluğu 56, 79
bölge ; — aşiretleri 117; — esnafı 212; — halkının İslamiyet öncesi inançları 68; — petrollerine imtiyaz talebi 223; — üzerindeki Osmanlı-İran çekişmeleri 122; — üzerinden yapılan transit ticareti 215; — valileri 182, 188; — valisi 87.
bölgedeki iktisadî denge 212
bölgelerinden uzaklaştırılan aşiret şeyhleri 169
bölgenin dış ticareti 217; — coğrafî ve sosyal konumu 214; — en verimli bölgesi 198; — idari taksimatı 89; — petrol ve kömür madenlerinin işletilmesi 222; — transit ve dış ticareti 216
bostancılar 62, 211
al-Boyâcılar mahallesi, Bağdat 59
boyacılar 62, 211
boyahâne 214
boyahaneler 212
Brezilya kahvesi 220
Buhara 54
al-Bu Hamed aşireti 77, 150
al-Bu Iceyl 78
buğday 99, 189, 214, 217, 218
Büveyhî ve Fatimî devletleri 56
Büveyhîlerin baskıları 55
Büyük Yol 57
Büyük Zap "Zab-ı Kebir", 31, 70

Caf aşireti 66, 121, 122, 123, 126, 181, 205; — aşiretinin göçebelik yaşantıları 156; — aşiretinin iskânı 126; — aşiretinin kökeni 121
Caf aşireti 121
Cafer el-Mansur, Halife 54
Caferî
Caferî 58, 78; — mezhebine mensup Türkmenler 49, 58; — mezhebine mensup Araplar 49
el-Cahız 55
cami ve mescid 213
cânib-i mîrî 95
canlı hayvan ihracatı 218, 219
cebelü te'mini 87
Cebr kalası 148
Celayirli 56
Celilî Ailesi 37
Cengiz Han Ordusu 56
Çenkinî 122
Cessan 57, 66
Cestân-u Bedrân 33
ceviz 195
Cezire 26, 27, 29, 32, 57, 177; — Bölgesi 29, 127, 128, 148; — bölgesinde bulunan göçebe Arab aşiretleri 177; — çöl bölgesi 198; ; — bölgesinde göçebelik hayatı 76; — çöl bölgesi 117, 126; — çöl bölgesindeki göçebe Arap aşiretleri arasında yaşanan çatışmalar ve göç sahaları 127
Ceziret İbn-i Ömer 27
Cıhayş 76
el-Cibal 27
cinayet 213
Cizre 29, 222; — nahiyesi 119
Cizril 33
cizye 84
Cubur aşireti 76, 77, 150, 158
al-Cubûr 126; —un Karatepe kolu 78
Cumbur petrol yatakları 222
Cuvanrud yöresi 121
Cuvanrudî 121

Çadır 127
Çalav 103
Çaldıran savaşı 32
çarşı ağası 212
çarıkçılar 62, 211
çavdar 218
çiftçilerin yükümlü oldukları vergiler 100
çifthâne 100; — vergisi 99
çöl bölgesinde göçebe hayatı sürdüren aşiretler 205
çubukçular 62, 211

Dahiliye Nezareti 98, 157
Dâirece müdâvele-i efkâr 98

Dakuk 27, 56, 57
Dâraman köyü 61
Darçuka köyü 101
Darphâne-i Âmire 84
Dârü's-Selâm Bağdat 33
darı 189
deri 214
Davut Paşa, Bağdat valisi 37, 217
Davut Paşa, Memlüklülerin son hükümdarı 177
Dağ Bölgesi 29, 30
dağlı nüfus 79
dağlık arâzi 30
Deşte 100
Defterhane 97
Defterhâne-i Âmire 91, 97
demirciler 62, 211
Derbent kasaba ve köyü 100
dericilik 212
Dersaadet 37, 50, 90, 96, 97, 171, 188
Dertenek 66
Derviş Paşa 67, 103, 117
deve 214, 218
devlet 210; — fabrikaları 210; — -halk ilişkisi 213; — -mültezim ve mültezim-çiftçi ilişkisi 99
deymî 101; — topraklar 187
Deyr 148
değirmen 214
Dıgara suyu 171
Dıhok kazası 31, 68, 81, 83, 190, 194, 197, 209
Dibeke ovası 30
Dicle 25, 27, 31, 149, 27, 57, 76; — ile Fırat nehirlerinde işletilen vapurlar 222; — nehri 30, 126, 158, 162, 181, 187, 220; — ve Fırat havzaları 25; — ve Fırat nehirleri 220; — 'nin çevresi 30
Dileym ve Beni Zeyd aşiretleri 78
Dirlikler 33
Diyale Nehri 31
Diyar-ı Bakr 28
Diyar-ı Mudar 28
Diyar-ı Rabi'a 27
Diyarbakır 28, 36, 77, 84, 128, 148, 214, 216
dokuma sanayi 212
doğramacı 63
Doğu Anadolu 67
Dudan 33
ed-Durî 26
dükkân 213
düvel-i mu'azzama 64

ebnâ-yı sebîle 163
Ebu Gıdara Ali Paşa 127
Ebu Selmân 76
el-Ehsa 36
ekmekçiler 62, 211
el sanatları 62
elma 195
emanet ve iltizam 200
emîrlikler 64, 66
emvâl-ı mîrîyye 164
enerji kaynağı 220, 221
Erbil 27, 32, 57, 58, 61, 62, 81, 83, 101, 150, 178, 194, 198, 209
Erbil ovası 30
Erido 25
erik 195
Ermenî -ler 49, 50, 51, 78, 80, 81
erzak 70
Erzurum 67, 212
Esir Gökten köyü 61
Eski Musul 36, 188
Eskiciler 62, 211
Eslem aşireti 158
eslihâ-i memnû'a 163
etmekçi 211
Etrak (Türkler) 55
Etrak-u Bağdat (Bağdat Türkleri) 55
evlat 93; — sistemi 33
eyâlet-i mezkûrede hukuk ve menâfi'-i Osmâniyye' 70
Eyaletler 33
al-Ezd 75

fabrika 210
Faris Al-Cerbâ, Şammarlıların ilk Şeyhi 127, 128
Fars (Sâsâni) İmparatorluğu 74
fazla vergi konulması 183
Fellûce 33
al-Ferâhîd 75
Ferec-Cenkan aşiretleri 119
Ferhad Paşa 32
Ferhan Paşa, Şammar el-Cerba aşireti şeyhi 128, 181
ferman 172
fes ve çeşitli mallar 220
fetih askerleri 92
Fransa 217
Fransa 220
Fıgar köyü 61

Fılih 76
Fırat 25, 27, 29, 57, 76; — civarı 177; — sahili 171; — ve Dicle havzaları 74; — nehri 148; — ın batısı 57; — ın doğusu 28; — ın geçtiği topraklar 29
fırka 71
fırın 213

Gadanfârî 122
Galâlî 122
Gasâsina 74
gayrimüslim 50
Gelya köyü 61
göçebe aşiretler 67, 117, 118, 177; — aşiretlerin hareketlerini kontrol altına almak 181; — aşiretlerin iskân edilmeleri 181; — aşiretlerin saldılarından mağdur olan köylerin zayiatları 150; — aşiretlerin vergisi 183; — aşiretlerini iskân etme teşebbüsleri 149; — Arap aşiretleri 117, 188; — Arap aşiretlerinin muhtemel saldırılarını önlemek 57; — Kürt ve Arap aşiretleri 216; — yarıyerleşik ve yerleşik aşiretler 66, 68, 117; — yarıyerleşik ve yerleşik Kürt aşiretler 119; — ve yarıyerleşik aşiretlerin gücü 205
göller (Btayhat) bölgesi 171
Grekler 25
Grofiz, A. N. 217
Guda'a 75
Gülanber 83, 191, 194; — kazası 126

Habur 158; — nehri 148
Hacı İshak köyü 101
Hadâretü'r-Râfideyn 25
Hadîdî aşiretleri 76, 78
Hadise 27, 29, 36
hâhâm -lar 69, 84
Hâk-u Bâd 103
Hakkari 170; — dağları 31; — mal sandıkları 163
haksız vergi ve gümrükler 211
Halep 128, 214, 216; — valisi 171; — ve Şam vilayetleri 214; — ve Suriye 90; — e rabt olunân Aneze'liler 148; — e vergi vermek 148; — ten Bağdat'a 128
Halîfe-i İslâm 64
Hamallar 62, 211
Hamallu köyü102
hamam -lar 213
Hamele 122
Hammam el-Alîl 77
Hamrin 30; — dağı 222; — ovası 30
han 213
Hanbelî 78
hançer 188
hânedân-ı memlekete ırmak ve köyler bâ tezkere ihâle 102
Hanefî 58, 78
Hanekin 33, 57
Hanekin ve Kızılırbat bölgesi 121
haracî 87, 90, 92
Harameyn-i Şerifeyn'e vakıf 101
Harc-ı hâne 118, 123
Hariciyye Nezareti 67
Harir 33, 100
Hârizmî 26
Harmân 199
Harput'ta mecburi ikamet 163
Harun el-Reşid, Halife 54
Harunî 122
Harzem Şah 56; — 'ın ordusu 56
Has 88
Hasarost dağı 30
Haslar 88
haslı eyaletleri 88
hastahane 213
havra 213
Havramân dağı 67
Havrânî 122
hayvancılık 205
Hazâil aşiretiyle 159
Hazarmerd 33
hazine ile mültezim arasındaki hukuk 198
Hazine-i Hassa toprakları 221
hazineye ait mîrî 94
Hazır 31
al-Hazreç 75
Heft Çeşme köyü 61
Helvan 26
Hemavend -ler 150, 170, 171; — aşireti 68, 119, 156, 163, 170, 181
Hemedân 75
Herkî aşireti 119
Hıristiyan azınlık 81
Hindistan 216, 217, 219, 220, 222
Hît 33, 36
Horasan Türkmenleri 62
Horen 36
Hoser 31
hububat 190
hukuk-u Hazîne 98; — şer'iyye ve u'rfîyye 35
Hükümet-i Osmâniyye 64

hükümet-i seniyye 93
Hurşid Paşa 67
Hûrîn 33
hurma 214
Huveyze 33
Huybir 31
hı'lat 172; — dağıtılması 172, 173; — uygulaması 172
Hımıs 148
Hıristiyan 49, 78, 79; — dinine mensup Türkler 58; — topluluğu 81; — kabul edenler 79
hırsızlık 213
hıtta-i Irâkıyye 95
Hızıl 31

I. Dünya savaşı 39
Ileyyan aşireti 158
Irak 26, 27, 29, 30, 36, 56, 74, 95, 121, 122, 181, 216, 217; — arâzisinin kuvve-i inbâtiyesi 200; — eyaletleri 38; — eyaletlerinde nüfus sayımı meselesi 49; — halkı 69, 83; — havalisinde nüfus sayımı ve kur'a uygulaması 50; — mukataaları 99; — Selçukluları 56; — sınırları 67, 27; — Tarihi uzmanı 56; — toprakları 69, 90, 176; — topraklarına sürülmesi 83; — Türkmenleri 62; — ve Hicaz Ordu Müşiri 38; — vilayetleri 34; — vilayetlerini oluşturan topraklar 187; — Yahudîleri 84; — a yeni bir Türk dalgasının gelişi 56; — ta bulunan Yahudî ve Hıristiyanlar 84; — ta Osmanlı dönemi 56; — ta Türkmenlerin büyük toprak sahipleri olmaları 62; — ta Türkmenlerin yerleşim bölgeleri 57; — ul-Acem 26; — ul-Arap 26; — ın geri kalmışlığı 189; — ın kuzey batısı 30; — ın orta ve güney kısmı 29; — ın Sultanı 27; — İran sınırı 30; — Türkiye sınırı 30.
Ivril (Erbil) 33
Iyaz bin Ganam 69

İbadet anlayışları 79
İbn-i Haldun 55
İbn-i Havkal 26, 27
İbn-i Ömer 32
icâbât-ı kânûniyye 95
icâr ve müzâraâ 95
idâre-i Belediyye 34
idâre-i umûmiyye-i vilâyât nizâmnamesi 34
ihale mukavelesi 92
iharacat 218
ihracata yönellik transit ticaret 215
ihtiyarlık ve hastalık 88
İlhanlı 33, 56
ilk ve sonbahar mevsimleri 117
ilm-u haber belgeleri 91
iltizam 198
iltizam ve emanet 95
iki nehir ülkesi 25
iki ırmak medeniyeti 25
iki ırmak ülkesi 25
iktisadî ambargo 171; — ambargo uygulamak 171; — kayıplar 216; — ve malî sıkıntılar 163; — ve siyasî iç ve dış etkenler 215
İmadiye 32, 68, 81, 83, 191, 194, 197, 210; — kazası 51; —'de Behdinân 66; —'de Behdinân Emîrliği 37
İmam Hasan köyü 61
imtiyazlar 222
incir 195
inek 205, 218
inşaat tahtası 214
iplik -çiler 62, 211, 213, 214
irâde-i Dahiliye 34
İngiliz misyoneri 217
İngilizler 176, 211, 217, 222, 223
İngiltere 216, 217, 219, 220
İngiltere ile Almanya 222
İngiltere ile Fransa 219
İran -lılar 27, 31, 32, 63, 64, 67, 70, 121, 219; — aşiretleri 121; — boyunduruğu 64; — maslahatgüzarı 84; — sınır bölgesinde bulunan göçebe Kürt aşiretler 177; — sınır bölgesinde bulunan Zuhab aşiretleri 63; — Şahı 32; — tebaası 84, 121; — toprakları 103; — topraklarından Merkur ve Urmiye 117; — ve Rusya 217; — ve Türkiye sınırları 30; — yönetimini temsil eden Merivan idaresi 103; — -Osmanlı sınır tespit komisyonu 67
ipek 215
İskenderun 216
İslam 56; — öncesi Kuzey Irak bölgesi 74; — Ordusundan dağlara sığınanlar 79
İslâmiyet 64; —in Kürt halkı tarafından kabulü 69; —i kabul eden Türkler 58
İsmail Hakkı, Köysancak Kaymakam Vekili 183
İstaş'iri 26
İstanbul 39, 214, 215, 216, 221
İstâtistik ve Coğrâfya-yı Umrânî 210

İşkeft 30
İşkodra 170
itaatkâr aşiretler 159
İzzetullah Hân 64

Jön Türkler 223
Kabâil-i vahşiyye 127
kable't-Tanzimât 211
Kaboç Hatun 54
Kadârî 122
Kadir Bey 122
Kâdirî -lik 58, 77
Kadisiyye 26
Kahtânî kabileleri 75
Kahtânîler 74
el-Kaim bi-emrillah, (Abbasî Halifesi) 27
Kakai -ler 49, 70
Kal'a-i Hufyân 33
Kal'a-i Tikrit 33
Kal'atü'l-Enhâriyye 33
Kalkanlı köyü 61
kandil 30
Kanmiran 103
Kanunî Sultan Süleyman 32, 33, 36
kapucubaşlık rütbesi 122
karakolhane 213
Karakoyunlu 56
Karatepe 56, 57
karma aşiretler 149
kasâb rüsûmu 211
kasâb ve kebâbçı 211
Kastamonu 170
Kasım Efendi 50
Kata 188
Katib Çelebi 28
Katolik -ler 49, 50, 51, 52, 79, 81
Katolik mezhepli Hıristiyan topluluğu 81
katırcılar 62, 211
Kavânîn ve Nizâmât Mecmuası 177, 198
kaymakamlık statüsü 181
kazancılar 62, 211
kebabçı 62, 211
Kebsî topraklar 187
keçi 205; — derisi 207; — kılı 207
kehrîz 101
Kehrîzler 101
Keldânî -ler 49, 51, 78, 78, 80, 81
Kelek bölgesi, Erbil'e yakın 70
Kelekçiler 211
Kelkinî 122
Kelür (Kelhur) 122
Kemaleyî 122
Kerkerî 76, 77, 78
Kerkük 31-33, 51, 54, 57, 58, 61, 62, 77, 81, 83, 97, 157, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 198, 205, 207, 214, 216, 220; — arâzisi 98; — civarında petrol yatakları 222; — esnaf ve tüccarı 212; — etrafında bulunan Hassa 99; — eyalet merkezi 38; — halkı 157; — merkez kazası 209; — merkez liva 81; — sancağı 89, 97, 193, 198, 207; — sancağına bağlı kazalar 191; — tüccarları 163; — Türkmenleri 58; — ve civarında bulunan Türkmenler 62; — ve köylerinden geçen nehir 100; — ve Musul şehirlerinde faaliyet gösteren esnaflar 211; — ve Musul şehirlerinde faaliyet gösteren esnaflard 62; — ve Musul sancakları 192; — ve Süleymaniye civarında başlatılan askerî sevkiyat 170; — ve Süleymaniye halkı 170; — e bağlı kazalar 81; — te bulunan Osmanlı Ordusu 163; — ün Dakuk bölgesi 70; — ün Hassa suyu 31; — Erbil ve Musul köyleri 158; — Bağdat yolu üzerinde ve civarlarında kırsal kesimde yaşayanlar 58
Kermenşah şehri 59
Keykeçan köyü 103
kışlak rüsumatı 182; — yerleri 121
Kılıççılar 62, 211
kıran akçe 123
kısrak 205
kıyye 192, 193, 195, 207, 209
Kızılca 103; — kazası 103
Kızılrabat 33, 57
Kibrit madeni 222
Kibritiyye 222
Kifri 57, 221; — kazaları 178; — 'de yerleşmiş bulunan Beyat aşireti 62
kile 190
kilise 213
Kinde 75
kömür ve petrol yatakları 221
Konya 170
Korya tımarına akan ırmak 101
Korya mukataaları 99
Köysancak 29, 31, 58, 81, 83, 193, 195, 198, 209; — kaymakamı 188; — kazası 214; — nehri 100; — Bağdat-İran ticaret yolunda 68
koyun 205, 214, 218
Krân akçe 118
Krud topraklar 187
Kufe 27
Kufî 119

al-Kuş 79
Kuştepe 57
kumaş 215
kumaş tezgahı 213
kuru meyve 217, 218
kuruş mîrî 99
kurûn-ı ûlâ hayâtı 188
kuşyemi 188
kuyumcular 62, 211
Kuzey Irak 25, 27, 28, 33, 49, 64, 66, 78, 87, 99, 121, 177
kuzey bölge halkı 83
kuzu 205
Küçük ve Büyük Zap suları 30
küçük imalat sanayii 212
Kürt -ler 62, 63, 80, 121; — aşiretler 57, 117, 181; — aşiretlerin yerleşik hayata geçmesi 117; — aşiretlerinin isimleri 127; — aşiretlerinin tabi'iyyetleri 66; — bölgeleri 58; — bölgelerinde yaşayanlar 58; — Emîrlikleri 64, 70; — halkı 68; — halkı arasında Hıristiyanlığın yayılışı 69; — kökenli tarikat şeyhleri 70; — kökenliler 79; — ve Arap aşiretler 49, 172; — ve Arap aşiretlerinin devlete bağlı kalmaları 172; — ve Arapların Türkleşmeleri 61; — ve Türkmen Emîrleri 32; —
Kürtlerin bulunduğu yörelerde Nakşîbendîlik 58
Kürtlerin kurmuş oldukları aşiret Emîrlikleri 63

layıha 90; — hükümleri 95
Lehip 78
Leylan 57
limon 195
Livalara göre nüfus dağılımı 51
Liyo köyü 103
lüleciler 62, 211
Lürdürâcî 122

maden ve petrol yataklarının aranması 221
maden yatakları 220
madeni eşya 220
Mahlat 31
Mahmud II, Sultan 176
mahsûl 188
makâm-ı hilafet 64
Makdesî 26, 27
makineli tulumbalar 187
malikâne akrı 100, 101; — sahipleri 103
Malikî 78
Maliye Bakanlığı 223
Maliye Nezareti 163, 212
malları çalan aşiretler 159
Mâmereş köyü 61
Mamuret el-Hamid kazası 210
Mardin 32, 77, 170, 214
Mardin cihetlerinde bulunan yerleşik Arap köyleri 128
Mari 25
Matarî toprakları 98
mazot -lar 62, 211, 214, 215, 219
mağaza 213
me'mûrîn-i Osmâniyye'nin teseyyüb-u ahvâl-i lâ-kaydâneleri 64
Me'rib Seddi 74
Mecâlis-i Şurâ 35
Mecâlis-i selâse 35
Mecidî Nişanı 122
Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye 90, 96
Meclis-i Vukala 95
Medâyin 33
medrese 213
Menâzira 74
Mendeli 123
Merge dağları 31
Meşhed-i Ali 178
meşru hüccet ve senetleri 93
Meşrık Valisi Yezid bin Ömer bin Hüseyin 54
Mehmet Ali Nüzhet 59
Mehmet Bayraktar Paşa 37
Mehmet Necib Paşa 37
Mehmet İnce Bayraktar Paşa, Musul valisi 49
Memâlik-i Anadolu'da kâin bi'l-cümle aşâir 177
Memâlik-i mahrûsede, sanâ'ât-ı azîme 210
Memâlik-i İraniyye 64
memâlik-i şahâne 32
Memlüklüler 49
menâfi'-i hazine 90
Menakıbu't-Turk 55
Mendeli 33, 57, 66; — kazası 182
Mentifik aşireti 159, 181
Meraga Türkleri 57
mercimek 193, 217, 218
Merge 83
Merivan 103
merkez kazalar 198
mesâlih-i saltanât-ı seniyye 35
Meskene kalası 148
el-Mes'ûdi'ye 26

Mevaş 102
Mevlevîlik 58
mevsim-i Şitâ' 128
mevsim-i Sayf 128
meyve 195
mezheb-i Bâbi 59
mezheb-i Şia'yı iltizam edenler 32
mezheb-i Şia'yı tezyîd 32
mezhep farklılığından kaynaklanan kilise, arâzi ve mezarlık anlaşmazlıkları 79
Mezopotamya 25, 27
Mısır ve Suriye'de Abbasî Devleti'ne bağlı olarak kurulan Tulunî Devleti 55
Mısır Zirâ'at Nezâreti 189
mısır 217, 218
Midhat Paşa 128
Mikailî taifesi 122
Milli aşireti 148
Mimarlar 62, 211
mîrî 88, 93, 94, 100, 102; — bağların hükümet tarafından imar ve idare edilmesi 95; — emlaktan bulunan mîrî bağlar 95; — hükmüne geçen topraklar 94; — hükmüne geçmeyen yerler 94; — paylarının alınması 92; — payı 92; — topraklar 87, 90, 93, 94, 221; — topraklar 94; — topraklar üzerinde hak iddia etme davaları 95; — ve mültezim 100
mîrli Paşalar 35
Mirmiranlık rütbesi 170
Mirza Bey 170
Mithat Paşa, Bağdat valisi 33, 97, 127, 128, 181; dönemi 178; — nın Bağdat valiliği 95, 171; —
Mizuri nahiyesi 31
Moğol istilası 56, 75
Moğolların önünden kaçan kalabalık Türk grupları 56
Moğolların Yönetiminde İran ve Mezopotamya 27
mu'sırcılar 62, 211
mu'teberân-ı ehâliden " oluşan bir komisyon kurulması 90
muaccel bedel 91
muaccelesiz ve ücretsiz 91
Muş 27
al-Muhammed aşireti 162
Muhammara kazası 67
el-Mukaddime 55
mukaseme temeli üzerine 92
mukata'a-i zemin 102
mukataalar 177
mukataaların işletilmesi 99
mukîm ve müzâri 76
mumcular 62, 211
mûmhâne rüsûmâtı 211
Murad Şatt'ı (Bağdat'a bağlı) 178
Murad IV, Sultan 56
Muradî 121
Musul 25, 27, 29, 30-33, 35-39, 50, 61, 62, 75, 78, 79, 81, 83, 84, 87, 89, 90, 96, 98, 117-119, 128, 148, 157, 158, 163, 170, 177, 190, 192, 195, 197-199, 205, 207, 214-217, 219, 220, 222; — Bağdat vilayetleri sınırları 121; — cihetlerinde bulunan yerleşik Arap köyleri 128; — defterdarı 96; — Eyaleti 36, 89, 172; — Eyaletinde ilan edilen Tanzimat dönemi 96; — eyaletine bağlı kaza ve nahiyeler 75; — Kanunnamesi 89; — livası 81; — petrol yataklarını içeren topraklar 221; — Sancağı 211; — Sancağına bağlı Akra bölgesi 117; — Sancağına bağlı kazaların hayvasal üretimi 209; — sur'u 222; — tabibliği 212; — tüccarları 212; — Türkmenleri 58; — valileri 170, 171; — valiliği 96, 97, 212; — valiliğine gönderilen bir İrade-i Dahiliye 84; — Vilayeti 188, 189, 195, 220; — Vilayeti dâhilindeki aşâyir 163; — Vilayeti sınırları 77, 194; — Vilayeti İdare Meclisi 98; — Vilayeti'nin nüfusu 51, 52; — Vilayeti'nin yüzölçümü 189; — Vilayetine bağlı Beytü'n-Nure karyesinde mutavattın millet-i Museviyye 84; — Vilayetinin göçebe aşiretleri 119; — vilayetinin en verimli bölgesi 193; —a bağlı Batufa köyünde bir boyahane'nin açılması 212; —a bağlı Şergat bölgesi 222; —a bağlı Hammam el'alîl bölgesinde zift yatağı 222; —a bağlı kazalar 81; —a yakın el-Cezîre çöl tarafında çadır yaşantısı sürdüren Şammar Al-Cerba aşireti 158
Musul ve Kerkük bölgesini fetheden İslam Ordusu 75; — şehirlerin hava sıcaklığı 31
Mutasarrıflık idâresi 34
Mutasım, Halife 54
Mühr inar 30
mühürlü ve matbu senetlerin verilmesi 90
mültezim 100, 198, 199; — lerin vermiş oldukları senetler 199
Mürbid-i Nâsırî 122
mürettebât-ı senevîyyelerinin ahz-u istifâsı 84

Müslim 50, 51, 52
Müslüman Kürtler 69
Müslümanlar 49, 213
Müteahhit olan kimse 198
Müzaraa şirketi 100

na'libent 211
na'libent esnafı 211
na'lıbentçiler 62, 211
Nadir Şah 57
nahiye meclislerinin işleyiş tarzı 34
nahiye müdürleri 173
Nâhiye 34
Nakşî 77
Nakşîbendî Şeyhlerin 59
Nakşîbendî tarikatı 70
Nasârâ'nın muhtârları 35
Nasturî 79
Nasturyenler 80
Nasturyenler 81
Nasuhü's-Silahi Matrakçı 32
Nebî Yunus 57
neccarlar (marangozlar) 62, 211
Necef 33
Necib Paşa, Bağdat valisi 67
Necmuddinî 122
Neft Çayı' 121
Neftçi 63
nehir kirası 102
nehirlerden sulanan topraklar 187
nehirlerin maktu' olarak kiralanması 101
al-Nemr 75
Nesturî 49
Nevi 33
Nevvar, Abdülaziz Süleyman 56
Nezarete hitaben 67
Ni'aymiler 77
Niş eski valisi Hafız Mehmet Paşa 37
Ninevâ 33
nizâm ve kavânin-i askerîyye 32
Nizamiye askerleri 50
nohut 193, 217, 218
nüfûs me'mûrlukları 53
Nurvelî 122
Nuzi 25

oduncular 62, 211
okuma sanayii 212
ordu 163
ordu iaşesi 163
ordu mensupları 163
Orduy-u Hûmâyun 50, 164
Orta Asyadan Anadolu ve Mezopotamya bölgelerine göç 54
Osman Ağa, Mülâzim 182
Osman ve Mahmut Beyler 126
Osmanlı 84; — Altıncı Ordusu 119, 126; — arşiv belgeleri 122, 149; — Devleti 32, 34, 35, 36, 39, 49, 50, 58, 59, 63, 64, 66, 70, 84, 88, 90, 92, 99, 102, 122, 163, 172, 177, 182, 210; ; — dönemi 29, 57; — Hakimiyeti 31, 32, 33; — ne hicret 63; — nin diğer bölgeleri 214; — nin dış ticaret konusunda belirlediği siyaset 215; — nin savaştığı diger ülkelere karşı 122; — nin son dönemine doğru 61; — Ordusu 32, 163, 212; — tabi'iyetini kabul edib 84; — tebaası 84, 121, 221; — tebaası Yahudîler 84; — topraklarında yabancılara yasak 84; — toplumu 31; — toprakları 121; — vilayetleri 214; — yönetimi 222; — -İran arasında Irak sınırları ile ilgili ilk anlaşma; — -İran çekişmesi 58; — -İran devletleri 170; — -İran münasebetleri 59
Osmanlılar 29, 33, 57, 63, 87, 88
otlak resmi 117
otlâkıyye ve yaylâkıyye rüsûmu 182
otrakçı 63
otrakçılar 62, 211

öküz 205, 218
Ömer bin Hattab, Halife 69
Ömer Lütfi Paşa, Bağdat valisi 159, 177
Ömer Lütfi Paşa, Bağdat valisi 163
Ömeriyye kasabasının yeniden yerleşime açılması 178
öşrî 95
öşrî topraklar 87, 92
öşür 89, 99
öşürlü arâzi 98
özel fermanlar 221

Padişah'ın Hazine-i Hassası 221
palancılar 62, 211
pamuk 192, 193
papağan kuşu 55
Parapotamia 25
pare 101, 102, 211
patates 217, 218
Patrik 79
peçe ve çarşaf 215

Peştmala 122
petrol arama imtiyazları 222, 223;
— imtiyazlarından pay alabilmek 222;
— kaynağı 222; — kuyuları 220, 221;
— varlığının bilinmesi 220; — ve yeraltı kaynakları 221; — yataklarını barındıran Hazine-i Hassa toprakları 223
peynir 207
pirinç 188, 189, 217, 218
piskoposlar 80
piyade 71, 126
portakal 195
Protestan 49, 50, 51, 79, 81

Rafi'a aşireti 159
Raha 32
Rakka 28, 32
Rakka Sancağı 36
Raniye 68, 83, 191, 193, 195, 209
Raniye dağı 31; — kazası 214
Ravendüz 29, 31, 38, 68, 83, 100, 191, 193, 195, 209; — kazası 214; — de Soran Emîrliği, 37, 66
Re'sü'l-Ayn 148
redif deposu 213
Reşidiye 57
Remadi'd 29
Remâhiyye 33
resm-i tak 102
Rezdevî 122
Rogzâdî 122
Roma-Bizans İmparatorluklarının siyasî etkinlikleri 69
Rufâî 77
Rüfaîlik 58
rüşdiye mektebi 213
Rum 50, 51, 81
Rumeli 90, 199
rüsum 199
rüsum-ı kışlakıyye 182
Rusya 122

Sa'dâbâd-ı Ûlyâ ve Süflâ 103
sabun 214
sabuncular 62, 211
Sadânî -ler 122, 123
Sadun, al-Ubeyd aşiretinin eski şeyhi 158
Safevî Devleti 56
Safevîler 56, 57
sağırcılar 62, 211
Sakızı köyü 61
Salahiye 83, 193, 195, 198, 209
Salahiye 191
Salahiye kazası 31, 214
Saltanât-ı Osmâniyye 64
Samerra şehri 54
sanayi tarım ürünleri 189
sancak sınırları 102
sancakbeyler 33
sancaklar 33
Sancaklara göre ekilen toprak miktarı 190
sarife 126
sarraflar 62, 211
sarrâflık 84
Sâsânîler 79
al-Sayıh aşireti
Sayda 84
Sazan 33
sebzeciler 62, 211
Selçuk Türkmenleri 56
Selçuklu Devleti 55
Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey 55
Selçuklular 33
Selçuklular 56
Selim I, Sultan 32
Selîme 75
Senvcik 33
Serdeşt halkını 64
Serdeşt Müftüsü 64
Serdeşt ve havâlisi 64
Serduş köyü 103
Sermeydan 30
Serserî 76
el-Sevad 26, 29
Seyhî (Sulak) topraklar 187
Seylab denilen ve altı ay dönen değirmenler 102
sıbyan mektebi 213
Sınır Toprakları 102
sınır sancağı 103
sığır 218
sığır derisi 207
Sibor 128
Siirt 214
Siirt 215
silahlı süvari gücü 122
Sincâbî aşiretleri 121
Sincar 30, 32, 36, 70, 148, 190, 194, 197, 210; — dağı 148; — kazası 170
Sine bölgesi 118
Sivas 170
Sofuyund 122
Soğukbulak 117
su değirmeni 213

su dolabları 187
Süleyman Paşa 103
Süleymaniye 37, 38, 58, 66, 68, 81, 83, 123, 190, 191, 192, 194, 195, 197, 205, 207, 209, 210, 214; — livası 81; — Livasının nüfusu 52; — mutasarrıfları 118, 123; — Sancağı 67, 89, 117, 126, 156, 181, 183; — Sancağı sınırları 102; — Sancağı'nın coğrafî yapısı 102; — Sancağında bulunan kaza ve köyler 183
Süleymaniye merkez kazası 198; — sancağı 198
Sultanü'l-Irakeyn 27
Sultanın Ordusuna asker temin etmesi 88
Sümeysat 27
Sümmeyl 77
Sünnî Kürt Emîrlikleri 63
Sünnî mezhepli Anadolu Türkleri 57
Sünnî tarikat Şeyhlerini vergiden muaf tutmak 59
Sünni-Şafi'i mezhebi 122
Sünnîyü'l-mezheb 63
Sur-ı Halıy ve Koleço bölgeleri 123
Suriye 36, 74, 89; — sınırı 30; — ve Mısır 55
Süryânî -ler 49, 51, 78, 81
susam 192, 193, 217, 218
süt 207
süvari 71, 126

Şafi'î 58
Şafi'î mezhebi 69; — mezhebine mensup Türkmenler 58
Şah İsmail 32, 56, 57
Şah İsmail Safevi 31
Şahbâzî aşireti 121
Şam 214
Şâmiyye a159
Şammar 126, 177; — aşâiri 127, 148, 178; — aşireti 76, 127, 128, 148, 181, 188; — aşiretinin kökeni 127; — al-Cerba 150; — al-Sayıh 78; — al-Sâyıh 78; — Hoka 78; — Sancağı'nın kurulması 181
Şargât 77
Şatt'ül-Arap 26
Şâtırî 122
Şehr-i Pazâr 33; — kazası 210
Şehrizor 29, 33, 35, 36, 39, 67, 78, 79, 83, 87, 89, 103, 117, 119, 177, 189, 199, 214, 217, 219, 220; — civarında bulunan topraklar 38, 90, 92; — Eyaleti 36, 38, 163, 178, 183; — Kaymakamlığı 92; — ovası 123; — toprakları 90
Şehrizor eyaleti 37; —oluşan Kürt Emîrlikleri, 37; — nüfus sayımı ve kur'a yapılması 50; — toprakları 90; — Vilayetleri 25, 30, 50; — vilayetleri içinde yaşayan Kürtler 66, 67; — vilayetlerinin toprak yapısı 89; — a yakın Nemrud köyünde doğal gaz kaynağı 222; — da Fransız konsolosu 170
Şehruban 33
şerâit-i muharrera 182
Şergat 221
Şeyh Bîznî kasabası 100
Şeyh Ferhan 158
Şeyh Menşedl 62
Şeyh Sufuk 128
Şeyh İsmailî 122
Şeyhan nahiyesi 170
şeyhlik makamı 178
Şeytanperestlik 70
Şıklan (Şaklava) 33
Şıvan kasabası 100
Şia mezhebini Anadolu'da yayma çabaları 31
Şia mezhebini kabul ve ilân-ı Şi'iyyet 32
Şimrân 33
Şitvî (Kışlık) topraklar 187
Filistin topraklarında bulunan İsrail halkı 69
Filistin topraklarında bulunan İsrail halkının esir alınması 83
Şura meclisleri 34, 35
Şurây-i Devlet 95, 98
Şuvan 119
Şuvan aşireti 119

taamiye 70
Tabula Almamunina 26
Taşçılar 62, 211
tahta 215
tak resmi 101
Takîf 75
Taktak 68
Tala'fer 30, 32, 57, 77
Tâlbân aşireti 169; — Dergâhı 169; —ların reisleri 169
Tanzimat 33, 89, 99, 102, 172, 177, 221; — dönemi 163, 176; — döneminin başlatılması 150; — öncesi 87, 102, 221; — sonrası bölgede yapılan iskân siyaseti 123, 126; — sonrası uygulanan sıkı iskân siyaseti 119; — sonrasında Osmanlı topraklarına kışlamak için gelen İran aşiretleri 182; — yasaları 102; — tan

sonra tımar sisteminin çözülmesi 90; — tan sonra yaşanan istikrarsızlık 163; — tan sonra aşiretlerin sosyal konumlarını değiştirmek 178; — tan sonra, devletin teşviki 76; —
tapu kanunnamesi 91; — resmi 94; — nizâmı 96
tapulaştırma süreci 97
tarikat şeyhleri 70
tarla, bağ ve bahçeler 94
tarım 187; — sulaması için tahsis edilen nehirler 92; — ve hayvancılık 187; — üretim merkezi 198; — ürünleri 200; — ve hayvancılık ürünlerine dayalı imalat sanayii 216; — da kullanılan üretim yöntemleri ve araçları 188
tarımsal sanayi ürünleri 192; — ürünler ihracatı 217
tavuk 33
tây 75
Tayravana 123
Tazehurmatu 57; — köyü 101, 102
Tağlip 75
tefecilik 83
teşkilât-ı cedîde 126
teftîş ve mürâkabe 199
tefvîz ve ihale 93
tekke ve zaviye 213
tekstil ürünleri 220
Tel-Esmer 25
Tenekeciler 62, 211
Tepeyran 188, 189
Tepeyran 189
Tepeyran, Ebubekir Hazım 188
tereyağı 207
Teyleku 122
Tımar sahipleri 88, 221
tımar 87, 88, 177, 198; — sistemi 96; — ve zeamet 33; —
Tıratol 103
ticarî faaliyetler 220
Tikrit 26, 27, 29, 36, 54, 158
Timur'un ikinci Moğol istilası 79
Tis'in köyü 59, 99, 101
tohum ve masraflar çiftçi 99
toprak tahsisi 176; — düzenine getirilen yeni uygulamalar 150; — ihalelerinde ortaya çıkan sıkıntılar 95; — yasası 99; —lara tapu verilmesi 95; —larda çalışan çiftçiler ve köylüler 156; —larda mülkiyet iddia edenler 93; —ları işletebilecek kimselere geçici olarak verilmesi 94; —ların haracî ve öşrî olmaları 93; — ların işletilmesi 91
Trablus Garb 170
Trabzon Vilayeti 214, 215
Trieste 219
Tuhurba kalesi 159
Tuna Vilayeti 33
tuz yatağı 222
Tuzhurmatu 57, 77
Tuğrul Bey, Selçuklu Emîrlerinden 27
Türk 54; — komutanı 55; — kızları 61; — Orduları 28; — Petrol Şirketi 223
Türkan Hatun 56
Türkler 54; —in Irak topraklarındaki varlıkları 58
Türkmen -ler 28, 49, 54, 57, 58, 61, 62; — arasında dinî tarikatlar 58; — aşiretleri 75, 149; — aileleri 63; — askeri 54; — asıllı devletlerinin hakimiyetinde kalan Musul ve Şehrizor bölgesi 56; — oymakları 31; — ve Kürt Emîrlikleri 35
Türkmen Emîrlikleri 56
Türkmenlerin yerleşim bölgeleri 57
Türkoman 58
tütün 192, 193
tütüncüler 62, 211

al-Ubeyd 78, 127; — aşiretleri 126
Ubeydullah bin Ziyad, Emevî komutanlarından 54
ulema 34, 35
ûmerây-ı askerîye 35
umûr-u şer'iyye 35
umûr-u mühimme 35
Ur 25
Urfa 77, 128, 148
ürkmenlerin Müslüman olarak Irak'a ilk gelişleri 58
Urmiye gölü 28
Ustuhrî 26, 27
Uzakdoğu 176
Uzakdoğu ülkeleri 216

Vakıf 93, 101; — toprakların vakfiyeti 94; — ve ocaklık 88
vakıflar 70, 95
Van Vilayeti 31, 84
vâridât-ı hazîne 183
Vasılya köyü 61
Vecîhî Paşa, Musul valisi 96
el-Vendiye 33

Vilayet sistemi 33, 38
vilayet meclisi 150
Vilâyet Nizâmnâmesi 33, 34
voyvodalar 33
vucûh-u ahâli 35
vukâlân-ı ehâli 90

Yahudî 49, 50, 51, 52, 69, 83, 84
Yakubî 49, 79, 81
Yavuz Sultan Selim 32
yaylak rüsumatı 182
yaz ürünlerinin sulanması 100
yağış ile sulanan topraklar 92, 187
Yed-i Vâhid usûlü 211
Yehûd 35
Yemen hapishanesi 170
Yeniçeri Ocağı 59
el-yevm 53
el-yevm tasarruf-u İrâniyye 67
Yezdân Bahşî 122
Yezîdî -ler 49, 51, 70, 170
Yunanlılar 25
yün 207, 214, 215, 220

Zaho 29, 68, 81, 83, 190, 194, 197, 209, 221, 222
Zeamet 88
zemin kirası 99
Zengibad kaymakamlığı 101
Zerdüşt dini 68
Zeydkî 119
zeytin 192
Zibar 81, 83
zirâ'at usulü 188
zirâ'at ve hirâset 96
ziraat ve filahat 164
Zor 29
Zübeyd 78
Zürbatya ve Diyale 122

EREN Yayınları listesi

1. **TÜRK MUSİKİSİ GÜFTELER ANTOLOJİSİ.** Cilt I-II, Etem Ruhi Üngör
2. **KİLİM, CİCİM, ZİLİ, SUMAK - TÜRK DÜZ DOKUMA YAYGI.** Belkıs Balpınar-Acar
3. **KİLİM, CİCİM, ZİLİ, SUMAK.** Belkıs Balpınar-Acar, (İngilizce)
4. **KİLİM, CİCİM, ZİLİ, SUMAK.** Belkıs Balpınar-Acar, (Almanca)
5. **ATATÜRK VE PIETRO CANONICA,** Semavi EYİCE
6. **İSTANBUL TARİHİ, XVII. Asırda İstanbul.** E. Ç. KÖMÜRCİYAN, çev., H.D. Andreasyan
7. **TÜRK HALI SANATININ BİN YILI.** Oktay ASLANAPA
8. **ONE THOUSAND YEARS OF TURKISH CARPETS.** Oktay ASLANAPA, çev. William A. Edmonds
9. **KİLİMLER.** TÜRK VE İSLAM ESERLERİ MÜZESİ. Nazan ÖLÇER
10. **KILIMS.** MUSEUM OF TURKISH AND ISLAMIC ART. Nazan ÖLÇER, çeviren: William A. Edmonds
11. **KILIMS.** MUSEUM FÜR TÜRKISCHE UND ISLAMISCHE KUNST. Nazan ÖLÇER, çev., Ingrid Iren,
12. **OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AŞİRETLERİN İSKÂNI.** Cengiz ORHONLU
13. **OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DERBEND TEŞKİLATI.** Cengiz ORHONLU. I. Hamur
14. **OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DERBEND TEŞKİLATI.** Cengiz ORHONLU, III. Hamur
15. **AKDENİZ VE AKDENİZ DÜNYASI.** 1. cilt, Fernand BRAUDEL, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay
16. **AKDENİZ VE AKDENİZ DÜNYASI.** 2. cilt, Fernand BRAUDEL, Çev. M. A. Kılıçbay,
17. **AKDENİZ VE AKDENİZ DÜNYASI. 1-2.** cilt, Fernand BRAUDEL, Çev. M. A. Kılıçbay, III. Hamur,
18. **SÜLEYMANİYE CAMİİ.** Tanju CANTAY
19. **OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAYA-MÜSELLEM-TAYCI TEŞKİLATI.** Halime DOĞRU,
20. **KUR'AN-I KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMASI.** Çev. Osman KESKİOĞLU,
21. **KURAN-I KERİM VE TÜRKÇE ANLAMI.** İsmail Hakkı İzmirli. Şamua kağıt
22. **KURAN-I KERİM VE TÜRKÇE ANLAMI.** İsmail Hakkı İzmirli. I. hamur beyaz kağıt.
23. **13. Y. Günümüze Kadar Şiirde ve Halk dilinde ATASÖZLERİ VE DEYİMLER. 1-2.** E. K. EYÜBOĞLU
24. **ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE YAZININ DEKORATİF ELEMAN OLARAK KULLANILIŞI.** Metin ŞAHİNOĞLU.
25. **BÜYÜLÜ DİVAN. 18. YÜZYIL FRANSA'SINDA TÜRKLER VE TÜRK DÜNYASI.** H. Desmet-Gregoire,
26. **XVI. ve XVII. YÜZYILDA İSTANBUL'DA GÜNDELİK HAYAT.** Robert Mantran
27. **AKABİ HİKYAYESİ. İLK TÜRKÇE ROMAN. (1851).** Vartan Paşa. Hazırlayan: Andreas Tietze
28. **ES WAR EINMAL, ES WAR KEINMAL. TÜRKISCHE VOLKSMÂRCHEN.** Barbara PFLEGERL
29. **JAMES ROBERTSON, PIONEER OF PHOTOGRAPHY IN THE OTTOMAN EMPIRE.** B. ÖZTUNCAY,
30. **TANZİMAT VE BULGAR MESELESİ** ***Doktora Tezi'nin 50. Yılı.*** Halil İNALCIK
31. **OSMANLI İMPARATORLUĞU. Toplum ve Ekonomi.** Halil İNALCIK.
32. **ESKİ TÜRKLERDE YAZI, KAĞIT, KİTAP VE KAĞIT DAMGALARI.** Şinasi TEKİN.
33. **BALKANLAR.** Araştırma ve makaleler, Ed. H. İnalcık-İ. Soysal-O. Koloğlu
34. **BOĞAZİÇİ VE İSTANBUL.** Ph. A. DETHIER. Çeviren: Ümit Öztürk,
35. **RUMELİ DEMİRYOLLARI.** Vahdettin Engin.
36. **TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTINDA REFORM (1836-1856).** Ali Akyıldız
37. **TÜRK DIŞ POLİTİKASI İNCELEMELERİ İÇİN KILAVUZ. (1919-1993).** İsmail Soysal.
38. **ANADOLU ISLAHÂTI VE AHMET ŞAKİR PAŞA. (1838-1899).** Ali Karaca.
39. **18. YÜZYILIN SONUNDA İSTANBUL'UN TASVİRİ.** Cosimo Comidas. de CARBOGNANO. İtalyanca ve Latince'den çeviren. Erendiz Özbayoğlu.
40. **TÜRKİYE'DE AVUSTURYALI SANAT TARİHÇİLERİ VE SANATKÂRLAR.** Oktay Aslanapa.
41. **A. SÜHEYL ÜNVER. Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri. 1898-1986.** Ahmed Güner Sayar. karton kapak
42. **A. SÜHEYL ÜNVER. Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri. 1898-1986.** Ahmed Güner Sayar. CİLTLİ,
43. **EYYÛBİ EFENDİ KANUNNÂMESİ.** Abdülkadir Özcan
44. **OĞUZ'DAN SELÇUKLU'YA (Boy, Konat ve Devlet).** Sencer Divitçioğlu
45. **KAŞGAR VE ÖTESİ, Gezi Notları, Anılar ve Düşünceler.** Muzaffer Maden.
46. **HİCAZ DEMİRYOLU.** Ufuk Gülsoy
47. **LA DÉCOUVERTE DE LA CAPPADOCE. Au dix-neuvième siècle.** Ilias Anagnostakis-Evangelia Balta.
48. **BALKANS: A MIRROR OF THE NEW INTERNATIONAL ORDER.** Edited by G. G. Özdağan- K. Saybaşılı
49. **THE TURKISH 'HAYAT' HOUSE.** Doğan KUBAN
50. **TÜRK 'HAYAT'LI EVİ.** Doğan KUBAN
51. **THE SEISMICITY OF TURKEY AND ADJACENT AREAS. A Historical Review, 1500-1800** N. N. Ambraseys & C. F. Finkel

52. **TÜRK BİLİM VE MATBAACILIK TARİHİNDE MÜHENDİSHANE, MÜHENDİSHANE MATBAASI VE KÜTÜPHANESİ.** Kemal Beydilli.
53. **OSMANLI FİNANS SİSTEMİNDE DÖNÜM NOKTASI: KAĞIT PARA VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ.** Ali Akyıldız.
54. **OSMANLI BEYLİĞİNİN KURULUŞU.** Sencer Divitçioğlu
55. **OSMANLI PANAYIRLARI. (18-19. Yüzyıl).** Ömer Şen
56. **PROF. DOĞAN KUBAN'A ARMAĞAN.** Haz. Zeynep Ahunbay v.d.
57. **LAND AN DER GRENZE. Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert.** Nejat Göyünç–Wolf-Dieter Hütteroth.
58. **MÜHENDİSHANE ve ÜSKÜDAR MATBAALARINDA BASILAN KİTAPLARIN LİSTESİ VE BİR KATALOG.** Kemal Beydilli
59. **OSMANLI DEVLETİNDE KARDEŞ KATLİ.** Mehmet Akman
60. **UNUTULMUŞ BİR CEMAAT: MANİSA YAHUDİLERİ.** Feridun Emecen.
61. **İSTANBUL'UN TARİHİ ESERLERİ (16. Yüzyıl).** Petrus Gyllius (Pierre Gilles). Latince Aslından Çeviren: Erendiz Özbayoğlu.
62. **17-19. YÜZYIL KONYA KAPADOKYA HALILARI.** Ayan Gülgönen.
63. **KONYA CAPPADOCIA CARPETS** . Ayan Gülgönen.
64. **ESSAYS IN OTTOMAN HISTORY.** Halil İnalcık.
65. **OSMANLI DÖNEMİNDE KUZEY IRAK (1831-1914).** Sinan Marufoğlu

Middle Eastern and Balkan Studies dizisi

Editörler: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Kemal Beydilli

66. **REFORM WITHIN ISLAM. The *tajdid* and *Jadid* movement among the Kazan Tatars (1809-1917) conciliation or conflict?** Ahmet Kanlıdere.
67. **THE EGYPTIAN QUESTION, 1831-1841:** Muhammed H. Kutluoğlu.

YAYINLANACAK KİTAPLARIN LİSTESİ

68. **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar.** Tevfik Güran
69. **Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener.** Ahmed Güner Sayar
70. **Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi. Cilt II.** Halil İnalcık.
71. **Viyana Bozgun Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı.** Halil İnalcık.
72. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı.** Yusuf Halaçoğlu.
73. **Ne Demek İstanbul; Bebek, Niye Bebek!?.(İstanbul Adları).** Önder Şenyapılı
74. **Tarihte Boğaziçi ve Haliç.** Semâvi Eyice.
75. **Anadolu Türk-Mimarisinin Kaynak ve Sorunları.** Doğan Kuban.
76. **Mimar Sinan'ın Tasarım ve Çizim Esasları.** Tanju Cantay.
77. **İstanbul Boğazı (16. Yüzyıl).** Petrus Gyllius. Latince Aslından Çeviren: Erendiz Özbayoğlu.
78. **Boğaziçi Sayfiyeleri (18. Yüzyıl).** G. V. İncicyan. Yayına Hazırlayan: Orhan Duru.
79. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi..** Eds. H. İnalcık ile D. Quataert. Çeviren. Halil Berktay
80. **Prof. Halil İnalcık'a Armağan.** Eds. N. Göyünç-J. L. Bacqué-Gramnıont-Ö. Ergenç.
81. **Cüneyt Ölçer'e Armağan.** Yayına hazırlayan: Nazan Ölçer
82. **Abdulhak Molla ve Tarih-i Livâ'sı.** Mehmet Yıldız
83. **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı.** Ahmet Nezihi Turan.
84. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.** Andreas Tietze.
85. **Kastomonu Kent Tarihi.** Kutgün Eyüpgiller
86. **The First European Permanent Ottoman-Turkish Embassy. (1793-97).** M. Alaaddin Yalçınkaya.
87. **The Macedonian Question and the origines of the Young Turk Revolution, 1903-1908.** Ahsene Gül Tokay
88. **The Ottoman *'Ulemâ* and *Meşâyıh* in the mid- 17th century: an analysis of the of M. Şeyḫî Ef.** Ali Uğur
89. **An analytic study of Tursun Bey's *Tarih-i Ebu'l-Feth*.** Kenan İnan.
90. **Legal position of Christians in Ottoman Cyprus. (1698-1726).** Kemal Çiçek.
91. **The Baghdad Pact and Anglo-American Defence Policies in The Middle East, 1955-59.** B. Kemal Yeşilbursa
92. **Journal d'un officier Français à Istanbul en 1784-1788.** Dimitris Anoyatis-Pelè
93. **Ruus Defteri.** Halil İnalcık-Fariba Zarinebaf-Shahr

§

Dr. Sinan Marufoğlu, 01.11.196 yılında Kerkük'te doğdu. Ort örenimi Kerkük'te tamamladı. 198 yılında Musul Üniversitesi, İktisa ve İdare Fakültesi, İktisat Bölü münden mezun oldu. 1989-199 yılında Salahaddin Üniversitesi İktisat ve İdare Fakültesi, İktisa Bölümünde Yüksek Lisansın tamamladı.

1997 yılında Marmara Üniver sitesi, İktisadi ve İdari Bilimle Fakültesi, İktisat Bölümünde dok torasını yaptı. 1996-1997 yılınd araştırma yapmak amacıyl University of London, School o Oriental and African Studie (SOAS)'ta araştırma yapmak üzer bulundu.

Yayınlanmış kitapları:

The Political and Socia Conditions in Iraq during th Ottoman Era. Al-Rafid, Londo 1997. (Arapça).

Osmanlı Döneminde Kuzey Ira (1831-1914). İstanbul, Eren 1998

The Economic Problem throug Islamic view, its reasons and it treatment bases, comparisio study. London 1998.

The Political and socic conditions in Najd and Hijaz durin the Ottoman Era. London 1998.

Yayınlanmış makaleleri:

"İslâm İktisadında İhtiyaçlar' *Çerçeve Dergisi,* İstanbul 1994.

"Osmanlı Döneminde Kerkü Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Dur mu", *Türk Dünyası Araştırmala Vakfı,* İstanbul 1996.

"Osmanlı Döneminde Kuzey Ira Kürtleri'nin Sosyal ve Siya Konumları", *Türkiye Günlüğ* Ankara 1996.

"Ortadoğu'da Arap Ülkelerinin Siyasî Tarihleri", *Ortadoğu ve İslâm Ülkelerinin Yeniden Yapılanması ve Türkiye ile İlişkileri,* M.Ü. Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü Yayınları. (baskıda).